

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabitləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜNDƏRİCAT

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI
№ 2 (34), 2022

BAŞ REDAKTOR:
Canpolad Daanov
DİN-in Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru

REDAKTOR:
Hikmət Eyyazov
polis polkovniki, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSİYA HEYƏTİ:
Məsumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Fazil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili işlər nazi-
rinin müavini, Baş Təşkilat - İnspeksiya
İdarəsinin rəisi, polis general-leytenantı

İsayenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının Mülki
proses kafedrasının müdiri, hüquq elmləri
doktoru, professor

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhram Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Habil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Əmir Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Aliş Qasimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Catiyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esberqen Alauxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cabir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib: Fəxri Vəliyev
Korrektor: Aynur Səfərlı

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin Dövlət
qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri
jurnalı elmi tədqiqatların əsas
müddəalarının nəşr edilməsi üçün
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyası
tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil edilmişdir

Format 60x84 1/8. Fiziki c/v 19,75
Tiraj: 300 Jurnal "Bakı" mətbəəsində
çap olunub.

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA

Şamxal Kərimov. Azərbaycan Respublikası Cinayət və Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin,
“Psixiatriya yardımı haqqında” AR Qanununun təkmilləşdirilməsinə dair bəzi mülahizələr ..5

HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİ

Nazim Cəfərli. Sovet hüquq sistemindən hüquqi sistemlərin yeni tipinə doğru	14
Habil Qurbanov. Dövlətdə hakimiyyət bölgüsü	22
Əbülfəz Hüseynov. Hermenevtika hüquq nəzəriyyəsi və fəlsəfəsinin şərhətmə metodu kimi	30
Şahin Bağirov. Siyasi elita və siyasi mədəniyyət: idarəçilik və tabeçilik problemi kontekstində	36

BEYNƏLXALQ HÜQUQU

Səidə Həsənzadə, Bəhram Zahidov. Erməni seperatizmi və terrorizmi ilə mübarizənin aktual problemləri	45
Bəxtiyar Aslanbəyli. Beynəlxalq vergi hüququnun formalaşması və inkişaf tarixi	51
Tural Bayramzadə. Beynəlxalq hüquqda təcavüz və işğal anlayışı	56
Elnur Əliyev. Xarici cinayət yurisdiksiyasından dövlətin vəzifəli şəxslərinin immuniteti (nəzəri və praktiki problemlər)	61
Səftər Rəhimli. Dövlətin suverenliyi və qanunsuz aneksiya halında beynəlxalq hüquq subyektivliyi	73

CİNAYƏT PROSESİ

Fəridə Mövsümova. Məişət zorakılığı ilə bağlı cinayətlərin istintaqının sonrakı mərhələsinin xüsusiyyətləri	79
Ərəstun Qasimov, Pərviz Rüstəmli. Dövlət ittihamçısının nitqi	84

KRİMİNALİSTİKA

Ələkbər Allahverdiyev. İbtidai araşdırmanın təşkilinin bəzi xüsusiyyətləri	88
Rasim İsaqov. Rəqəmsal kriminalistika və onun inkişaf perspektivləri	94

İNZİBATİ HÜQUQU

Rasim Ağasıyev. Azərbaycan Respublikasında əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsasları	98
---	----

MÜLKİ HÜQUQU

Səkinə Mehdiyeva. Övladlığa götürmənin genezisi və inkişaf tarixi	106
Aysel Abbaslı. Xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi	113

AZƏRBAYCANIN HÜQUQ TARİXİ

Lalə Mövsümova. Böyük qayıdış	118
--	-----

ƏMƏK HÜQUQU

Azər Rəhimov. Azərbaycan Respublikasında əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr üzrə mediasiyanın tətbiq edilməsi perspektivləri və mübahisələrin alternativ həlli imkanlarının institusional formalaşmasının tarixi əhəmiyyəti	124
--	-----

GƏNC TƏDQIQATÇININ BAXIŞI

Vüsalə Əzizli. İnsan hüquqları fəvqəladə vəziyyət şəraitində	130
---	-----

CONTENTS

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL
№ 2 (34), 2022

EDITOR-IN-CHIEF:
Canpolad Daanov

Head of the Police Academy of the
Ministry of Internal Affairs, polis major-general

EDITOR:
Hikmat Eyvazov
polis colonel, philosophy
doctor of law, associate professor

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:
Masuma Malikova

The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev
doctor of law

Fazil Guliyev

The head of the inspection office of the
head organization of the Ministry of Internal
Affairs, police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov State
Academy of Law, doctor of law, professor

Fuad Javadov
doctor of law, prof.

Bakhran Zahidov
doctor of law, prof.

Kamil Salimov
doctor of law, prof.

Mahir Akhmadov
doctor of law, prof.

Habil Gurbanov
doctor of law, prof.

Ibrahim Guliyev
doctor of law, prof.

Amir Aliyev
doctor of law, prof.

Alish Gasimov
doctor of law, prof.

Midhad Gafarov
doctor of law, prof.

Dmitry Shestakov
doctor of law, prof.

Vladimir Catiyev
doctor of law, prof.

Esbergen Alaukhanov
doctor of law, prof.

Rashad Gurbanov
doctor of law, prof.

Anatoly Berlac
doctor of law, prof.

Yeganeh Balakishiyeva
philosophy doctor of law

Khanlar Bayramzadeh
philosophy doctor of law

Jabir Guliyev
philosophy doctor of law

Executive secretary: Faxri Valiyev
Proofreader: Aynur Safarli

Azerbaijan Republic State registration of the
juridical persons of the Ministry of Justice.
№10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the Police
Academy" has been included in the editions
recommended by the High Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan to publish the basic theses of
scientific researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 19,75
Draw: 300
Journal have been printed in "Baku".

CRIMINAL LAW AND KRIMINOLOGY

Shamkhal Karimov. Some considerations of the Criminal and Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan improving the Law of the Republic of Azerbaijan "On Psychiatric Care" 5

LEGAL THEORY

Nazim Ceferli. From the Soviet legal system to a new type of legal system 14
Gabil Kurbanov. Legal system of the modern world 22
Huseynov Abulfaz. Hermeneutics as methods of theory and philosophy of law 30
Shahin Bagirov. Political elite and political culture: in the context of the problem of governance and subordination 36

INTERNATIONAL LAW

Saida Hasanazade, Bahram Zahidov. Actual problems of the fight against Armenian separatism and terrorism 45
Bakhtiyar Aslanbayli. History of formation and development of international tax law 51
Tural Bayramzade. The concept of aggression and occupation in international law 56
Elnur Aliyev. Immunity of state officials from foreign criminal jurisdiction (theoretical and practical problems) 61
Saftar Rahimli. Sovereignty of the state and the subjectivity in an international law in case of illegal annexation 73

CRIMINAL PROCESS

Farida Movsumova. Features of the subsequent stage of the investigation of crimes related to domestic violence 79
Arastun Gasimov, Parviz Rustamli. Speech by the public prosecutor 84

CRIMINALISTICS

Alakbar Allakhverdiyev. Some features of the organization of the preliminary investigation 88
İsaqov Rasim. Digital criminology and its prospects for development 94

ADMINISTRATIVE LAW

Rasim Agasiyev. Legal basis for administrative liability of foreigners or stateless persons in the Republic of Azerbaijan 98

CIVIL RIGHTS

Sakina Mehdiyeva. Genesis and history of adoption 106
Aysel Abbasli. Legal regulation of foreign economic activity 113

HISTORY OF LAW OF AZERBAIJAN

Lala Movsumova. The great return 118

LABOR LAW

Azer Rahimov. Perspectives of application of mediation in the Republic of Azerbaijan regarding disputes arising from labour relations and historical significance of institutional formation of opportunities for an alternative dispute resolution 124

YOUNG RESEARCHER'S VIEW ON SCIENCE

Vusala Azizli. Human rights in emergency situation 130

СОДЕРЖАНИЕ

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции.
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ
№ 2 (34), 2022

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Джанполад Даанов
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции

РЕДАКТОР:
Хикмат Эйвазов
полковник полиции, доктор
философии по праву, доцент

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
Масума Маликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абуллаев
доктор юридических наук

Фазиль Гулиев
начальник Главного организационно-инспекционного отдела,
генерал-лейтенант полиции

Исаenkova Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского
процесса Саратовской Государственной
Юридической Академии,
доктор юридических наук, профессор

Фуад Джавадов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Амир Алиев
доктор юридических наук, профессор

Алыш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишьева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
доктор философии по праву

Испол. секретарь: Фахри Валиев
Корректор: Айнура Сафарли

Государственная регистрация
юридических лиц Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики
№10г-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуемых
изданий Высшей Аттестационной Республ
ки за публикацию основных положений
научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 19,75
Тираж: 300

Журнал напечатан в издательстве
"Bak"

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И КРИМИНОЛОГИЯ

Шамхал Керимов. Совершенствование Уголовного Кодекса, Уголовно - Процессуального Кодекса и закона «О психиатрической помощи» Азербайджанской Республики .5

ТЕОРИЯ ПРАВА

Назим Джафарли. От советской системы права к правовой системе нового типа 14
Габил Курбанов. Разделение власти в государстве 22
Гусейнов Абульфаз. Герменевтика как методы теории и философии права 30
Шахин Багиров. Политическая элита и политическая культура:
в контексте проблемы управления и подчинения 36

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Саида Гасанзаде, Бахрам Захидов. Актуальные проблемы борьбы
с армянским сепаратизмом и терроризмом 45
Бахтияр Асланбейли. История формирования и развития
международного налогового права 51
Турал Байрамзаде. Понятие агрессии и оккупации в международном праве 56
Эльнур Алиев. Иммунитет должностных лиц государства от иностранной
уголовной юрисдикции (теоретические и практические прооблемы) 61
Сафтар Рагимли. Суверенитет государства и международно-правовой
субъект незаконной аннексии 73

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Фарида Мовсумова. Особенности последующего этапа расследования
преступлений, связанных с бытовым насилием 79
Арастун Касумов, Парвиз Рустамли. Выступление государственного обвинителя ... 84

КРИМИНАЛИСТИКА

Алекпер Аллахвердиев. Некоторые особенности организации предварительного
расследования 88
Исагов Расим. Цифровая криминалистика и его перспективы развития 94

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО

Расим Агасиев. Правовые основы административной ответственности иностранцев
или лиц без гражданства в Азербайджанской Республике 98

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Сакина Мехтиева. Генезис и история развития усыновления 106
Айсель Аббаслы. Правовое регулирование внешнеэкономической деятельности 113

ИСТОРИЯ ПРАВА АЗЕРБАЙДЖАНА

Лала Мовсумова. Великое возвращение 118

ТРУДОВОЕ ПРАВО

Азер Рагимов. Перспективы применение медиации в Азербайджанской Республике
относительно споров, вытекающих из трудовых отношений и историческое значение
институционального формирования возможностей альтернативного решения споров 124

ВЗГЛЯД МОЛОДОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

Вюсаля Азизли. Права человека в чрезвычайных ситуациях 130

Şamxal KƏRİMOV

DİN-in Polis Akademiyasının Cinayət hüququ kafedrasının baş müəllimi, polis polkovnik-leytenantı
shamxalkerimov1981@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI CİNAYƏT VƏ CİNAYƏT-PROSESSUAL MƏCƏLLƏSİNİN, “PSIXIATRİYA YARDIMI HAQQINDA” AR QANUNUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNƏ DAİR BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

Açar sözlər: qanunçuluq prinsipi, cinayət məsuliyyəti, cinayət təqibi, cinayət qanunu, ictimai təhlükəli əməl, psixiatriya

Ключевые слова: принцип законности, уголовная ответственность, уголовное преследование, уголовный закон, общественно опасное деяние, психиатрия

Key words: principle of legality, criminal liability, criminal prosecution, criminal law, socially dangerous act, psychiatry

Respublikamızda hüquq elminin qarşısında duran əsas vəzifələrindən biri milli qanunvericiliyi mütəmadi təkmilləşdirmək və beynəlxalq standartlara uyğun qanunvericilik bazasını formalaşdırmaqdır. Odur ki, dövlətimiz tərəfindən mütəmadi olaraq bu istiqamətdə müvafiq islahatlar həyata keçirilir. Bu baxımdan, digər hüquq sahələri ilə yanaşı cinayət və cinayət prosesual qanunvericiliyin də müasir tələblərə cavab verməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən hesab olunur. Belə ki, ictimai münasibətlər daim inkişaf etdiyindən bu hal hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması, qanunvericilikdə olan boşluqların və ziddiyyətli halların aradan qaldırılması ilə bağlı fəaliyyətin daha mütənasib şəkildə qurulmasını şərtləndirir. Əks halda, konkret ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik normasının olmaması və yaxud qüvvədə olan eyni ictimai münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi aktların uyğunsuzluğu cinayət-hüquqi təcrübədə müəyyən çətinliklər yaradır.

Bu mənada cinayət və cinayət-prosessual qa-

nunvericilikdə mövcud olan çatışmazlıqlar cinayət-hüquqi təcrübədə müəyyən problemlərin meydana çıxmasını qaçılmaz edir. Araşdırma zərurəti yaradan bu kimi hallar qanunvericilikdə olan boşluqların, ziddiyyətlərin olması və hüquqi islahatlardan kənar qalmaqla normativ-hüquqi aktlarda uzun müddət kök salaraq şəxslənməsi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan, digər normativ-hüquqi aktlarla yanaşı Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin də bir çox maddələrinin formulə edilməsinə ehtiyac duyulur. Bəzən cinayət qanununda olan təkmilləşdirilməli məsələlər digər hüquq sahələrini də əhatə edir və həmin sahələrlə bağlı müvafiq normativlərin formalaşdırılmasını zəruri edir. Həmin məqamlar cinayət məsuliyyəti institutunu daha çox əhatə edir.

Cinayət qanunun bir çox normalarında adı çəkilərsə də, cinayət qanunvericiliyində cinayət məsuliyyətinin anlayışı verilmir. Belə anlayışı cinayət hüquq nəzəriyyəsi işləyib hazırlayır. Lakin elmi ədəbiyyatda cinayət məsuliyyətinin anlayışı ətrafında fikir ayrılığı mövcuddur [15, s. 58-76; 20, s. 275-278].

Cinayət məsuliyyəti cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsin törətdiyi cinayətə görə dövlət qarşısında yaranan öhdəçiliyi olub, dövlət tərəfindən onun əməlinin və şəxsiyyətinin pislənilməsində, belə şəxsə cəza və digər dövlət məcburiyyətdə-birlərinin tətbiqində və şəxs barəsində məhkumluğun yaranmasında ifadə olunur [15, s.106]. Cinayət hüququnun toxunduğu bütün məsələlər də məhz cinayət məsuliyyəti anlayışı ilə bilavastə əlaqədardır. Belə ki, ölkənin ictimai həyatı üçün

təhlükəli olan əməllər tez-tez törədilir və bu da cəzanın təyin edilməsi ilə bağlı münasibətlərə geniş yol açır. Bu münasibətlərin bir tərəfində cinayət törətmiş şəxs, digər tərəfində isə həmin şəxsi cəzalandırmağa səlahiyyətli olan dövlət, yaranmış vəziyyəti hüquq normaları ilə tənzimləyir. Cinayət hüquq normaları cinayət məsuliyyətinin əsaslarını, prinsiplərini və məsuliyyətdən azad olunmanı əhatə edir. Lakin bu “əhatə etmə” o qədər də qənaətbəxş deyildir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin müvafiq normalarında məsuliyyətin həyata keçirilməsi (realizəsi) istiqamətində olan müəyyən çatışmazlıqlar diqqətimizi özünə yönəltməklə onların formulə edilməsini şərtləndirir. Həmin məqamlar daha çox cinayət hüquq pozuntusunun törədilməsi ilə əlaqədardır.

Nəzəriyyənin dili ilə desək, cinayət ictimai təhlükəli, qeyri-hüquqi, təqsirli, cəzalanmalı və qeyri-əxlaqi əməldir [15, s.81]. Deməli, istənilən yox, məhz bu cür əlamətlərin daşıyıcısı olan əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) daha təhlükəli hesab edilməklə cinayət məsuliyyəti yaradır. Əməl həyatda təzahür etməlidir (cinayət qanunda nəzərdə tutulmuş cinayətə hazırlıq, cinayətə cəhd yaxud başa çatmış cinayət formasında). Əks halda əməl insan düşüncəsində formalaşmış (yaranıb-dəyişirsə), həyata keçərsə cinayət hesab edilmir və buna görə də məsuliyyət yarada bilməz [15 s.323]. Cinayət məsuliyyəti hüquqi məsuliyyətin bir növü olub, dövlət tərəfindən qəbul edilmiş cinayət qanunu ilə müəyyən edilir. Cinayət məsuliyyəti cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsin dövlət adından mühakimə edilməsini və onun barəsində cəzanın tətbiqini, eləcə də dövlət adından mühakimə olunmaqla məsuliyyətdən azad etməni şərtləndirir. Onu da qeyd edək ki, məsuliyyət cinayətdən doğur və biri-birindən ayrılmazdır. Belə ki, cinayət törədilmişsə onunla paralel olaraq məsuliyyət də yaranır və yaxud əməl cinayət deyilsə, bu halda cinayət məsuliyyəti yaranma bilməz. Cinayətin törədilməsi ilə yaranan cavabdehliyin ölçüsü törədilmiş cinayətin ictimai təhlükəliliyinin göstəricisidir. Cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi ilə cavabdehlik düz mütənasibdir. Tərs mütənasib ola da bilməz. Çünki, əks təqdirdə bu təqsirə görə məsuliyyət və ədalətlik prinsipinə zidd olar (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi mad. 7, mad. 8). Cinayət məsuliyyətdən azad etmə cinayət məsuliyyəti-

nin həyata keçirilməsinin bir forması olan cəzasız mühakiməyə aiddir. Cinayət məsuliyyətdən azad etmənin əsası Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş ümumi yaxud xüsusi normadır. Əgər törədilmiş cinayətlə bağlı Cinayət Məcəlləsində məsuliyyətdən azad etməni nəzərdə tutan norma yoxdursa, demək, cinayət törətmiş şəxs mütləq şəkildə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır. Biz tədqiq etdiyimiz məsələlərlə bağlı əvvəlki məqalədə qeyd etmişdik ki, Cinayət Prosesual Məcəllənin 37.2-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası CM-in 147-ci maddəsi (Böhtan) üzrə cinayət təqibinin xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilməsi qanunla düzgün müəyyən edilməmişdir. Çünki hakimin əsasən cinayət-prosesual qanununun 37.2-ci maddəsinə istinad etməklə və təqsirləndirilən şəxslə zərərçəkmiş arasında olan barışığa söykənməklə cinayət təqibinə xitam vermək səlahiyyəti cinayət qanununa söykənmir və belə olan halda şəxs yalnız cinayət prosesual normaya əsaslanmaqla cinayət məsuliyyətdən azad olunur. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 147.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət az ağır cinayət kateqoriyasına aiddir. Azərbaycan Respublikası cinayət qanununa əsasən zərərçəkmişlə barışmaqla cinayət məsuliyyətdən azad etmə yalnız böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər kateqoriyasına daxildir. Məsuliyyətdən azad etmənin bu əsası ümumidir. Yəni böyük ictimai təhlükə törətməyən əməllə bağlı konkret cinayət məsuliyyətdən azad etməni yox, ümumilikdə həmin kateqoriyaya uyğun cinayətlərə dair məsuliyyətdən azad etməni nəzərdə tutur. Cinayət qanununda cinayət məsuliyyətdən azad etmənin digər əsası konkret cinayətlə bağlı tərəfidir ki, burada məsuliyyətdən azad olunma müvafiq cinayətə münasibətdə dəqiqləşdirilir. Belə məqamlar əsas etibarilə cinayət qanununun xüsusi hissəsində konkret cinayətlə bağlı maddənin qeyd hissəsində müəyyən edilir. Cinayət Məcəlləsinin 147.2-ci maddəsi ilə bağlı məsuliyyətdən azad etməni nəzərdə tutan xüsusi yanaşma olmadığı üçün həmin maddədə nəzərdə tutulmuş əməli törətmiş şəxsin cinayət məsuliyyətdən azad edilməsi yol verilməzdir. Bu problemi yaradan amillərdən biri odur ki, cinayət qanununda cinayət məsuliyyətdən ümumi qayda azad etmənin anlayışını nəzərdə tutan konkret norma mövcud deyil və normada ağırlaşdırıcı hallı nəzərdə tutan bu cinayətlə bağlı məsuliyyətdən

azad etməni müəyyən edən konkret göstərişi yoxdur. Məsuliyyətdən azad etmə ilə bağlı olan bu məsələ sadəcə olaraq AR CPM-in 37.2-ci maddəsinə uyğun olaraq “həllini tapır” (AR CM-ə əsaslanmadan). Bu yönümdə apardığımız tədqiqat nəticəsində bu neqativ hal müəyyən edilmiş və onun aradan qaldırılması üçün Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə cinayət məsuliyyətindən azad etmənin anlayışını müəyyən edən müvafiq normanın daxil edilməsi zəruri hesab edilmişdir [21, s.10-11]. Qeyd edək ki, həmin problem hüquqi müstəvidə hələ də həllini tapmır və bu istiqamətdə tərəfimizdən aparılmış araşdırma sözügedən məsələnin bir daha tədqiq edilməsi zərurətini ortaya qoyur. Belə ki, qanunda bu istiqamətdə olan boşluq eyni zamanda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin digər maddələrinə də müəyyən əlavə və dəyişikliklərin edilməsi zərurətini üzə çıxarır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə Cinayət Məcəlləsinin qeyd olunan müddəaları arasında uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasını və məhkəmə təcrübəsini bir daha formalaşdırmağı zəruri hesab edərək, cinayət məsuliyyətindən azad etməyə dair anlayışların Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə daxil edilməsini və Cinayət-Prosessual Məcəllənin 37.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş CM-in 147-ci maddəsinin 147.1 maddəsi ilə əvəz olunması məqsədmüvafiq sayılmalıdır vəbu çatışmazlığın bir daha ayaq açmasına imkan yaradan, hal-hazırda qüvvədə olan AR CM-in “Cinayət qanunu” adlanan 1-ci maddəsinə və “Qanunçuluq prinsipi”ndən bəhs edən 5-ci maddəsinə müraciət olunaraq bir daha tədqiqat aparılmalıdır. Qeyd olunan məqamlar Azərbaycan Respublikası Cinayət və Cinayət Prosesual Məcəlləsində digər normaların da formulə edilməsini şərtləndirir.

CM-in adları çəkilən maddələri qanunda aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

“Cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu Məcəlləyə daxil olunduqdan sonra tətbiq edilə bilər ” (AR CM 1.3-cü maddəsi).

Əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər yalnız bu Məcəllə ilə müəyyən edilir (AR CM-in 5.1-ci maddəsi).

Göründüyü kimi, həmin maddələrə ilkin baxış

keçirdikdən sonra, digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərə münasibət bildirmək zərurəti meydana çıxır. Çünki, bu maddələrdə müəyyən cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər ehtiva olunur və araşdırmamızın məqsədindən irəli gələrək həmin tədbirlərin qısa şəkildə açıqlanmasına ehtiyac duyulur.

“Cinayət hüquqi xarakterli digər tədbirlər” Azərbaycan Respublikası CM-in 6-cı bölməsi ilə əhatə olunmuşdur. Həmin tədbirlərə aid olanlardan biri də, bölmənin 6-cı fəslində nəzərdə tutulmuş “Tibbi xarakterli məcburi tədbirlər”dir. Göstərilən tədbirlərin tətbiq edilməsinin bir əsasını da AR CM-də Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulmuş əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) anlaşıq vəziyyətdə törədilməsi təşkil edir (AR CM, Maddə 93.1-1.1). Aydın ki, anlaşıq şəxslərə tətbiq olunan cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər cəzanın sistemində daxil deyil (AR CM Maddə 99-4; 99-5). Buradan o nəticə hasil olur ki, cinayət qanunu yalnız ictimai təhlükəli əməl sayılan cinayətlərin törədilməsi ilə bağlı münasibətləri deyil, həmçinin ictimai təhlükəli olsa da, cinayət sayılmayan əməllərin törədilməsi ilə bağlı münasibətləri də əhatə edir. Lakin Cinayət Məcəlləsinin 5-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər ictimai təhlükəli bütün əməlləri deyil, yalnız cinayətin törədilməsi ilə bağlı olaraq ona adekvat tədbirləri əhatə edir. Qeyd etdiyimiz kimi, cinayət qanununda müəyyən edilən ictimai təhlükəli əməlin törədilməsi anlaşıq vəziyyətdə də baş verə bilər. Belə olan halda, əməl cinayət yox, ictimai təhlükəli sayılır. Çünki cinayət tərkibinin bütün əlamətləri mövcud olmadığından cinayət məsuliyyəti yaranmır və həmin əməli törətmiş şəxs anlaşıq olduğundan qanunla cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilinməyən şəxs hesab edilir. Bu baxımdan cinayət tərkibinin subyektlə bağlı əlamət çatışmazlığı özünü göstərir (AR Cinayət Məcəlləsinin 3-cü maddəsi). Bu məqamlar hüquqi şəxslər və yetkinlik yaşına çatmayanlarla bağlı cinayət hüquqi tədbirlərdə də özünü göstərir. Belə ki, hüquqi şəxs cinayət qanunu ilə qorunan ictimai münasibətlərə qəsd etsə də, həmin əməl cinayət hesab olunmur. Qanunda və eləcə də nəzəri ədəbiyyatlarda da müəyyən edildiyi kimi, cinayətin subyektivi qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış fiziki anlaşıq şəxs ola bilər [20, s.53]. Xüsusilə, qeyd olunan bölmənin 15-2-ci fəslinin müəyyən etdiyi, hüquqi şəxslərə cinayət-hüquqi tədbirlərin tətbiq olunmasının əsasları

və şərtlərinə, eləcə də həmin şəxslərlə bağlı olan cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərə baxdıqda da, bu məsələ bir daha diqqət çəkir. “Hüquqi şəxsin cinayət məsuliyyəti” haqqında AR Baş Prokurorluğu tərəfindən geniş məzmununda hazırlanmış metodiki vəsaitdə bu məsələnin həlli barədə konkret norma təklif edilməmişdir. Həmin vəsaitdə publik hüquqi şəxslərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş statusu nəzərə alınmaqla, onların inzibati və cinayət məsuliyyəti məsələsini bilavasitə tənzimləyən normaların qanunvericiliyə daxil edilməsi təklif olunur [24, s. 82]. Bununla yanaşı hüquqi şəxslərin cinayətin subyekti kimi tanınmasının əleyhinə olan və hüquqi şəxslərin məsuliyyətinin inzibati və maddi cəhətdə həll edilməsini irəli sürən müəllif mövqeyinə də rast gəlinir [25]. Beləliklə, normativ müstəvidən görüldüyü kimi, anlaşıq və hüquqi şəxslər tərəfindən cinayət qanununda mühafizə olunan ictimai münasibətlərə qəsd etməklə qadağan olunan ictimai təhlükəli əməlin törədilməsi cinayət yox, cinayət qanunu ilə törədilməsi qadağan edilən ictimai təhlükəli əməl sayılır və həmin əməllərin törədilməsi ilə bağlı cəza yox, digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər müəyyən edilmir. Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası ilə əlaqədar yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyən, bu sahədə dövlət orqanlarının, müəssisələrin və təşkilatların hüquq və vəzifələrini müəyyən edən “Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda da bu xüsusatlar açıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Həmin qanuna əsasən böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət əlamətləri olan ictimai təhlükəli əməl törətmiş, lakin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanlar yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyanın qərarı ilə açıq tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisələrinə qəbul edilir (həmin qanunun 13.1 maddəsi). Ağır və ya xüsusilə ağır cinayət əlamətləri olan ictimai təhlükəli əməl törətmiş, lakin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş yaş həddinə çatmamış yetkinlik yaşına çatmayanlar “Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktika-

sı haqqında” Qanunun III fəslində nəzərdə tutulmuş qaydada qapalı tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisələrinə göndərilir. Qapalı tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisələrinə on bir yaşından böyük olan yetkinlik yaşına çatmayanlar göndərilirlər. Həmin qanunda da müəyyən olunduğu kimi, böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, ağır və xüsusilə ağır cinayətin əlamətləri olan ictimai təhlükəli əməllər cinayət qanunu ilə müəyyən edilir.

Bu xüsusatlar əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran halları nəzərdə tutan AR CM-in 1-ci bölməsinin 8-ci fəslində də öz əksini tapır. Qanunda müəyyən edilir:

Zəruri müdafiə vəziyyətində, yəni özünü müdafiə edən və ya başqa şəxsin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafələrini qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə ictimai təhlükəli qəsddən qoruyarkən törədilmiş hərəkət, zəruri müdafiə həddini aşmamışdırsa, cinayət sayılmır (AR CM, Maddə 36).

Cinayət törətmiş şəxsin səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti orqanlarına gətirilməsi və ya yeni cinayətlər törətməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə tutulduğu zaman ona zərər yetirilməsi, əgər həmin məqsəd üçün bütün digər təsir imkanlarından istifadə lazımı nəticə verməmişsə və bunun üçün zəruri olan tədbirlərin həddi aşılmamışdırsa, cinayət sayılmır (AR CM, Maddə 37).

Son zərurət vəziyyətində, yəni şəxsin özünün və ya başqa şəxslərin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafələrini bilavasitə qorxu altına alan təhlükəni aradan qaldırmaq üçün bu Məcəllə ilə qorunan obyektlərə zərər vurmaq yolu ilə törədilmiş hərəkət, əgər həmin vəziyyətdə bu təhlükəni başqa vasitə ilə aradan qaldırmaq mümkün deyildirsə və bu zaman son zərurət həddinin aşılmasına yol verilməmişdirsə, cinayət sayılmır (AR CM, Maddə 38).

İctimai faydalı məqsədə nail olmaq üçün əsaslı risk nəticəsində bu Məcəllə ilə qorunan obyektlərə zərər vurulması cinayət sayılmır (AR CM, Maddə 39).

Müəyyən edilmiş qaydada verilmiş və icrası şəxs üçün məcburi olan əmr və ya sərəncamı yerinə yetirərkən həmin şəxs tərəfindən bu Məcəllə ilə qorunan obyektlərə zərər vurulması cinayət sayılmır. Belə zərəərə görə qanunsuz əmr və ya sərəncam vermiş şəxs cinayət məsuliyyəti daşıyır.

Qanunsuz əmr və ya sərəncamın yerinə yetirilməməsi cinayət məsuliyyətinə səbəb olmur (AR

CM, Maddə 40).

Nəzəri ədəbiyyatlarda yuxarıda qeyd olunan halları, əməlin ictimai təhlükəliliyini aradan qaldıran hal kimi də qeyd edirlər. Göstərilir ki, bu hallar elə hallardır ki, həmin halların mövcud olması ilə zahirən cinayətə bənzər əməllər qanunauyğun davranışa çevrilmiş olur [15, s 279]. Bu ədəbiyyatlarda əməlin ictimai təhlükəliliyini və qeyri-hüquqiliyini istisna edən halları müəyyən şəraitdə mövcud ictimai münasibətlərə qarşı yönələn qəsd aradan qaldıran, qanunla nəzərdə tutulan ictimai faydalı hərəkət kimi qeyd edənlər də vardır [15, s. 280]. Ancaq biz hesab edirik ki, həmin hallar cinayət qanununun mühafizə altına aldığı ictimai münasibətlərə qəsd edərək ictimai təhlükəlidir, lakin qeyri hüquqi deyil (Məsələn, zəruri müdafiyyə vəziyyətində qəsdən adam öldürülür). Bu baxımdan, nəzəri ədəbiyyatlarda səsləndirilən “əməlin ictimai təhlükəliliyini aradan qaldıran hallar” ifadəsinin işlədilməsi ilə razılaşmırıq. Bu məsələ AR CM-in 8-ci fəslində “Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar” kimi, daha düzgün müəyyən edilmişdir. Buradan görünür ki, cinayət qanununun qanunçuluq prinsipindən bəhs edən 5-ci maddəsi, məzmunca bu məqamları tam əhatə etmir. Həmin norma məhz cinayətin törədilməsinə görə cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin cinayət qanunu ilə müəyyən edilməsi kimi formulə edilmişdir. Halbuki, yalnız cinayət yox, eləcə də cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş digər ictimai təhlükəli əməllər və həmin əməllərin törədilməsi ilə bağlı tətbiqi nəzərdə tutulan cinayət hüquqi-xarakterli digər tədbirlər də cinayət qanunu ilə müəyyən olunur. Eyni zamanda bu qanun cinayətlə bağlı məsuliyyətdən, cəzadan və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərdən azad etməni də müəyyən edir. Cinayət məsuliyyətdən azad etmə CM-in bir çox maddələri ilə əhatə olunmuşdur (AR CM-in 72-82-ci maddələri). Azərbaycan Respublikasının CM-in 1.3-cü maddəsində isə cinayət məsuliyyəti yaradan və cinayət törətmiş şəxslərin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunların yalnız Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən olunduğu bildirilir. Buradan göründüyü kimi, həmin norma cinayət məsuliyyətdən, cəzadan və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərdən azad etmənin yalnız Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən olunmasını əhatə etmir və həmin norma bu səbəbdən məsuliyyətdən, cəzadan və digər cinayət hüquqi xarakterli tədbirlərdən

azad etmənin başqa normativ-hüquqi aktlarla da müəyyən olunması yönündə yanlış düşüncənin formalaşmasına zəmin yaratmış olur. Bu neqativ hal, hətta hüquqi müstəvidə və təcrübədə də kök salır (AR CM-in 147.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş ictimai təhlükəli əməli törətmiş şəxsin qanuna zidd olaraq CPM –in 37.2-ci maddəsinə əsaslanmaqla məsuliyyətdən azad edilməsi kimi). Belə olan halda, hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 1 və 5-ci maddələri cinayət məsuliyyəti və ictimai təhlükəli əməl fonunda bir daha formulə edilməlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi cinayət yalnız “anlaqlı şəxslərin məhsuludur”. Anlaqsız şəxslər cinayət törədə bilməz. Onların törətdiyi əməl ictimai təhlükəli əməl adlanır və bu əməllərin dairəsini yalnız cinayət qanunu müəyyən edir. Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət- Prosesual Məcəlləsində həmin əməl cinayət kimi müəyyən edilmişdir. Bu məsələlərə ətraflı nəzər salmaq üçün hal-hazırda qüvvədə olan AR CPM-in LV fəslinə müraciət edək. Qanunda həmin fəslin adı “Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat” kimi müəyyən edilmişdir. Həmin fəslin əhatə etdiyi müvafiq maddələrdə müəyyən edilir:

Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat bu Məcəllənin 468-478-ci maddələri ilə nəzərdə tutulmuş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla həmin Məcəllənin ümumi qaydaları əsasında aparılır (Maddə 468. Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraatın xüsusiyyətləri).

Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə məhkəməyədək icraat ibtidai istintaq şəklində aparılır.

Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər cəmiyyət üçün təhlükəli olaraq qalmaqla davam etdikdə, müstəntiq və ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror həmin şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə işin başlanması haqqında qərar çıxarır.

Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraatın aparılmasında, barəsin-

də tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə iş başlanmış şəxsin psixi vəziyyəti buna mane olduğu hallar istisna olmaqla, həmin şəxsin özü, müdafiəçisi və qanuni nümayəndəsi iştirak edə bilərlər.

Barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə iş başlanmış şəxs öz psixi vəziyyətinə görə iş üzrə icraatda iştirak edə bilmədikdə, müstəntiq, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror bu barədə protokol tərtib edir və həmin protokol müvafiq şəxsin prosessual fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilməsi barədə məsələnin həlli üçün hakimə göndərilir (Maddə 469. Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə məhkəməyədək icraat).

CPM-in 474-cü maddəsi isə “Anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxslər barəsində təhlükəsizlik tədbirləri” adlanır. Buradan görüldüyü kimi, Azərbaycan Respublikası CPM-in 55-ci fəslinin adı və həmin fəslə əhatə edən bir çox normalar yenidən formulə edilməlidir. Hesab edirik ki, həmin fəslin adı “Cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş ictimai təhlükəli əməlləri anlaqsız vəziyyətdə törətmiş bəzi şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat” adı ilə müəyyən olunması daha məqsədmüvafiqdir. Onu da qeyd edək ki, həmin fəslin adına “bəzi” sözünün əlavə olunması vacibdir. Çünki Azərbaycan Respublikası CM-in 93-cü maddəsi, bəzələrində istənilən şəxsin deyil, onlardan müəyyənlərinin haqqında tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq olunmasını uyğun hesab edir. Bu da AR CPM-də də bu məsələnin dəqiqləşdirilməsi zərurətini ortaya qoyur. Onu da qeyd edək ki, AR CM-də müəyyən edilmiş ictimai təhlükəli əməli törətmiş şəxslər barəsində görüləcək tədbirlərin məqsədindən bəhs edən AR CM-in 94-cü maddəsi də yenidən formulə edilməlidir. Həmin maddə psixi pozuntusu olan şəxslərə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsinin məqsədini düzgün şəkildə əhatə etmir. Orada qeyd edilir:

“Psixi pozuntusu olan şəxslərə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi məqsədi bu Məcəllənin 93.1-1-ci maddəsində göstərilən şəxslərin müalicə olunması və ya psixi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasından, habelə həmin şəxslər tərəfindən yeni cinayət törədilməsinin qarşısının alınmasından ibarətdir”.

Bu uyğunsuzluğu müəyyən etmək üçün AR CM-in 93.1-1 maddəsinə istinad etmək lazımdır. Həmin maddəni əhatə edən məsələlər aşağıdakı kimi formulə edilmişdir:

93.1-1. Şəxsin psixi pozuntusu ilə əlaqədar tibbi xarakterli məcburi tədbirlər məhkəmə tərəfindən:

93.1-1.1. bu Məcəllənin Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulmuş əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyi) anlaqsız vəziyyətdə törətmiş şəxslərə;

93.1-1.2. cinayət törətdikdən sonra cəzanın təyin edilməsini və ya onun icrasını istisna edən psixi xəstəliyə düşər olmuş şəxslərə;

93.1-1.3. cinayət törətmiş və anlaqlılığını istisna etməyən psixi pozuntu vəziyyətində olan şəxslərə təyin edilir.

Qeyd olunan normaya aid olan 93.1-1.1 maddəsinə baxdıqda aydın olur ki, həmin norma cinayət qanununun xüsusi hissəsində nəzərdə tutulmuş əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyi) anlaqsız şəxslər tərəfindən törədilməsini müəyyən etdiyi üçün CM-in 94-cü maddəsi ilə tam uyğundur. Belə ki, həmin maddə ilə müəyyən edilmiş məqsədin bir tərəfi həmin şəxslər tərəfindən yeni cinayətlər törədilməsinin qarşısının alınmasını təşkil edir. Cinayət qanununda müəyyən edilmiş ictimai təhlükəli əməlin anlaqsız vəziyyətdə törədilməsi cinayət sayıldığından bu hal qeyd olunan norma ilə qarşıya qoyduğu məqsəddən kənar qalır. Bu baxımdan, AR CM-in 93.1-1.1 maddəsinə nisbətə 94-cü maddəsi yenidən formulə edilməlidir.

Əlavə olaraq onu da bildirək ki, bu nöqsan psixiatriya yardımı göstərilməsi sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyən, bu sahədə hüquqi və fiziki şəxslərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən hazırda qüvvədə olan “Psixiatriya yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda və “Məhkəmələr tərəfindən tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 8 noyabr 2012-ci il tarixli 8 №-li Plenumunun Qərarında da öz əksini tapır. Belə ki, adı çəkilən Qanunun 1-ci maddəsində, Ali Məhkəmənin qeyd olunan aktının isə qərara alındı hissəsini əhatə edən bir sıra bəndlərində anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs ifadələrinə rast gəlinir (Adı çəkilən Qanunun 1.0.5-ci maddəsi, Qərarın isə 5, 14 və 20-ci bəndləri). Bu ifadə təəssüf ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun 2011 və 2014-cü il tarixli Qərarlarının

məzmununda da bir neçə yerdə qeyd olunur [8, 9].

Nəzəri hüquq ədəbiyyatlarında da həmin məsələyə dair münasibət bildirilmir və əksinə “anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs” ifadələrinin işlədilməsinə yol verilir [18, s. 364-367].

Buradan o fikrə gəlirik ki, “anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs” ifadəsini nəzərdə tutan istənilən normativ hüquqi akt formulə edilməli, həmin ifadə “cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş ictimai təhlükəli əməli anlaqsız vəziyyətdə törətmiş şəxs” ifadəsi ilə əvəzlənməlidir.

Beləliklə, göstərilənləri bir daha nəzərə alıb, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin bir sıra maddələrinin yenidən formulə edilməsini zəruri sayaraq 1.3-cü maddəsini “Cinayət məsuliyyəti müəyyən edən, cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını və onunla bağlı cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin tətbiqini, eləcə də cinayət məsuliyyətindən, cəzadan və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərdən azad etməni nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu Məcəlləyə daxil olunduqdan sonra tətbiq edilə bilər”; 5.1-ci maddəsini “Əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər, həmçinin cinayət qanunu ilə qorunan ictimai münasibətlərə qəsd edən ictimai təhlükəli əməllər və eləcə də cinayət məsuliyyətindən, cəzadan və cinayət-

tin törədilməsi ilə bağlı digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərdən azad etməni nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu Məcəllə ilə müəyyən edilir”; 94-cü maddəsini isə “Psixi pozuntusu olan şəxslərə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi məqsədi bu Məcəllənin 93.1-1-ci maddəsində göstərilən şəxslərin müalicə olunması və ya psixi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasından, habelə 93.1-1.2 və 93.1-1.3-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş həmin şəxslər tərəfindən yeni cinayət törədilməsinin qarşısının alınmasından ibarətdir” kimi müəyyən edilməsini daha məqsədamüvafiq hesab edirik.

Həmçinin, düşünürük ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin LV fəslinin adı “Cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş ictimai təhlükəli əməli anlaqsız vəziyyətdə törətmiş bəzi şəxslər barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üzrə icraat” şəklində müəyyən edilməsi zəruri sayılmalıdır və həmin fəslin əhatə etdiyi müvafiq maddələrdə və “Psixiatriya yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda müəyyən edilmiş “anlaqsız vəziyyətdə cinayət törətmiş şəxs” ifadəsinin “cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş ictimai təhlükəli əməli anlaqsız vəziyyətdə törətmiş şəxs” ifadəsi ilə əvəz olunması daha münasibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: 2022.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: 2022.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: 2022.
4. Azərbaycan Respublikasının Normativ hüquqi aktlar haqqında 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiyaya Qanunu.
5. “Psixiatriya yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 12 iyun 2001-ci il tarixli Qanunu.
6. “Yetkinlik yaşına çatmayanların baxımsızlığının və hüquq pozuntularının profilaktikası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 31 may 2005-ci il tarixli Qanunu.
7. Azərbaycan Respublikası adından “Psixiatriya yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 28.2, 28.3, 29.3-cü maddələrinin və Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 98.1, 99-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 15 aprel 2011-ci il tarixli Qərarı.
8. Azərbaycan Respublikası adından Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Cinayət Kollegiyasının 7 noyabr 2013-cü il tarixli qərarı ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 21.3 və 78-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 9 dekabr 2014-cü il Qərarı.
9. “Məhkəmələr tərəfindən tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 8 noyabr 2012-ci il tarixli 8 sayılı Qərarı.
10. “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 37.4, 39.1.9, 40.2 və 41.7-ci maddə-

lərinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 15 iyul 2011-ci il tarixli Qərarı.

11. “Xüsusi ittiham qaydasında şikayətlərə dair işlərə baxılması üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 21 fevral 2014-cü il tarixli 3 sayılı Qərarı.
12. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası I hissə. “Hüquq yayın evi” Nəşriyyatı. Bakı: 2015.
13. Azərbaycan Respublikasının CPM-in Kommentariyası. “Digesta” Nəşriyyatı. Bakı: 2016.
14. F.Y.Səməndərov. Cinayət Hüququ. Dərslik (Ümumi hissə). Bakı: 2017.
15. Mirağa Cəfərquluyev. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi. Dərslik. “Qanun” Nəşriyyatı. Bakı: 2008.
16. Firuzə Abbasova. Cinayət prosesi (Ümumi hissə). Dərslik. Bakı: 2012.
17. Firuzə Abbasova. Cinayət prosesi (Xüsusi hissə). Dərslik. Bakı: 2014.
18. Eldar Əfəndiyev. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin təkmilləşdirilməsi (Təkliflər və onun reallaşdırılması əsasları) “Hüquq ədəbiyyatı” Nəşriyyatı. Bakı: 2010.
19. Cinayət hüququ. Dərs vəsaiti. Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası. Bakı: 2007.
20. Şamxal Kərimov. Cinayət məsuliyyətindən azad etmədə cinayət-hüquqi problem. AR DİN-in Polis Akademiyası Elmi Xəbərləri. Elmi hüquq jurnalı №4 (28), 2020.
21. A.V.Naumov “Cinayət hüququ” “Qanun” Nəşriyyatı. Bakı: 1998.
22. Уголовное право. Общая часть. Учебник. М., Инфра. М-Норма, 1997.
23. <https://genprosecutor.gov.az/storage/pages/irvYHpw4seEj3Apj4wm4RT43Q5rWbzfN0h1-fIMTk.pdf>.
24. <http://www.aynha.az/index.php?lang=az&page=10&dataPg=3&dataID=63>.

Шамхал Керимов

Совершенствование Уголовного Кодекса, Уголовно - Процессуального Кодекса и закона «О психиатрической помощи» Азербайджанской Республики

Согласно ст. 1.3 Уголовного кодекса Азербайджанской Республики - сущность уголовного закона предусматривает, что деяние является преступлением предусматривающие наказание за это деяние, применяются только после вступления в силу Уголовного кодекса. В статье указывается что данная норма должна охватывать иные меры уголовного характера, такие как освобождение от уголовной ответственности, наказание и иные меры уголовно-правового характера. Считаю необходимым переформулировать статью 5.1 вышеуказанного закона, в которой речь идет о принципе «законности», «освобождение от уголовной ответственности, наказания и иных меры уголовного характера» определяться только Уголовным Кодексом.

Необходимо сформулировать и статью 94 УК, так как цель применения к лицам с психическими расстройствами принудительных мер медицинского характера для предупреждения преступлений не распространяется на лиц, совершивших общественно опасное деяние, предусмотренное уголовным законом.

Главу 55 Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики следует сформулировать как «производство по делу о применении принудительных мер медицинского характера в отношении определенных лиц, совершивших общественно опасное деяние в состоянии невменяемости в соответствии с Уголовным кодексом».

Следует заменить фразу «лицо, совершившее преступление в состоянии невменяемости», на фразу «лицо, совершившее общественно опасное деяние в состоянии невменяемости», предусмотренное Уголовным Кодексом, как оно определено в законе Азербайджанской Республики «О психиатрической помощи», а также другими нормативными актами.

Shamkhal Karimov**Some considerations of the Criminal and Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan improving the Law of the Republic of Azerbaijan "On Psychiatric Care"**

Article 1.3 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, which defines the essence of criminal law, stipulates that an act is a crime and the laws providing for punishment for that act are applied only after entering the Criminal Code. The article states that this norm should cover other measures of a criminal nature, as well as exemption from criminal liability, punishment, and other similar measures. At the same time, as a logical continuation of this, it is not considered important to define "exemption from criminal liability, punishment, and other measures of a criminal nature" only by the Criminal Code. From this point of view, it is necessary to re-formulate Article 5.1 of the above-mentioned Law on the principle of "legality".

The purpose of the application of compulsory medical measures to prevent crimes does not cover people who have committed a socially dangerous act under criminal law in an incomprehensible situation. For this reason, it is considered expedient to formulate Article 94 of the Criminal Code in the investigation.

The article draws attention to the wording of Chapter 55 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan as "Procedure for the application of compulsory medical measures against certain people who have committed a socially dangerous act in a state of incomprehension under the Criminal Code." It is also concluded that the expression "person who committed a crime in a state of insanity" defined in the Law of the Republic of Azerbaijan "On Psychiatric Care", as well as in other normative acts, should be replaced with the phrase "person who committed a socially dangerous act in a state of insanity under the Criminal Code".

Nazim CƏFƏRLİ

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
“Dövlət və Konstitusiyaya hüququ” şöbəsinin müdiri,
h.e.d., professor, Əməkdar müəllim

SOVET HÜQUQ SİSTEMİNDƏN HÜQUQİ SİSTEM- LƏRİN YENİ TİPİNƏ DOĞRU

Açar sözlər: Sovet hüquq sistemi, transformasiya problem, hüquq sisteminin dinamikası, hüquq sisteminin xüsusiyyətləri, pozitiv inkişaf, milli ideya

Ключевые слова: советская правовая система, проблема трансформации, динамика правовой системы, особенности правовой системы, позитивное развитие, национальная идея

Key words: Soviet legal system, problem of transformation, dynamics of the legal system, peculiarities of the legal system, positive development, national idea

Cəmiyyət, hüquq və dövlət inkişaf etməkdə olan, dinamik, tamamlanmış təzahür formalarıdır. XX əsrin sonunda, xüsusilə yeni XXI əsrin əvvəlində, bir çox dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikası ümumi siyasi və hüquqi təhlükəsizliklə bağlı tələblər nəzərə alınmaqla öz hüquqi sistemlərini yenidən formalaşdırmaq məcburiyyətində qaldılar. Azərbaycan üçün məqbul hüquqi təhlükəsizlik tamamilə kənar müdaxilə olmadan özünü müəyyənləşdirməyə və hüquqi sistemin reflekslərində ifadə olunan inkişafın xüsusi istiqamətinin seçimi sayılır. Mürəkkəb siyasi və sosial-iqtisadi şəraitdə Azərbaycan öz hüquqi inkişafının əsas rəhbər istiqamətlərini seçməyə üstünlük verdi.

Mövcud problemin aktuallığı son onilliklərdə Azərbaycan cəmiyyətində baş vermiş fundamental həyati dəyişikliklərdən irəli gəlir. İctimai şüurda və sosial-hüquqi hərəkətlərdə meydana gəlmiş və hazırda da meydana gələn dəyişikliklərin nəticəsi olaraq, yeni dərin fikirlərlə onları tamamlamaq zəruridir.

Azərbaycan həqiqətinin tanınmasının yeni sis-

temi onu göstərir ki, sosial sistemləri araşdırarkən birinci yerə təbii və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları ilə birgə mövcud olan abstrakt “insan”ı deyil, onun lider rolunu müəyyən etmiş Azərbaycan Respublikasının konkret vətəndaşını nəzərdə tutmaq məqbul sayılır, bu halda bütün digər element sistemlərinin xüsusiyyəti ondan asılı vəziyyətdə olacaqdır.

Müasir Azərbaycanın hüquqi sistemində cəmiyyət ictimai həyatında bütün sahələrində münasibətlərin təşkilində xüsusi rol oynayır. Tələblərin formalaşmasına, təsdiq olunmasına və həyata keçirilməsinə dair həyati əhəmiyyətli ehtiyaclar meydana çıxır, cəmiyyətdə onun sabitliyə, harmoniyaya və firavanlığa doğru irəliləməsinə köməklik göstərən nisbətən yeni növ münasibətlərin mövcudluğu başlayır.

Müasir dövrdə yerli hüquqi sistemin onun inkişafına transformasiyası probleminə baxışı həyata keçirməzdən bilavasitə öncə, Azərbaycan Respublikasının hüquqi sisteminin təşəkkülündə, habelə onun dinamikasında meydana çıxan həmin xüsusiyyətlərin, tendensiyaların, ideyaların qısa xarakteristikasının nəzərə çatdırılması məqsədmüvafiq olardı. Çünki “bütün ümumbəşəri təriflərdə hüquq özünün davamlı, effektiv, ardıcıl-mükəmməl hüquqi sisteminin formalaşdırın konkret cəmiyyətin hüquqi mədəniyyətdindən qidalanır və təminatını ondan əldə edir. Ümumbəşəriyə gedən yol milli hüquqi sistemdən keçir. Sadəcə “konkret mədəni əsaslar olmadan hüququn dəyərlərini qəbul etmək qeyri-mümkündür” (17, 20)

Məlumdur ki, sosialist cəmiyyəti burjuaziya-dan, daha dəqiq ifadə edərək K.Marks tərəfindən tarixin tipologiyasına dair irəli sürülən sxemdən istifadə olunarsa kapitalist cəmiyyətdən radikal

şəkilə fərqlənir. Mövcud cəmiyyətin hüquqi sistemi aşağıdakı xüsusiyyətlərdə səciyyələnirdi:

Birinci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, mövcud hüquqi sistem ideologiyaya və marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Bu isə onu, həmçinin, ideologiyaya əsaslanan (yalnız dini) və onun hüquq qaydaları və müddəalarının rəsmi təfsirçilərindən asılı olan dini hüquqi sistemlə yaxınlaşdırırdı. Sovet hüquqi sistemində ideologiyalaşdırma özünün bariz ifadəsini roman-alman və ya presedent hüquqi sistemində olduğu kimi ciddi hüquqi müddəalara, hüququn subyektlərinə, o cümlədən ittiham olunan şəxsə yanaşmalarda deyil, sosial-sinfi normalarda tapırdı.

Hüquqi sistemlərin ideologiyalaşdırılması onun bütün siyasi kampaniyalara loyallığında, səhnələşdirilmiş məhkəmə oyunlarının – “xalq düşmənləri”nin üzərində “məhkəmə” proseslərinin keçirilməsində, habelə qanuna istiqamətlənməsində və ciddi hüquqi meyarlarda ifadə olunmasında deyil, ümumi partiya ruhuna – partiya xəttinə, onun qurultaylarının, plenumlarının qərarlarına, partiya rəhbərlərinin direktivlərinə və göstərişlərinə əsaslanırdı. Sovet hakimiyyətinin ilkin dövründə hüququn əsas mənbəyi qismində bolşevizmin ideologiyasını mənimsəyən inqilab hüquq düşüncəsi çıxış edirdi. Nəhayət, təşkilati nöqteyi-nəzərdən, hüquqi sistemin ideologiyalaşdırılması özünü kommunist partiyalarının hüquqi praktikaya – hüquq yaradıcılığına, hüquq tətbiqetməyə, hüquq təhsilinə birbaşa müdaxiləsində büruzə verirdi.

Kommunist ideologiyasından irəli gələn **ikinci xüsusiyyət** isə ondan ibarətdir ki, rəhbərlik edən şəxslərin gələcəkdə aradan qaldırılacaq və məhv olunacaq məcburi ziyankarlıq qismində nəzərdən keçirdikləri hüquqa mənfəi münasibətindən ibarət olmuşdur. Sovet hakimiyyətinin qurulmasından dərhal sonra hüquqi ədəbiyyatda hüquq, xalq üçün “tiryək” təsiri bağışlayan dindən və mənfəi təsirli dərman vasitələrindən daha təhlükəli olduğundan, əks-inqilabi predmet kimi qiymətləndirilirdi. Lakin tədricən Sovet hakimiyyəti, əsas xüsusiyyət kimi Sovet sistemində üstünlük təşkil etməyən və edilə bilmək imkanına da malik olmayan hüquqi nihilizm adlanmasına baxmayaraq, hüquq anlayışından (və həmçinin dövlət anlayışından), öz maraqları naminə onun güclü tənzimləyici imkanlarından istifadə etməyə başladı.

Sosialist hüquqi sisteminin **üçüncü xüsusiyyəti** dövlətin maraqlarının şəxsiyyətin maraqları

üzərində üstünlüyünün olmasında idi. Dövlət əleyhinə törədilən cinayətlər üçün daha sərt cəzalar müəyyən edilmişdir, sosialist (dövlət) mülkiyyətinə yönələn qəsdlər şəxsi mülkiyyət nisbətən daha sərt (ölüm cəzasına qədər) cəzalandırılırdı. Dövlət mülkiyyəti mülki hüquqi münasibətlərdə üstünlüyə və müstəsna mühafizəyə malik idi.

Xüsusi hüququn tətbiq sahəsi – ayrı-ayrı şəxslərin mülahizə azadlığının həcmi məişət məsələləri və ailə münasibətləri istiqamətində kəskin şəkildə məhdudlaşdırılmışdır. Ümumi hüquqi münasibətlər, əksinə, üstün, təzyiqedici və ümuməhatəli mövqeyə çevrilmiş oldu.

Partiya-dövlət rəhbərliyinin insan hüquqlarına münasibəti kəskin surətdə mənfəi idi. Vətəndaşların mülki və siyasi hüquqları əhalinin sosial-iqtisadi minimumlarla (və ya hüquqlarla) və sabahkı gün üçün əminliklə müqayisədə ikinci dərəcəli qismində qiymətləndirilirdi. İnsan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlar inkar olunur və pozulur, məcburi əmək, kifayət qədər məhdud çərçivədə yerdəyişmək azadlığı təcrübədə geniş yayılmışdır.

Dördüncü xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, hüquqi sistem partiya-dövlət rəhbərliyindən tam şəkildə asılı olmuşdur, onun fəaliyyəti isə inkvizisiya xarakterli araşdırma və məhkəmə prosedurların qarşı cəza, istiqamətindən tamamilə fərqlənmiş, ittiham olunanın hüquqları pozulmaqla obyektiv ittiham (Vətən xaininin hərəkətləri barədə heç bir məlumata malik olmayan və ya ola bilməyən ailə üzvləri də məsuliyyətə cəlb olunmuşdur), yaxud sərt ittiham (istənilən formada və həcmdə sosialist əmlakının talan olunmasına görə güllələnmə, əmək intizamının pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti və s.) hallarına yol verilmişdir. Nəhayət, XX əsrin 50-ci illərinin ortalarında məhkəmədən kənar zorakılıq halları və ya hökm çıxarma daha geniş intişar tapmağa başlamışdır.

Sovet hüquqi sisteminin **beşinci xüsusiyyəti** hüququn mənbəyi qismində onun rolu praktiki baxımdan ondan ibarət olmuşdur ki, ümumi, prinsipial müddəalar partiya direktivlərində müəyyən olduğu kimi, “texniki”, habelə sosial-hüquqi tənzimləmənin müfəssəl məsələləri idarəetmə orqanlarının sahəvi aktlarında həll olunurdu. Konkret, yerli səviyyədə partiya orqanlarının və digər qurumların heç bir yerdə çap olunmayan təlimatları və göstərişləri mühüm rol oynayırdı.

Bununla yanaşı, sosialist sisteminin paradoks son nəticədə inkişafın bəyan edilməsində idi, yə-

ni artıq qeyd edildiyi kimi, bəzi hallarda sırf formallıq baxımından səslənsə də, əmək insanının maraqları, neqativ xüsusiyyətləri ilə birgə pozitiv inkişafın ciddi impulsu idi. Dövlət qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi və kodifikasiyası üzrə işlər həyata keçirmiş, qanunvericiliyin deklarativ xarakterli müddəaları ilə dolğun olan konstitusiyaları, məcəllələri və digər normativ-hüquqi materiaları yazmış və qəbul etmişdir. Zəhmətkeşlərin tələb və sorğularının nəzərə alınmasının, onların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin (təbii ki, Sovet Sosialist sisteminin mühüm əsasları ilə ziddiyyətə gətirib çıxarmadığı təqdirdə) nəzərə alınmasına diqqət yetirilmişdir. “Hüquqi sistem insanın dövlət qarşısında öhdəliyi ideyasına əsaslanmışdır. Vətəndaş yalnız dövlətin ona icazə verdiklərini həyata keçirə bilər. Dövlət isə sosializmin qurulması üçün zəruri sayılmayan hər bir şeyi qadağan edə bilər. Əgər Sovet hüququnun sosial-iqtisadi sahədə qanunvericiliyi (əmək hüququ, qadın və kişilərin hüquqi statusunun bərabərləşdirilməsi, pulsuz təhsil və tibbi xidmət hüququ) 70-80-ci illərə qədər dünyada liderliyə malik idisə, vətəndaşların siyasi və şəxsi hüquqları da im pozulurdu. İnsan hüquqlarına dair beynəlxalq standartlar inkar olunurdu” (15, 370).

XX əsrin 80-ci illərində SSRİ-nin süqutunu şərtləndirən postsovet hüquqi məkanında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verməyə başladı. Baltıyanı keçmiş dövlətin Asiya hissəsində yeni dövlətlər meydana çıxdı. Bu transformasiya nəticəsində milli strukturda və Azərbaycan cəmiyyətində dəyişikliklər, iqtisadi əlaqələrin qırılması, digər respublikalarla dezintegrasiya meydana çıxdı. Elmi ədəbiyyatda dövlətin yerli tarixində mövcud dövr “keçid” adını almışdır.

Azərbaycan Respublikasında keçid dövrü tək-cə iqtisadi dezintegrasiya ilə xarakterizə olunmur, həm də vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına cəhd göstərən, demokratik ideyaları təcrübədə həyata keçirilməsi vasitəsilə həqiqi demokratiyanın qurulmasına, konstitusion baxımdan təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqların realizəsinə yol açan keyfiyyətə yeni dövlətin təşəkkülünə gətirib çıxarmış siyasi sistemdə əsaslı dəyişikliklərlə səciyyələnir.

Bu şəraitdə təbii olaraq, Azərbaycan cəmiyyətinin hüquqi sisteminin dinamikası təzahür edir. Buna görə də təsdiq etmək olar ki, dövlətçiliyin keçid dövrünün təşəkkülü və inkişafı ilə əla-

qədar keçid dövründə Azərbaycan cəmiyyətinin hüquqi sistemi fenomeni və onun anlayışı meydana çıxır. Məhz bu hüquqi sistem özünün spesifik məzmununa, strukturuna və məqsədlərinə, eləcə də dövlətin özü tərəfindən diktə və müəyyən olunmuş, keyfiyyətli transformasiya vəziyyətində ola bilən məqsədlərə malikdir. Doğrudur, nəzərə almaq lazımdır ki, keçid dövrü şəraitində hüquqi sistemin mütəmadi təşəkkülü intuitiv meydana çıxır və heç də həmişə tam həcmdə hüquq düşüncəsi səviyyəsində yaranan və dövlət orqanlarının normayaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində həyata keçirilən ideyaları özündə əks etdirmir.

Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi sistem artıq digər dövlətlərin hüquqi sistemlərində əksini tapan hüquqi ideya və prinsipləri – konstitusiya məhkəməsi ideyasını, hakimiyyətlərin böğüsü, insan hüquqları üzrə səlahiyyətli institutun yaradılması və s. ideyaları resepsiya edir. Hüquqi sistemin əhəmiyyətini, onun Azərbaycanda yeni dövlətçiliyin təşəkkülü prosesində vacibliyini göstərərək, bu anlayışın keyfiyyətə yeni məzmunla zənginləşdirildiyini vurğulamaq lazımdır.

İnsanların taleyüklü maraqlarına toxunan ictimai-siyasi quruluşun və mülkiyyətin formasının əsaslı dəyişməsi ictimai mühitdə ciddi qarşıdurmaya və nifaqa səbəb olmaya bilməz. Xalqlar iradələrini bildirmədən, ya da yeni dövlət quruluşunun rəsmi iradəsi əleyhinə, digər həyat tərzini və fəaliyyəti əsasında birləşirlər. Bu şəraitdə sosial statusun və sinfi mənsubiyyətin qarışdığı və çulğışdığı zaman, insanlar öz etnosunda, milli mənsubiyyətində müdafiə resursları və konsolidasiya edilmiş başlanğıclara malikdir.

Milli ideya onun məzmunun, qiymətləndirmənin və dəyişikliklərin təbiəti baxımından populyar və diqqəti cəlb edən sayılır. Onlar iqtisad-sosial proqramların həyata keçirilməsində, habelə tamhüquqlü və rəqabətədavamlı subyekt ola bilən xalqların iştirak etdiyi bazar münasibətlərinə uyğunlaşmada ciddi dayaq nöqtəsidir. Müvafiq olaraq, bu, mərkəzdənqaçma tendensiyasını, xalqların, o cümlədən hüquqi sistemlərdə özünü təyinləməsinə, yeni həll yollarının axtarılıb tapılmasını möhkəmləndirir.

Ölkəmizdə onillərlə komanda-inzibati sistemin üstünlük təşkil etməsi novator ideyalar, o cümlədən yeni hüquqi ideyalar üçün çox əlverişsiz mühit rolunu oynamışdır. Rejim ideoloji plüralizmə dözümlü nümayiş etdirməmişdir. Bu və ya

digər yeni ideyalar isə yalnız komanda-inzibati sistemlərin yuxarı təbəqəsinin inkişafına və onların möhkəmlənməsindən sonra həyata keçirilməsinə hesablanmışdır.

Hüquqi ideyalar sahəsində vahid tanınma yolu yuxarı səviyyədə təsbitin həyata keçirilməsi, nəticədə onların bu və ya digər qərarlarda ifadə olunmasından ibarətdir. Bununla əlaqədar, bir sıra əsas inqilabi məzmunlu müddəalar qanunlarda həyata keçirilmir, yaxud qanunların tətbiqi zamanı nəzərə alınmırdı. Azərbaycan SSR-in 1937-ci il və 1978-ci il tarixli Konstitusiyalarının heç də qeyri-məqbul sayılmayan, redaksiya xarakterli ayrı-ayrı ideyalarını, eləcə də onların tətbiqinin mühafizəkar təcrübəsini xatırlatmaq kifayətdir.

Komanda-inzibati sistemlərin böhranın aşkar olunduğu 1987-ci ildən başlayaraq, yeni ideyaları formalaşdırmaq, müdafiə etmək, bəzən də həyata keçirmək zərurətə çevrildi. Belə ki, məsələn, inzibati orqanlar tərəfindən pozulduğu təqdirdə, vətəndaşların bütün hüquqlarının məhkəmə müdafiəsinə dair imkanlar barədə ideya. Lakin aparat inadla müqavimət göstərir, lakin ədalət güman etməyə əsas verirdi ki, məhkəmə hakimiyyətinin genişləndirilməsi inzibati hakimiyyətin məhdudlaşdırılmasını göstərir. Nəzəriyyənin əsas konstruksiyaları komanda-inzibati sistemə xidmətin məqsədləri idi.

Bundan əlavə, dövlət və hüquq nəzəriyyəsi uzun müddət insana, habelə onun hüquqlarına və maraqlarına olan bütün növ münasibətlərə fərq qoymadan nüfuz etmişdir. İctimai maraqların fərdi maraqlar üzərində dayanması, insanın dövlət və onun aparatı qarşısında faktiki olaraq hüquqsuz vəziyyətdə olmasına əksərən nəzəri müddəalarda bəraət qazandırılırdı. Nəyahət, hüquqi təhsil, hüquqşünasların bütövlükdə dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin müddəalarına uyğun hazırlanması dövlət aparatının itaətkar xidmətinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Hüquqi sistemlərin təhlili onun sübut edir ki, keçid dövründə hüquqi sistemin elementləri böhranı özünün təşkilati, funksional və digər tərəfləri baxımından sınaqdan keçirir. Belə şəraitdə hüquqi sistemlərin hər bir elementi keçid cəmiyyətin sistemli böhranlarını şərtləndirən mənfi xüsusiyyətlərin kütləsini özündə mənimsəyir.

Bütün mənfi hüquqi təzahürlərin hüquqi sistemlərin anlayışından istisna edilməsi onun ictimai proseslərin obyektiv ziddiyyətlərində təzahür etməsinə köməklik göstərmir, öyrənilən hadisəni

inkişafın daxili mənbəyindən məhrum edir. Hətta keçid hüquqi sistemlərin nəzərdən keçirilən radikal mövqeləri ilə birgə təhlili onun çoxsaylı çatışmazlıqları baxımından keçid dövründə hüquqi sistemlərin mövcudluğu faktının özünü inkar edilməsinə gətirib çıxarır. Şübhəsiz ki, hüquqi sistemlərin anlayışının həcminə yalnız zəruri və funksional vahidin sisteminin elementi kimi xarakterizə olunan və onun birbaşa məzmunununun tərkibinə daxil mənfi hüquqi hadisələri daxil etmək olar. Hüquqi sistemlərin elementləri vəziyyətini xarakterizə edən mənfi hadisələrə hüququn boşluğunu, hüquqi nihilizmi, hüququn mənbəyinin çoxluğu və ziddiyyətliliyi və s. aid etmək olar. “Keçid dövründə hüquqi sistemin təşkil edilməməsi və harmoniya pozuntusu qaçılmazdır, çünki onu mənfi uzaqlaşdırmaq hüquqi hadisələrdən uzaqlaşdırmağa nail olunmur” (19, 8).

Bu proseslərdə mövcudluğuna və özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərinə malik olmasına baxmayaraq, yerli hüquqi sisteminin inkişafının istənilən hüquqi formalaşması və inkişafına xas olan ümumi qanunlarla təşəkkül tapdığı barədə müddəanı müasir dövrdə heç bir halda inkar etmək olmaz. Hüquqi sistem yenidən meydana gəlir, özünün inkişafında varisliyi ifadə edir. Hüquqi sistemin bu və ya digər elementi çərçivəsində baş verən resepsiya hər normativ və institusional, həm də ideoloji səviyyələrdə baş verir. Müasir dövrdə hətta yerli hüquqi sistemin bir çox terminoloji elementləri əsaslı dəyişikliklərə məruz qalmamışdır. Onların funksional formalarının xarici təzahürləri dəyişmişdir.

Məlumdur ki, hüquq, hüquqi sistem və hüquqi mədəniyyət iqtisadi baxımdan fərdi xüsusiyyətlərlə, ideoloji, dəqiqlik, normanın ruhu baxımından isə insanın özü fərdiyyətini, müstəqilliyini, özünəməxsus mahiyyətini dərk etməsi ilə bağlılığa malik olduğu məlumdur. Bu anlayışlar mənşə, etimologiya, fərdilik, müstəqillik və özünəməxsusluq, habelə “mülkiyyət” sözünün “özünün” sözündən yarandığını göstərən və fərdə məxsusluğunu ifadə edən əmlakın əldə edilməsi anlayışları ilə bağlılığa malikdir. Cəmiyyətin təşəkkülü və inkişafının ilkin mərhələlərində mülkiyyətin kollektiv formaları və həyatın sosial təşkilinin mövcud formaları (ibtidai kollektivçilik, icmaların müxtəlif formaları) fərdi mülkiyyətin ayrılmasına, insan fərdiyyətinin formalaşmasına, eləcə də fərdin, şəxsiyyətin cəmiyyətin və dövlətin öz-

başinalığından müdafiə vasitəsi kimi özünü büruzə verən hadisələrlə zəngin hüququn və hüquqi sistemin formalaşmasına qarşı ziddiyyətlərlə təzahür etmişdir.

Ümumiyyətlə, bütün məlum tarix, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını təsbit edən ilkin və ya əvvəlki hüquqi aktlar ictimai nemətlərin mülkiyyətçilərinin nümayəndələri tərəfindən yaradılmış və hər şeydən öncə ictimai nemətlərin mülkiyyətçilərinin müdafiəsinə yönəlmişdir, yəni istər quldurlar sinfinin yaratdığı yunan və ya roma qanunvericiliyi, istərsə də digər qanunvericilik və ya ayrı-ayrı hüquqi aktlar. Məsələn, 1215-ci ildə qəbul olunmuş Böyük Azadlıqlar Xartiyası ölkədən qaçmış sərbəst insanın azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilməməsi barədə, yalnız hakimlər tərəfindən çıxarılan qərarla öklə qanunvericiliyində müəyyən olunan hökmə müəyyən məhrumiyyətə məruz qalmasına dair müddəanı özündə ehtiva edir. Analoji müddəalar 1679-cu il tarixli “Habeas Corpus Act”, 1789-cu il tarixli Fransanın İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi və s. sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Yalnız XX əsrdə dünya sivilizasiyasının ümumi inkişafı, mədəniyyətdə fərdi başlanğıcların meydana gəlməsi, unikal insan anlayışının dərk olunması ona gətirib çıxardı ki, demokratik cəmiyyətlərdə hüquq bütün istiqamətlərə nüfuz etməklə, hamının və hər kəsin müdafiəsi vasitəsinə çevrilmişdir (25;10;9).

XX əsrin əvvəllərində keçmiş Sovet respublikalarında kommunist eskperimenti kimi prinsip etibarilə yeni cəmiyyət (təşkilatçıların fikrincə, belə cəmiyyət ümumi bərabərliyə və insan əməyinin sərbəstliyinə, ümumi xoşbəxtliyə və insanın insan tərəfindən istismarının yolverilməzliyinə əsaslanmalıdır) qurulmağa başlamışdır. Qeyd olunan ideyaların həyatda zorakı və sürətləndirilmiş şəkildə tətbiqi təcrübədə ciddi faciələrin yaranmasına gətirib çıxartdı. Keçmiş SSRİ-nin tərkibində ölkəmizin 70 illik inkişafının bu ən böyük tarixi ziddiyyəti məcburi “xoşbəxt etmə” metodunun sözügedən rifahının özünün məqsədini – insanlarını xoşbəxtliyini kütləvi şəkildə məhv etdiyini göstərdi.

Ümumənənərə səviyyədə Azərbaycan Respublikasının hüquqi sisteminin öyrənilməsinin zəruriliyi keyfiyyətcə yeni situasiyanın mövcudluğunu şərtləndirir. Hər şeydən öncə, ittifaq dövlətçiliyi və onunla bərabər mövcud olmuş hüquqi sistem süquta uğradı. Hazırda hüquqi tənzimləmənin

sosial-iqtisadi və ideoloji əsasları dəyişir, yeni strukturlar formalaşır, habelə Azərbaycan Respublikasının hüquqi sistemində milli və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı əlaqəsi özü yerini tutmalıdır. Eyni zamanda, dövlət və şəxsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin təşəkkül tapan əsl yenidən qurulması nəzərdən keçirilməlidir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında biz hüquqi sistemimizdə meydana çıxan əsaslı dəyişikliklərin şahidi olduq. Mənəvi və hüquqi dəyərlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi mərhələsi müşahidə olunur. Dövlətlər vasitəsilə hüquqi-normativ sistemə keçid, bu halda ideologiya qismində, ictimai fikrin təsiri altında təmin olunan ictimai-hüquqi sistemlərin mövcudluğu özünü büruzə verir.

Hüquqi sistem sinfi istiqamətinə dair keyfiyyətini itirir, ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşir, insan hüquqlarının təminatı və ədalət mühakiməsi möhkəmlənir.

Məhz cəmiyyətdə ciddi struktur dəyişikliklərin müşayiət olunduğu keçid dövründə, ölkədə cinayətçılığın vəziyyəti də hüquqi sistemin dinamikasına ciddi təsir göstərməyə bilməz:

1. Sonradan dekriminallaşdırılmış anti-bazar xarakterli qeydə alınan cinayətlərin (alverlə məşğul olma, qadağan olunmuş fərdi-əmək fəaliyyəti ilə məşğul olma, kommertiya xarakterli vasitəçilik və s.) səviyyəsinin aşağı düşməsində ziddiyyət. Onların bir neçəsinin dekriminallaşdırılması bu sahədə müşahidə edilən intensiv artımdan sonra baş vermişdir. Onların artımı isə sübut edir ki, həyat qüvvədə olan qanunvericiliyin əvəzinə və qanuniləşdirilmədən çox əvvəl bir sıra bazar mexanizmləri “işə salmışdır”.

2. Hüquqi boşluğun özünü büruzə verdiyi şəraitdə dələduzluq yolu ilə gəlir əldə etmək üçün törədilən cinayətlərin sayının intensiv artımı. Cəzasızlıq şəraitində hüquqpozumaların geniş əhatə dairəsi özünü 1992-94-cü illərdə kommertiya banklarında və digər kommertiya təşkilatlarında büruzə vermişdir. Bununla əlaqədar, əmanətçilərin aldadılması kriminal və yarı-kriminal strukturların ilkin kapital yığılmasının gəlirli vasitələrdən biri idi.

3. Sərəncamverici səlahiyyətə malik olmaq, lisenziya vermək və ya kredit ayırmaq və s. kimi funksiyalara malik vəzifəli şəxslər tərəfindən dövlət mülkiyyətinin külli miqdarda talan edilməsi yolu ilə nəzarətsizlik və cəzasızlıq şəraitində ilkin

kapitalın toplanması. Hərraca çıxarmaqla, özəlləşdirməklə, satışa çıxarmaqla, icarəyə verməklə dövlət mülkiyyətinin inhisarlaşdırılmasının müxtəlif vasitələrindən istifadə olunurdu.

Beləliklə, ölkədə sivilizasiyalaşmış vətəndaş cəmiyyətinin və sabit hüquqi sisteminin təşəkkül-üictimai münasibətlərin bütün hüquqi formalarını (hüquq, hüquq münasibətləri, hüquq düşüncəsi, eləcə də hüquqi sistemin dövlətdə qüvvədə olan mühüm elementləri) əhatə edən dərin hüquqi islahatlar həyata keçirilir.

Qarşıya çıxan bir sıra problemlərin dəf edilməsi məqsədilə qanunda qanun layihələrinin və referendumların müstəqil ekspertlərin məcburliyini təsbit etmək, habelə sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının ümumxalq müzakirəsi və qanun layihələri üzərində işin aparılması zamanı vətəndaşların və təşkilatların səsləndirilən fikirlərinin nəzərə alınmasını proseduru tam həcmdə bərpa etmək lazımdır. Respublika qanunvericiliyinin hüquqyaratma rolu ondan ibarətdir ki, onun göstərişləri daha çox elmi cəhətdən əsaslandırılır, cəmiyyətin ehtiyacları və şəxsiyyətin maraqları ilə tam uyğunluq təşkil edir, bir-birilə əlaqəli və bir-birindən asılıdır, ziddiyyətsiz və problemsizdir. Müstəsna olaraq onu qeyd etmək zəruridir ki, hər bir ayrıca normativ-hüquqi akt və onların bütöv sistemi elmi-praktiki əsaslandırılmaya malikdir.

Buradan isə müvafiq modellərin (əsaslandırmanın səviyyəsinin yüksəldilməsinin təmini, praktiki faydalılıq, respublikanın qanunvericiləri tərəfindən qəbul olunmuş qanunların və digər normativ-hüquqi aktların iqtisadi yönümlüüyü) işlənilib hazırlanması üzrə hüquqi eksperimentlərə qaçılmaz tələblərin irəli sürülməsinin zəruriliyi meydana çıxır. İstər dövlət, istərsə də yerli özünüidarətmə orqanları üçün normativ-hüquqi aktların hazırlanması qaydalarının (struktur, normativ aktların dili, hüquqi kateqoriyaların unifikasiyası, layihələrin qəbulu prosesi və s.) respublika səviyyəsində qəbulu daha çox əlverişli və faydalı olardı.

SSRİ-nin süqutu və onun mövcudluğunun başa çatması, respublikaların tam dövlət müstəqilliyi əldə etməsi bütün hüquqi quruluşun cizgilərini dəyişərək, mahiyyətə yeni məsələni ortaya qoydu. İttifaq Konstitusiyası və qanunvericiliyi simasında "üst quruluş" anlayışı aradan qalxdı və bundan sonra respublika Konstitusiyası üzərində qurulan hüquqi piramida mövcuddur. Konstitusi-

yanın əhəmiyyəti ciddi şəkildə möhkəmlənməyə başladı. Onun funksiyaları isə dəyişməkdədir, belə ki, Konstitusiyaya əvvəllər İttifaq, respublikalar və yerli aktlar arasında ötürücü və əlaqələndirmə funksiyasına malik olmaqla, ilkin olaraq respublika şəraitinə çevrilməni və detallaşdırma rolunu yerinə yetirmişdir. Hazırda bütün hüquqi tənzimləmə sisteminin vahidləşdirir, həqiqi əsas və nüvə rolunda çıxış edir. Həm respublikanın sosial-iqtisadi və siyasi quruluşunun əsaslarının təsbitində, dövlət-hüquqi inkişafının istiqamətlərinin seçimində, həm də hüquqi formaların və qarşıya qoyulan vəzifələrin həllinin metodlarının müəyyənləşdirilməsində Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası yüksək tələb sayılır. Bu "özünü təyin etmə" yalnız aparıcı humanist dəyərlərə istiqamətlənmək, öz məqsədlərini demokratik vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət, siyasi plüralizm, şəxsiyyətin hüququ və azadlıqlarının təmin olunması və s. ideyaların həyata keçirilməsinə kömək göstərmək üçün realizə etmək kimi tələblərə cavab verir.

Azərbaycan Respublikasının müasir hüquqi sisteminin inkişafının səciyyəvi xüsusiyyətləri genişmiqyaslı kodifikasiyalaşdırma işlərinin həyata keçirilməsi, əsas hüquq sahələri üzrə vahid məəcəllələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Qanunvericiliyin strukturunun ierarxiyasında normativ-hüquqi aktların bütün növlərinə (yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının aktları istisna olmaqla) münasibətdə daxili subordinasiya baxımından bütün aktları iki qrupa bölmək olar. Söhbət bütün normativ-hüquqi aktların kodifikasiya olunmuş və digər cari qanunvericilik aktlarına bölgüsündən gedir. Bütün kodifikasiya olunmuş aktlar meydana çıxan sabit ictimai münasibətləri nizama salan, habelə yüksək səviyyədə ümumilik və davamlılıq keyfiyyətinə malik normativ göstərişləri özündə birləşdirilməsini təmin edən təşəkkül tapmış normativ material praktikasını nəzərə almaqla vahid prinsipə əsasən ümuməhatəli işlənilib hazırlanmanın nəticəsinə malikdir. Güman edilməlidir ki, kodifikasiya olunmuş aktlar, bir tərəfdən, normativ-hüquqi aktların səciyyəvi, və müstəqil qrupuna xas, digər tərəfdən adi normativ-hüquqi aktı qəbul edən dövlət orqanına münasibətdə yüksək hüquqi qüvvəyə malik nüfuz keyfiyyətlərinə malik bir sıra xüsusiləşmiş məzmun əlamətlərini özündə ehtiva edir. Bu yanaşmanın əsasında qeyd olunan aktların məzmu-

nuna, təmzimetmə obyektinin özünəməxsusluğuna və həmin sənəddə əksini tapan normalara xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlər dayanır. Kodifikasiya olunmuş aktların başlıca meyarları aşağıdakılardır: a) aktların yüksək hüquqi tamlığı və daxili ardıcılığı; b) təsbit olunan normaların sabitliyi və davamlılığı; c) tənzim etdiyi münasibətlərin geniş dairəsi (16, 121).

Müasir dövrdə qanunvericiliyin ierarxiya strukturunun elementi kimi kodifikasiya olunmuş aktlara münasibətdə xüsusi hüquqi qüvvənin tanınması ilə əlaqədar, bu strukturun “ikiqat” özünəməxsusluğu meydana çıxır. O, qanunvericiliyin ierarxiya strukturunun qurulmasının əsasında dayanan normativ-hüquqi aktın hüquqi qüvvəsində ifadə olunur, habelə təkcə dövlət orqanları sistemində hüquqyaradıcı orqanın tutduğu yerdən deyil, həm də normativ-hüquqi aktın struktur-məzmun xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu, praktiki qaydanın nəticəsi ilə əlaqədardır. Sadə aktlar kodifikasiya olunmuş aktlara əlavə etməli və onları konkretləşdirməlidir, lakin zidd olmamalıdır (15, 402).

Azərbaycan Respublikasının milli hüquqi sisteminin təşəkkülü hüquqi inkişafın ümumi qanunauyğunluğunu təsdiq edir. Söhbət ondan gedir ki, “ümumi hüquq siyasi inqilablar dövründə, xüsusi hüquq isə sosial inqilablar dövründə daha tez dəyişikliyə uğrayır”. Əgər dövlət müstəqilliyinin elan olunmasından sonra ümumi hüquq sahələri sürətlə inkişaf etmişdirsə, onda müasir dövrdə xüsusi hüquqa xas olan bazar iqtisadiyyatını tənzimləyən qanunvericilik aktiv şəkildə yeni forma əldə edəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının əsas beynəlxalq paktları və sazişləri ratifikasiya etməsi onun hüquqi sisteminin inkişaf tarixində yeni səhifə açmışdır. Tarixində ilk dəfə olaraq Respublika öz Konstitusiyasına Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin onun hüquqi sisteminin tərkib hissəsi elan edən müddəə daxil etmişdir. Bu, hüquqi sistemin fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən fəvqəladə əhəmiyyətli müddədir. Bunun qəbul olunması ilə əlaqədar, mövcud norma beynəlxalq müqavilə normalarının birbaşa təsiri və məhkəmələr də daxil olmaqla, müxtəlif dövlət orqanları tərəfindən onların tətbiqi üçün yeni imkanlar açmışdır. Maraqlı fiziki və hüquqi şəxslər öz aralarında, dövlət orqanları ilə, təsisat və təşkilatlarla olan mübahisələrinin həllində bi-

lavasitə beynəlxalq hüquq normalarına istinad edə bilirlər.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrini hüquqi sistemə daxil edərək, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin II hissəsi müqavilələrin ratifikasiyasının inkorporasiyasının zəruri şərtini göstərmir. Bu onu göstərir ki, prinsip Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları tərəfindən Milli Məclisə ratifikasiya üçün təqdim etmək öhdəliyi daşımadan Azərbaycan Respublikası adından bağladıkları müqavilələrin tətbiqinə yol vermir. Lakin təcrübədə əksər hallarda, söhbət ratifikasiya olunmuş müqavilələrdən gedəcəkdir. “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında” 13 iyun 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu beynəlxalq müqavilələrin geniş dairəsinin ratifikasiya edilməsinin məcburiyyətini, eləcə də “qüvvədə olan qanunların dəyişdirilməsini və ya yeni qanunların qəbulunu tələb edən, habelə qanunlarda nəzərdə tutulandan fərqli qaydalar müəyyən edənlərin icrasını” (maddə 8) müəyyən edir (8, 349).

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi “mülki-hüquqi müqavilə tərəfləri arasında bağlandıqda nəzərdə tutulduğu təqdirdə, məhkəmələr tərəfindən xarici xüsusi hüquq normasının birbaşa tətbiqinin mümkünlüyünü” nəzərdə tutur (6, 697). Bununla da, müvafiq qanunun təsir qüvvəsi altına düşən və mülki-hüquqi müqavilə bağlamış tərəflər arasında meydana çıxan mübahisənin həlli ilə bağlı hansı ölkənin qanunvericiliyinin normalarının tətbiq barədə razılıq olmadığı təqdirdə, müəyyən hallarda və məhkəmənin mülahizəsinə əsasən xarici xüsusi hüquq normasının tətbiqi mümkün ola bilər (“Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” 6 iyun 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 25-ci maddəsi) (18).

Bütövlükdə, Azərbaycan Respublikasının müasir hüquqi sisteminin təşəkkülündə iki tendensiya özünü büruzə verir. Bu, bir tərəfdən, keçmi Sovet Sosialist hüququnu burjuaziya hüququndan prinsipial baxımdan fərqləndirən prinsiplərin, normaların və institutların qüvvədə olan Azərbaycan hüququndan çıxarılmasıdır, digər tərəfdən, Azərbaycan hüququnda əvvəllər burjuaziya hüququnun müstəsna atributları sayılan prinsiplərin, normaların və institutların, hətta sahələrin təzahür etməsidir.

Beləliklə, müasir Azərbaycan cəmiyyətində meydana çıxmış dəyişiklik Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlətin qurulması, insan hüquq və azadlıqlarının təmini məqsədini daşıyır ki, bu da dəqiq hüquqi çərçivədə situasiyaları təbiiq etmədən qeyri-mümkündür.

Zəfərlə başa çatan 44 günlük müharibə Azərbaycan hüquq sisteminin zənginləşməsində və təkmilləşməsində mühüm mərhələnin əsasını qoydu.

İşğal nəticəsində dağılmış ərazilərin bərpası və yenidən qurulması həmin ərazilərdə idarəçilik sisteminin formalaşdırılması, flora və faunaya, ekologiyaya dəymiş ziyanın aradan qaldırılması, maddi mədəniyyət abidələrinin bərpasının həyata keçirilməsinin hüquqi bazasının yaradılması istiqamətində həyata keçirilən titanik fəaliyyət yeni qanunvericilik aktlarının, normativ-hüquqi aktların yaradılması zərurəti yarandı, bu zəmində yaradılan aktlar Azərbaycan hüquq sisteminin inkişafına təkan verməklə hüquq sistemimizi zənginləşdirdi.

Arxe çətin olan bərpa işlərinin yerinə yetirilməsi prosesində yaranmış münasibətlər ictimai münasibətlərin dairəsini daha da genişləndirdi, ayrı-ayrı dövlətlərlə, beynəlxalq təşkilatlarla, firmalarla, fiziki və hüquqi şəxslərlə münasibətlərə daxil olmaq, onlarla müqavilələr imzalamaq zamanı tələbinə çevrildi. Bu isə o deməkdir ki, xarici elementin iştirak etdiyi münasibətlər sferası genişləndi ki, bu da onlarla qurulan münasibətlərin daxili hüquqla yanaşı beynəlxalq normalardan istifadə olunacaqdır. Başqa sözlə həmin münasibətləri beynəlxalq hüququ subyektinə çevirdi.

Qeyd olunanları nəzərə alsaq belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, xarici elementli münasibətlərin tənzimlənməsi üçün beynəlxalq hüququn normalarınə və prinsiplərinə istinad edilməli, beynəlxalq hüququn Azərbaycan hüququn Azərbaycan hüquq sistemninə implementasiyası həyata keçirilməlidir. Implementasiya və transformasiya gələcək perspektivdə Azərbaycan hüquq sisteminin daha da zənginləşməsinə zəmanət verəcəyi aşkar görünür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı; Qanun, 2009, 48 s.
2. Hüquq ensiklopediyası, Bakı; Qanun, 2007, 1107 s.
3. Məlikov M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Dərslük, Bakı; Maarif, 1988, 383 s.
4. Məlikova M.F. Hüququn sistemi və sistemliliyi. Qloballaşan cəmiyyətdə hüquq elminin aktual problemləri mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı; 2008, 3-5 s.
5. Süleymanov C. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərs vəsaiti, Bakı; Mütərcim, 2014, 417 s.
6. Алиев Ш.М. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики, Баку, 2000, с.697
7. Богданов А.Н. Новые походы к характеристике науки конституционного права на современном этапе. Курск, 1998.
8. Ведомости Верховного Совета Азербайджанской Республики, 1995, №22, с.349
9. Вопросы государства и права во французской буржуазной революции XVIII в.в. М., 1940
10. Законодательство английской революции 1640-1660 г.г. /сост.Н.П. Дмитриевский М., 1946
11. Княгинин В.Н. Место правовой системы, основанной на законе, среды иных правовых систем. Екатеринбург, 1992.
12. Марченко М.Н. Сравнительное правоведение. Оущая часть. М., 2001.
13. Матузов Н.И. Правовая система развитого социального социализма. Советское государство и право, 1983, №1.
14. Решетников Ф.М. Правовые ситемы стран мира. М., 1993.
15. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) М., 2000, с. 370
16. Сильченко Н.В. Кодификационные акты и их типы //Советское государство и право 1980, №10, с.121
17. Синуков В.П., Григорьев Ф.А. Правовая система: Вопросы правореализации. Саратов,

1995.

18. Собрание законодательства Азербайджанской Республики. 2000, №6
19. Сорокин В.В. К понятию к правовой системы. Правоведение, 2003 №2. с.8.
20. Тилле А. Право абсурда. Социалистическое феодальное права. М., 1992.
21. Тиунова Л.Б. О понятии правовой системы. Правоведение, 1985, №1.
22. Тихлимов Ю.А. Курс сравнительного правоведения. М., 1996.
23. Тихомиров Ю.А. Правовая система развитого социализма. Советское государство и право, 1979, №7.
24. Тихомиров Ю.А. Правовая сфера, общество и правовая система. Журнал российского права. 1998, № 4-5, с.8.
25. Хрестоматия памятников феодального государства и право стран Европы. / Под ред. В.М.Корстского. М., 1961.
26. Энциклопедический юридический словарь. 2-е изд., М., 1998.

Назим Джафарли

От советской системы права к правовой системе нового типа

В представленной вниманию читателей статье, обосновывается распад СССР, появление независимых государств, необходимость перехода от одной общественно-политической системы к другой, появление нового круга экономических отношений – широкого круга общественных отношений, основанного на частной собственности и рыночной экономике. Находящиеся в базе эти коренные изменения потребовали приспособления азербайджанской правовой системы к базисным отношениям.

В статье проводится сравнительный анализ правовой системы независимой Азербайджанской Республики с правовой системой, основанной на административно-командной системе.

Анализируются формирование, усовершенствование и особенности новой правовой системы Азербайджана. Оценивается реализация правовой реформы по совершенствованию и обогащению правовой системы. В этом направлении отмечаются активная работа органов правотворчества Азербайджанского государства, законы в целом, соответствие нормативно-правовых актов ресурсам и требованиям общества, а также их эффективность.

Nazim Ceferli

From the Soviet legal system to a new type of legal system

The article presented to the attention of readers substantiates the collapse of the USSR, the emergence of independent states, the need to move from one socio-political system to another, the emergence of a new range of economic relations - a wide range of social relations based on private property and a market economy. Being in the basis of these fundamental changes required the adaptation of the Azerbaijani legal system to the basic relations.

The article provides a comparative analysis of the legal system of the independent Republic of Azerbaijan with the legal system based on the administrative-command system.

The formation, improvement and features of the new legal system of Azerbaijan are analyzed. The implementation of the legal reform to improve and enrich the legal system is assessed. In this direction, the active work of the law-making bodies of the Azerbaijani state, laws in general, the compliance of legal acts with the resources and requirements of society, as well as their effectiveness are noted.

UOT 34:340.14

Habil QURBANOV

AMEA Azad Həmkarlar İttifaqının

sədri, h.ü.e.d., professor

professorqurbanov@yandex.com

tel: 0552200020

DÖVLƏTDƏ HAKİMİYYƏT BÖLGÜSÜ

Açar sözlər: hakimiyyətin budaqları, demokratik dövlətlər, qanunverilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri, bölgü prinsipi, dövlətçiliyin formaları

Ключевые слова: ветви власти, демократические государства, законодательная, исполнительная и судебная власти, принцип разделения, формы государственности

Keywords: branches of power, democratic states, legislative, executive and judicial powers, separation principle, forms of statehood

Hakimiyyətin bölgüsündən mühüm məqsəd təkhakimiyyətliliyə, dövlət hakimiyyətinin bir əldə cəmləşməsinə yol verilməməsinə təminat verilməsindən ibarətdir. Hakimiyyətin bölgüsü son həddə bütün dövlət hakimiyyətinin seçkili olmasına və dövlət mexanizminin demokratik əsaslarının gerçəkləşdirilməsinə kömək etmək deməkdir.

Dövlətlərin nəzəriyyə və praktikasında hakimiyyətin bölgüsü prinsipinin işlənib hazırlanması, rəsmiləşdirilməsi və təsbit edilməsi öz inkişaf tarixinə malikdir. Bu prinsipin formalaşması siyasi-hüquqi fikrin görkəmli mütəfəkkirlərinin humanist ideyaları ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinin klassik görüntülərinin kökləri antik dövrə (ilk növbədə Aristotelə) aparıb çıxarır. Orta yüzilliklər Avropasında bu prinsipin nəzəri əsaslarının işlənib hazırlanması Maarifçilik dövrünə təsadüf edir. Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə dair nəzəri görüşlər XVII-XVI-II yüzilliklərdə Şimali Amerikada inkişaf etmişdir. Hazırda hakimiyyətin bölgüsünə müasir dövlətin fəaliyyətinin ən mühüm prinsipi qismində baxılır.

İngilis filosofu C.Lokk özünün məşhur «Dövlət

ti idarəetmə haqqında iki traktat» əsərində öz ölkəsinin təcrübəsinə müraciət edərək, dövlətdə ağıllı hakimiyyət konsepsiyasının əsas cəhətlərini nəzərdən keçirmişdir. O, ümumi rifah naminə hakimiyyətin ən azı üç budağının zəruriliyində israrlı idi.

Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinin mahiyyətini fransız maarifçisi Ş.Monteskye özünün «Qanunların ruhu haqqında» əsərində müəyyən etmişdir. O, hakimiyyətin bölgüsünü məqsəd hesab edərək göstərirdi ki, «bu, vətəndaşları hakimiyyətin özbaşınalığı və sui-istifadələrindən müdafiə etməkdən ibarətdir». Monteskye hakimiyyətin bütün budaqlarını müstəqil və sərbəst elan edir və belə güman edirdi ki, təkbəşinə idarəetmə özbaşınalığın və qəddarlığın meydana çıxmasına gətirib çıxarır. O, hakimiyyətin üç budağını – qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətini fərqləndirirdi.

Amerika dövlətçiliyinin «yaradıcı ataları» hesab edilən Tomas Cefferson (1743-1826), Aleksandr Hamilton (1755-1804) və Con Medison (1751-1836) hakimiyyətin bölgüsünün Avropa ideyalarını qəbul edərək, bu prinsipin qanunvericilik təsbitinin formalaşmasında müstəsna rol oynamışlar. Adları çəkilən siyasi xadimlər eyni zamanda hakimiyyətin budaqları tərəfindən həyata keçirilən **qarşılıqlı nəzarət haqqında** ideyanı əsaslandırmışdılar.

Hakimiyyətin budaqlarının formalaşdırılmış sistemi ilk başlanğıcda özündə aşağıdakı ideyaları təcəssüm etdirirdi:

1) **bikameralizma** (qanunvericilik orqanının aşağı palata tərəfindən qəbul edilmiş qanunları təsdiq edən ikinci palatasının olması);

2) **hakimlərin müstəqilliyi** (vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını hakimiyyətlərin özbaşınalı-

ğından mühafizə vasitəsi kimi);

3) **konstitusiyə nəzarəti** (ölkənin bütün hüquqi aktlarının konstitusiyaya uyğunluğuna ali məhkəmə tərəfindən həyata keçirilən nəzarət);

4) **impiçment.**

İmpiçment (ing.to impeach – ittiham etmək) proseduru yüksək vəzifəli şəxslərin və hakimlərin cinayətləri haqqında işlərə baxılması və belə şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması proseduru kimi Britaniya qanunvericiliyində hələ XIV yüzillikdə formalaşmışdı. ABŞ Konstitusiyasının 1-ci maddəsinin 20-ci bölməsinin sonuncu abzasına uyğun olaraq nümayəndələr palatası öz sədrini və digər vəzifəli şəxsləri seçir. İmpiçment (ittihametmə) səlahiyyəti yalnız bu palataya məxsusdur.

Konstitusiyanın bu normasında impiçment parlament mühakimə icraatı kimi təzahür edir, həmin icraat prosesində nümayəndələr palatası ittihamı irəli sürür, senat isə parlament məhkəməsi rolunda çıxış edir.

İmpiçmentin ölkə prezidenti əleyhinə irəli sürüldüyü zaman Senatda Ali Məhkəmənin sədri iştirak edir. Senatın qəbul etdiyi verdikt təqsirkarı dövlət vəzifələrini tutmaq hüququndan məhrum edir, lakin onu cinayət təqibindən azad etmir. ABŞ-da yüksək vəzifəli şəxslərə və hakimlərə impiçment aşağıdakı iki halda tətbiq edilə bilər:

- a) belə şəxslər dövlətə xəyanət etdikdə;
- b) zorlama cinayəti törətdikdə.

Hazırda demokratik dövlətlərdə hakimiyyətin bölgüsü prinsipi, yəni qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinin bölgüsü və sərbəst fəaliyyət hamılıqla qəbul olunmuş prinsipdir. Bu prinsip bir çox dövlətlərin konstitusiyasında bir-başına təsbit edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında 7-ci maddənin III hissəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipi əsasında təşkil edilir:

- qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir;
- icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məxsusdur;
- məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir.

Bu Konstitusiyanın müddəalarına əsasən qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qar-

şılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər».

Müasir dövrdə hakimiyyətin bölgüsü prinsipi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

1) **idarətmənin demokratik rejimi** (bu rejim hakimiyyətin bir əldə cəmləşdirilməsi mümkünlüyünə yol vermir);

2) **dövlət hakimiyyətinin həyat keçirilməsinin konstitusiyaya təsbiti** (bu zaman dövlət hakimiyyəti qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətini bölgü yolu ilə həyata keçirir);

3) dövlət hakimiyyətinin bütün budaqlarının səlahiyyətləri arasında **qarşılıqlı əlaqənin konstitusiyaya yolu ilə müəyyən edilməsi**;

4) dövlət hakimiyyəti budaqlarının səlahiyyətlərinin ciddi müəyyən edilmiş çərçivəsinin **qanunvericilik yolu ilə təsbit edilməsi**;

5) icra hakimiyyəti səlahiyyətlərinin verilməsinin müəyyən edilmiş proseduru (**onun rotasiyası**);

6) hakimiyyət budaqlarının müxtəlif dövlət orqanlarının **bir-birinin işlərinə qarışmaması praktikası**;

7) dövlət hakimiyyəti budaqlarının **qarşılıqlı nəzarət sistemi**.

Müasir dövlətlərdə dövlətçiliyin formalarından asılı olaraq, qarşılıqlı nəzarət sisteminin aşağıdakı müxtəlif institutları vardır:

1) dövlət hakimiyyətinin demokratik əsaslarının qarantı kimi **dövlət başçısı** institutu (dövlət orqanlarının razılaşdırılmış fəaliyyətinin təmin olunmasına xidmət edir);

2) özündə «veto» hüququnu da ehtiva edən parlament tərəfindən qəbul olunmuş qanunların dövlət başçısı tərəfindən promulqasiyası (imzalanması və elan olunması);

3) dövlət başçısının «veto» hüququnun parlament tərəfindən **aradan qaldırılması proseduru** (deputatların əksər çoxluğu tərəfindən qanuna yenidən səs verilməsi);

4) **impiçment** – prezident də daxil olmaqla, dövlətdə yüksək vəzifəli şəxslərin vəzifədən kənarlaşdırılmasının parlament proseduru;

5) **hökumətin formalaşdırılmasında** və ya baş nazirin namizədliyinin təsdiqində parlamentin iştirakı;

6) hökumətə və onun istefasına dair parlament tərəfindən ifadə edilən etimadsızlıq votumu;

7) **yüksək məhkəmə orqanlarının formalaşdırılmasında** prezidentin və parlamentin iştirakı;

8) bütün normativ-hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğuna və müəyyən edilmiş konstitusiyaya qaydasının pozulduğu halda həyata keçirilən **konstitusiya (məhkəmə) nəzarəti**;

9) parlament tərəfindən təyin edilən və ölkədə insan hüquqlarına əməl edilməsinə müstəqil nəzarəti həyata keçirən **ombudsman** (və ya onun analoqu) institutu.

Hakimiyyətin bölgüsü praktikası. Hakimiyyətin bölgüsü konsepsiyasının müasir izahlarında dövlət hakimiyyəti budaqlarının ənənəvi üçlüyünün qavranılmasında fikir ayrılıqları aşkar nəzərə çarpır. Bu da ictimai həyatın forma və şəraitinin mürəkkəbləşməsi, müasir dövlətin fəaliyyətinin yeni sfera və istiqamətlərinin meydana çıxması ilə əsaslandırılır. Şübhəsiz ki, belə yenilik və dəyişikliklər 200-250 il bundan əvvəl mövcud olmamışdır. Bununla bağlı bir sıra əlavə və dəqiqləşdirmələrə diqqət yetirilməsi zəruridir. Onların bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Xalqın birbaşa iradə ifadəsi yolu ilə və ya təsisədiçi (konstitusiyaya yığıncağı) yığıncaq vasitəsilə dövlətdə yeni idarəçilik forması, prezident postu müəyyən etməyə, yaxud ölkənin yeni konstitusiyasını qəbul etməyə qadir olan **təsisədiçi** hakimiyyət (bu hakimiyyət öz növbəsində özündə dövlət hakimiyyətinin yeni orqanları haqqında müddəaları da ehtiva edə bilər);

2) ölkəni və idarəçilik formalarının konkret növlərini özündə ehtiva edən prerogativləri rəsmi təmsil edən dövlət başçısının **universal** hakimiyyəti;

3) səlahiyyətləri qanunda dürüst müəyyən edilmiş seçki orqanlarının xüsusi sistemi kimi **seçki** hakimiyyəti. Latın Amerikasının bir sıra dövlətlərində yüksək seçki orqanları dövlət hakimiyyətinin müstəqil budağı statusuna malikdir. Məsələn, bu, Nikaraquanın 1987-ci il Konstitusiyasında birbaşa təsbit edilmişdir;

4) **nəzarət** (yoxlama-nəzarət) hakimiyyəti. Bu hakimiyyətin funksiyası hüquq qaydasının mümkün pozuntularının prevensiyasına, habelə onların qarşısının alınmasına əsaslanır. Nəzarət hakimiyyəti orqanlarında dövlət başçısının administrasiyası, prokurorluq, müstəqil nəzarət instansiyası kimi hesablama palatası, ombudsman institutu və onun analoqları aid edilir.

Politoloqların əsərlərində aşağıdakı əsaslandır-

malara təsadüf olunur:

1) **xalq** hakimiyyəti (hüquqi dövlətlərdə xalqa dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi kimi baxılır və o, dövlət hakimiyyətinin yeganə daşıyıcısı hesab olunur);

2) **siyasi** hakimiyyət (totalitar və avtoritar rejimli dövlətlərdə hakimiyyət hakim partiyanın əlində cəmləşir və bu partiya hakimiyyətin digər budaqlarını müəyyən etmək və dəyişdirmək hüququna da malik olur);

3) **dini** hakimiyyət (belə hakimiyyət teokratik idarəçilik formasına malik ölkələrdə mövcuddur);

4) **yerli (bələdiyyə, icma** hakimiyyəti) hakimiyyət (dövlət hakimiyyəti olmasa da, özünü hakimiyyətin müstəqil budağı kimi elan edir.

Dövlət hakimiyyətinin belə «klonlaşdırılması» ağıllı idarəetmə haqqında ideyanın özünün nivelirləşdirilməsinə gətirilib çıxarmağa qadirdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyətin bölgüsü prinsipinin müasir görüntüsünün özü keçmiş sadəcə kor-koranə forması ola bilməz. Yeni minillikdə dövlət hakimiyyəti çoxcəhətli təsəvvürlərdən ibarətdir və onun ənənəvi formalarının çərçivələri artıq daralmışdır.

Dövlətdə qanunvericilik hakimiyyəti. Qanunvericilik hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin ilkin (nümayəndəli) budağıdır. Bu hakimiyyəti xalq tərəfindən seçilmiş parlament həyata keçirir. Parlamentin əsas vəzifəsi dövlətin yük-aktlarını qəbul etməkdən və digər mühüm dövlət funksiyalarını yerinə yetirməkdən ibarətdir.

Parlament (fr. parie – danışır) ilk dəfə İngiltərədə XIII yüzillikdə Böyük Azadlıqlar Xartiyasının qəbulunun ardınca meydana gəlmişdir. Onun vəzifəsi britaniyalıların azad icmalarını təmsil etməkdən və krallıqda hamı üçün məcburi olan statuslar (qanunlar) verməkdən ibarət olmuşdur. Təbəqə bölgüsü icma və lordlar palatalarından ibarət olan ikipalatalı orqanın yaradılmasına gətirib çıxarmışdır. Həmin orqan qanunların təsdiq edilməsinə və kralın imzasına göndərilməsinə xidmət edirdi. Belə «əmək bölgüsü» qanunyaratma fəaliyyətinin bikameral sistemini qəbul etmiş yüksək nümayəndəli orqanlara xas olmuşdur. Müasir dövlətlərin parlamentlərinin əksəriyyəti, eyni zamanda birpalatalı orqanlardan ibarətdir. Onlar mənsub olduqları ölkələrdə dövlətdaxili quruluşun formalarının qəbul olunmuş unitar xarakterini əks etdirirlər.

Parlament hazırda qanunvericilik strukturları

nın ümumiləşdirilmiş adıdır. Bir sıra ölkələrdə (Kanada, Hindistan, Gürcüstan, Moldova və Qazaxstanda) bu, dövlətin öz adıdır. Digər dövlətlərdə ölkənin öz tarixi ilə əlaqədar olaraq parlament başqa adla adlandırılır. Məsələn, İspaniyada **Baş Kortəslər**, Norveçdə **Storting**, İslandiyada **Alting**, Finlandiyada **Eduskunta**, Polşada **Seym**, İsraildə **Knesset**, Monqolustanda **Böyük Xalq Xuralı**, Türkiyədə **Böyük Millət Məclisi** və s.

Qanunvericilik strukturları özünün nümayəndəlik başlanğıcını əks etdirməklə neytral da adlanabilir. Məsələn, Şimali Makedoniya Respublikasının **Məclisi**, Fransanın **Milli Məclisi**, **Xalq Nümayəndələrinin Ümumçin Məclisi**, Rusiya Federasiyasının **Federal Məclisi**, Ukraynanın **Ali Radası** və s.

Bu qanunvericilik strukturlarını onların fəaliyyətinin ümumi istiqaməti – xalqı təmsil etməkdə və onun razılaşdırılmış iradəsini ifadə etməkdə müstəsna hüquq birləşdirir. Məhz bu müstəsna hüquq sayəsində parlament tərəfindən qəbul edilən qanunlar yüksək hüquqi qüvvəyə malik olurlar. Belə qanunlar dövlətin digər aktları qarşısında prioritet xarakter daşıyırlar.

Parlament dövlət orqanı kimi bilavasitə özünün qanunvericilik funksiyası ilə yanaşı mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər səlahiyyətləri də həyata keçirir. Həmin səlahiyyətlərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

1) bilavasitə xalq tərəfindən yaradılan və onun razılaşdırılmış iradəsini ifadə edən nümayəndəlik funksiyalarını həyata keçirir;

2) dövlət siyasətinin əsaslarını müəyyən edir (dövlətin daxili və xarici siyasətinin istiqamətlərini formalaşdıran qanunların qəbulu; beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyası; ölkənin vəziyyəti və onun inkişafının perspektivləri haqqında dövlət başçısının parlamentə hər il göndərdiyi məktublar, digər yüksək rütbəli vəzifəli şəxslərin hesabatlarının dinlənməsi);

3) dövlət hakimiyyətinin ali orqanlarını formalaşdırır (parlamentlərin prerogativləri ölkədə idarəçilik formalarının növlərindən asılı olaraq fərqləndirilir);

4) dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərini (baş naziri, baş prokuroru, ombudsmanı, səfirləri və s.) təyin edir;

5) ölkə büdcəsini təyin və onun yerinə yetirilməsinə nəzarət edir;

6) hökumətin fəaliyyətini müzakirə etmək yo-

lu ilə icra hakimiyyətinə nəzarət edir (deputat sorğuları, parlament dinləmələri və təhqiqatları, etimad və ya etimadsızlığın ifadə edilməsi);

7) dövlətdəki yüksək vəzifəli şəxslərin vəzifədən kənarlaşdırılması da daxil olmaqla, onların məhkəmə təqibi ilə bağlı impiçment hüququna malikdir.

Dövlətdə icra hakimiyyəti. İcra hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin qanunların yerinə yetirilməsi formasında dövlət tərəfindən bilavasitə idarəetməni həyata keçirmək səlahiyyətlərinə malik olan ikinci (törəmə) budağıdır.

İcra hakimiyyətinin həqiqi vəziyyəti və rolu yalnız qanunvericilik aktlarının realizəsi çərçivəsində xeyli geniş olur. O, dövlətin həm ölkə daxilində, həm də dövlətin sərhədləri xaricində miqyaslı fəaliyyətini təşkil etmək qabiliyyətinə malik olan güc qismində çıxış edir.

İcra hakimiyyətinin fəaliyyətinin təşkili dövlət orqanları arasında ciddi subordinasiya əlaqələri ilə bağlı tələblər üzərində qurulur. Dövlət orqanları müəyyən edilmiş iyerarxiyaya əməl etməlidirlər. Ölkədə yaradılmış idarəetmə piramidasının başında ümumdövlət icra hakimiyyətini təcəssüm etdirən dövlət başçısı durur. Xüsusi hakimiyyət səlahiyyətli ölkələrdə icra hakimiyyəti məhz dövlət başçılara (monarxa və ya prezidentə) məxsusdur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 99-cu maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məxsusdur.

İcra hakimiyyətinin ali daşıyıcısı, bir qayda olaraq, **hökumətdir**. Onun rəsmi adı müxtəlif (Nazirlər Kabineti, Nazirlər Şurası və ya hökumət) ola bilər. Buna uyğun olaraq hökumətin başında duran vəzifəli şəxs müxtəlif adlarla (məsələn, hökumətin sədri, baş nazir, kansler) adlandırıla bilər. Hökumətin tərkibinə hökumətin başçısının müavinləri və idarəetmə fəaliyyətinin sahəvi istiqamətlərinə rəhbərlik edən nazirlər daxildir. Qarışıq idarəetmə tipinə malik dövlətdə güc nazirləri bilavasitə prezidentə tabe ola bilərlər. Qalan nazirlər isə hökumətin başçısının tabeliyində fəaliyyət göstərirlər.

Partiya-siyasi mənsubiyyətinə görə hökumət aşağıdakı tərkibdə ola bilər:

1) **birpartiyalı** (qanunvericilik orqanında yerlərin əksəriyyətinə malik olan partiyanın nümayəndələrindən ibarət olan hökumət);

2) **iki-partiyalı** (iki partiyalı nümayəndələrinə ibarət olan hökumət);

3) **partiyasız** (bitərəflərdən, nümayəndə-mütəxəssislərdən ibarət olan hökumət);

4) **koalision** hökumət (parlamentdə əksər yerləri tutmuş partiyaların nümayəndələrindən təşkil edilən hökumət).

Fövqəladə hallar şəraitində xalqın birliyini əks etdirən və ya xalqın etimadını doğrulda bilən hökumət formalaşdırılır.

Hökumətin idarəetmə funksiyası onun normativ-hüquqi aktlar (dekretlər, fərmanlar, ordonanslar, qərarlar, sərəncamlar) vermək səlahiyyətində təsbit olunur. Bu aktlar bir tərəfdən qanunqüvvəli qərarlar xarakterini daşıyır, yəni onlar dövlətin qanunlarına uyğun olmalıdırlar. Digər tərəfdən isə, bütün aşağı strukturlar tərəfindən icra olunmaq üçün məcburi xarakter daşıyırlar.

Hökumətin fəaliyyəti praktiki olaraq icra hakimiyyəti orqanları vasitəsi ilə realizə olunur. İcra hakimiyyəti orqanlarına nazirliklər, komitələr, komissiyalar, agentliklər, xidmətlər və administrasiyalar daxildir. Bu nazirliklərin və idarələrin kadrları daim artan bürokratik ənənəli nəhəng bir aparatdan ibarətdir. Onlar öz fəaliyyətində icra mexanizmlərinin qorunub saxlanması üzrə mübarizə prosesində qanunvericilik və məhkəmə nəzarətindən (icra hakimiyyətinin fəaliyyəti üzərində) istifadə edirlər.

Dövlət quruluşunun formalarından asılı olaraq, icra hakimiyyətinin ikisəviyyəli sisteminin fəaliyyəti mümkündür. Belə sistem, məsələn, federativ dövlətdə ümumfederal hökumətin və icra hakimiyyətinin federal orqanlarını, habelə federasiya subyektlərinin hökumətlərini (administrasiyalarını) və icra hakimiyyətinin ərazi orqanlarını nəzərdə tutur.

Dövlətdə məhkəmə hakimiyyəti. Məhkəmə hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin müstəqil budağıdır. O, hüquqi mübahisələrə xüsusi prosessual formada baxılmasına və onların həllinə xidmət edir.

Mübahisəli həyati situasiyaların həllində və ya pozulmuş hüquqların bərpasında münsif qismində iştirak etmiş məhkəmə dövlətin təşəkkül tapdığı vaxtdan fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Lakin o heç də bütün tarixi dövrlərdə ədalət mühakiməsi vəzifələrini yerinə yetirməmişdir. O, həm quldarlıq, həm də feodalizm dövründə cəza orqanı kimi nəzərə çarpmışdır. Belə ki, bu dövrlərin

məhkəmələri inkvizisiya prosesindən ibarət olmuşdur. Yalnız burjua münasibətlərinin meydana gəlməsi və inkişafından sonra məhkəmənin siması da dəyişmiş, o, tədricən hüquqların müdafiəsi orqanına çevrilmişdir.

Hakimlərin xüsusi statusu konstitusiya yolu ilə təsbit olunur. Belə ki, məhkəmə hakimiyyəti «şəxsiyyətin azadlıqlarının keşikçisi» kimi müəyyən edilir (Fransa Respublikası Konstitusiyasının 66-cı maddəsi). Qeyd olunur ki, «ədalət mühakiməsi xalqın adından aparılır» (İtaliya Respublikası Konstitusiyasının 101-ci maddəsi). «Ədalət mühakiməsi xalqdan gəlir» (İspaniya Konstitusiyasının 117-ci maddəsi).

Məhkəmə hakimiyyəti aşağıdakı prinsiplərə uyğun formalaşdırılır və fəaliyyət göstərir:

- qanun və məhkəmə qarşısında hamının hüquq bərabərliyi;
- hakimlərin müstəqilliyi və onların ancaq qanuna tabeliyi;
- hakimlərin əvəz edilməzliyi;
- məhkəmə müdafiəsi hüququ;
- işlərə andlı iclasçılar (andlılar məhkəməsi) tərəfindən baxılması hüququ;
- məhkəmə prosesinin aşkarlığı;
- təqsirsizlik prezumpsiyası;
- apellyasiya hüququ və s.

Hüquqla bağlı mübahisələrin həlli hakimlər tərəfindən təkbəşinə, yaxud hakim-peşəkarlardan ibarət olan və rolu təqsirkarın təqsirli və təqsirsiz olduğunu müəyyən etməkdən ibarət olub, andlı iclasçılar qismində cinayət mühakimə icraatına cəlb edilən andlı iclasçılar tərəfindən həyata keçirilir.

Hakimin xüsusi səlahiyyətləri, onun insanların taleyində, bəzən ümumdövlət əhəmiyyəti kəsb edən işlərin həllində rolu hakimin özünün qarşısında yüksək tələblər qoyulduğunu qabaqcadan müəyyən edir. Həmin geniş və dərin həyat təcrübəsinə (hakimlər üçün ənənəvi olaraq senzi müəyyən edilir) malik olmalı, peşəkarlığı (ali hüquq təhsili və müəyyən əmək stajı) ilə seçilməli, qüsuruz nüfuza malik olmalıdır.

İşlərin mürəkkəbliyi və çoxcəhətliliyi ilə əlaqədar olaraq məhkəmə sistemi aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr;
- xüsusi yurisdiksiyalı məhkəmələr;
- inzibati məhkəmələr;
- mülki məhkəmələr;

- cinayət məhkəmələri;
- yuvenal (yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə) məhkəmələr;
- nəqliyyat məhkəmələri;
- sosial məhkəmələr;
- maliyyə məhkəmələri;
- digər məhkəmələr.

Məhkəmə sistemində konstitusiyaya məhkəmələri xüsusi yer tutur. Bu məhkəmələr qanunların və digər normativ-hüquqi aktların konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarəti həyata keçirirlər. Bir sıra ölkələrdə (ABŞ və Yaponiyada) konstitusiyaya məhkəməsinin funksiyaları ali məhkəmələrə həvalə edilmişdir.

Beləliklə, aparılan təhlilləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətdə hakimiyyətin bölgüsü sistemində birincilik dövlət hakimiyyətinin ilkin budağı hesab olunan qanunvericilik hakimiyyətinə məxsusdur. Göstərmək zəruridir ki, belə ənənəvilik tarixən (XVIII yüzillikdən) təşəkkül tapmışdır. Məhz qanunların humanist və

demokratik olduğu, dürüst icra edildiyi dövlətdə dövlət hakimiyyətinə qovuşur. Qanunların möhkəm olduğu demokratik dövlətlərdə insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları daha etibarlı şəkildə müdafiə olunur. Ciddi və mötəbər qanun insan hüquq və azadlıqlarının təminatının sarsılmaz dayəğıdır.

Bu nöqtəyi-nəzərdən qanunvericilik hakimiyyətinin möhkəmliyini məhkəmələrin (hakimlərin) dürüst fəaliyyəti, onların qərəzsiz mövqeyi təməmləyir. Ona görə ki, qanunların əsas icraçısı məhkəmələrdir. Məhkəmələr isə hakimlərdən ibarətdir. Məhkəmə ədalət mühakimə orqanıdır və onu cəzaverici orqan adlandırmaq düzgün olmazdı. Unutmaq olmaz ki, cəzalandıran məhkəmə deyil, qanundur. Hakimlər isə bu qanunların yalnız icraçılarıdır. Məşhur latın hüquq frazeologiyalarından birində deyilir: «Qanun lal hakim, hakim isə danışan qanundur». Deməli, qanundan qorxmaq, çəkinmək lazım deyil, ona yalnız əməl və hörmət etmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 2016.
2. M.F.Məlikova Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi B.: Maarif, 1988.
3. Тихомиров Ю.А. Государство. Преемственность и новизна. М.: Юриспруденция, 2011.
4. Епифанов Е.В., Павлисова Т.Е. Государственно-правовые концепции: история и современность, М., 2012.
5. Бойко Ю.П. Национальная государственность и федерализм. М., 2009.
6. Вельяминов Г.М. К вопросу о понятиях государства, власти и суверенитета //Государство и право. 2014, № 4
7. Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новое подходы: Учебн. пособие. М.: Знание, 2012
8. Чиркин В.Е. Глава государства. Социально-правовое исследование. М.: Норма; Инфра-М, 2010.

Габил Курбанов

Разделение власти в государстве

В начале представленной статьи утверждается, чтоважнейшей целью при разделении властей является обеспечение недопустимости единовластия и консолидации государственной власти в одних руках. Разработка, оформление и закрепление принципа разделения властей в теории и практике государств имеет свою историю развития. В современных трактовках концепции разделения властей очевидны разночтения в восприятии традиционной триады ветвей власти.

Далее автором указывается на то, чтозаконодательная власть является первичной (представительной) ветвью государственной власти. Эта власть осуществляется парламентом,

избираемым народом. Исполнительная власть – вторая (дочерняя) ветвь государственной власти, наделенная полномочиями осуществлять прямое управление государством в форме исполнения законов. Судебная власть является самостоятельной ветвью власти и служит для рассмотрения и разрешения правовых споров в особой процессуальной форме.

Gabil Kurbanov

Legal system of the modern world

The article states that the study of the legal systems of the world is one of the issues that traditionally receives special attention in modern legal science which is studied in comparative legal terms. At present, the comparative study of national legal systems has become a legal tradition for most foreign universities.

Most national legal systems are interrelated and they mutually influence each other. Further, the author gives classification of the common features and aspects in different legal systems and according to certain common features and criteria divide them into separate groups or legal systems. In conclusion, based on the analysis of the modern legal system of the world, the article indicates that it is necessary fix on the concept of the legal system and interpretation of the legal system.

Əbülfəz HÜSEYNOV
hüquq üzrə elmlər doktoru

HERMENEVTİKA HÜQUQ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ FƏLSƏFƏSİNİN ŞƏRHETMƏ METODU KİMİ

Açar sözlər: hermenevtika, hüquq, fəlsəfə, metod, hüquq fəlsəfəsi, hüquq nəzəriyyəsi, şərhətmə

Keywords: hermeneutics, law, philosophy, method, philosophy of law, theory of law, interpretation

Ключевые слова: герменевтика, право, философия, метод, философия права, теория права, толкование

Hermenevtik metodologiya şifahi və yazılı nitqdəki, işarə və simvollar da, dəyərləndirmə və mühakimələrdəki mənaların anlanması (başla düşülməsi) və şərh vasitələrinin işlənməsinə yönəlmişdir. Burada fəlsəfi anlama mənə yaratma prosesi kimi səciyyələndirilir. Yəni predmetdəki obyektiv mənalar fərdi şüurun özünə məxsus olan subyektiv mənalarla bir araya gətirilir və nəticədə hadisələrin mahiyyətinə işıq saçan üçüncü bir mənə yaranmış olur. Fəlsəfi anlamı elmi idrakdan fərqləndirən də məhz budur.

Hadamer hermenevtikaya universal xarakter vermək istəyirdi. Hermenevtika ilk növbədə anlamın fəal xarakter daşdığını, inikas ilə eyniyyət təşkil etmədiyini vurğulayır. Anlamaq insanın hər hansı bir şeylə özü arasında əlaqə qurması deməkdir. Anlama prosesində biz hansısa çevrədə (dairədə) hərəkət edirik. Çevrə bundan ibarətdir ki, biz tamı hissələr əsasında anlamırıq, çünki hissələr yalnız dərk olunmuş tamın əsasında onun hissələri kimi şərh oluna bilər. Başqa sözlə, mətn fragmentini hansısa tama aid etmək üçün biz əvvəlcə bu tamın ideyasını bilməliyik. Cümlənin mənasını anlamaq üçün əvvəlcə sözləri bilməliyik, lakin sözləri cümlənin kontekstində bilmək lazımdır. Anlama sonsuz fəaliyyətdir – anlama getdikcə genişlənən çevrələrdə hərəkət etmək deməkdir. Hadamerin fikirlərinə görə, xalis anlama

– hər hansı bir anlama anlamaqədərki bir mərhələnin olmasını nəzərdə tutur. Anlamayaqədərki mərhələ subyektin kökləndiyi ənənədir. Bu, insan təbiətinin qeyri-mükəmməlliyi ilə əsaslandırılır. Anlama sosiomədəni kontekstlə (həyat aləmi ilə, tarixi dövrlərlə) müəyyən olunur. Bu, terminlərin ümumi mənasını aşkar etməyə imkan verir. Hadamer hesab edirdi ki, alim həmişə hermenevtik situasiyada olur və hər bir bilik kimi, elmi bilik də dialoji xarakterlidir. Həqiqəti bir adam dərk edib başqasına çatdırma bilməz.

Mətnlərin şərh incəsənəti kimi hermenevtika uzun tarixi inkişaf dövrü keçmişdir. Antik dövrdə yaranan hermenevtika orta əsrlərdə inkişaf etmişdir. Təxminən 1080-cı ildə Roma hüququnun külliyyəti tapıldıqdan sonra onun sistematik şəkildə öyrənilməsi başlayır ki, bu da əvvəlcə Boloniya hüquq məktəbində, sonra da, ixtisaslı mütəxəssislər hazırlandıqca, Avropanın digər şəhərlərində də peşəkar hüquqşünaslar təbəqəsinin yaranmasına təkan verdi.

XII əsrə, yəni Boloniya universitetinin və onun hüquq fakültəsinin yaradıldığı bir dövrə müraciət etməli oluruq. O zaman hüquq ilk dəfə idi ki, sistemləşdirilmiş biliklər toplusu kimi tədris olunmağa başlamışdır. Boloniya hüquqşünasları Roma hüququnun normalarını sistemləşdirməyə cəhd göstərmiş, onları vahid bir tama gətirməyə, sonra da bu normalar toplusundan hüquqi prinsipləri formulə etməyə çalışırdılar. Boloniya hüquqşünaslarının işləmələrində Roma hüququ hüquqi prinsip və maksimalar sistemini kəsb edirdi. **İlk** hüquq müəllimləri nəyi öyrədirdilər? O zamankı hüquq heç də qüvvədə olan hüquq deyildi. Əlbəttə, bu, Roma hüququ idi və onun başlıca müddəaları Yustinianın digestləri tapıldıqdan sonra məlum olmuşdu. O zaman hüquqşünaslar Roma hüququnun universal olduğuna inanırdılar. İnsanlar müqəddəs yazılara inandıqları kimi, Ro-

ma hüququnun mətnlərinin də həqiqət olduğuna inanırdılar. Roma hüququ ədalətin təcəssümü kimi dəyərləndirilirdi. Roma hüququnun mənbələrini məcəllə, novellalar, institusiyalar, 50 kitabdan ibarət digestlər təşkil edirdi. Bu kitablarla vahid bir mətn kimi rəftar edirdilər. Digestlərə xüsusi əhəmiyyət verilir. Müəllim ucadan Digestləri oxuyur, tələbələr isə onu öz əlyazmaları əsasında izləyirdi. Mətni oxuduqdan sonra professor onu şərh edirdi. Tələbələr qlossları əsas mətnin sətirləri arasında yazırdılar.

Digestlərin mətnini tədrisən təhlil edən müəllimlər mütəmadi olaraq meydana gələn məsələləri müzakirəyə çıxarırdı və tələbələrə onları Roma hüququ işığında təhlil etməyi təklif edirdilər. Digestlər şolastik analiz və sintez metodu ilə öyrənilirdi. Bu metod katolisizm teologiyasında daha dərindən işlənmişdir. Onun müəllifi teoloq, şolastik metodun atası Pyer Abelyar hesab olunur. Bu metod mətnin mütləq nüfuza malik olduğunu önə çəkir. Hüquqşünaslar Roma hüququnun normalarını universal hüquqi prinsiplər, hüquqi maksima hesab edirdilər. Roma hüququnun mətnləri şəxsiz nüfuza malik olan bir hadisə kimi qəbul olunurdu. Mütləq və dolğun həqiqət məhz bu mətndədir. Mətnin bir tam olaraq həqiqət, tamın hissələrinin isə müxtəlif dərəcədə həqiqiliyə malik olduğu qeyd olunurdu. Biz sözlə, Roma hüququnun mətnləri zəkanın təcəssümü kimi qavranılırdı.

Bu mətnlərdə müəyyən ziddiyyətlərin olması istisna olunmurdu və mətnləri açıqlayaraq ziddiyyətləri sintez yolu ilə aradan qaldırmaq lazım idi. Ziddiyyətli mətnin nümunəsi kimi Boloniya monaxının 1140-cı ilə aid olan traktatını göstərmək olar. Burada ziddiyyətli kanonlar bir-biri ilə uzlaşdırılmışdı.

Ziddiyyətlərin barışdırılmasını nəzərdə tutduğuna görə, bəzən bu metod dialektik metod da adlandırılır. Aristotelin dialektika haqqında təsəvvürləri dialektik təfəkkürü analiz və sintezin köməyi ilə arqumentlərin təhlili və anlayışların təyini metodu kimi başa düşən Roma stoikləri tərəfindən mənimsənilir. Roma hüquqşünasları da dialektikanı qüvvədə olan hüquqi institutların təhlilinə tətbiq etmişdirlər. Analiz və sintez metodu bir-biri ilə ardıcıl şəkildə bağlı olan dörd aşağıda göstərilən əqli əməliyyatdan ibarət idi: nüfuzlu mətnin ziddiyyətli yerlərindən *questio* sualı; bundan sonra fikirlərdən birinin xeyrinə arqumentlər gətirilirdi – bu, *proposition* əməliyyatı

idi; əks fikrin xeyrinə arqumentlərin gətirildiyi *oppositio* əməliyyatı; propozisiya və ya oppozisiyanın seçilməsi.

Yunanlar üçün hüquqi normalar nüfuza malik deyildi. Roma hüquqşünasları hüquqa yanaşmalarında həddindən artıq praktik idilər. Onlar heç vaxt öz şagirdləri ilə hüququn əsas anlayışlarını, yəni ümumnəzəri məsələlərini müzakirə etmirdilər. Məsələn, “hüququn normaları işin mahiyyətini qısa şəkildə təsvir edən bir şeydir. Normalara onların cəm halına gətirdikləri işlərin kontekstindən kənarında baxılmamalıdır” (Roma hüquqşünası Pavel). «Mülki hüquqda bütün normalar təhlükəlidir, çünki onlar, demək olar ki, həmişə təhrif oluna bilər» (Roma hüquqşünası Yavolin). Roma hüquqşünaslığının praktik mənası Boloniya məktəbində əhəmiyyətli şəkildə unuduldu.

Orta əsr hüquqşünasları Roma hüququnun mətnlərini formal məntiqin qaydaları ilə bir-biri ilə uzlaşdırılmış hansısa bir mücərrəd anlayışlar sistemi halına gətirməyə cəhd göstərmişlər. Hüququn məntiqi cəhətdən qapalı, ziddiyyətsiz və boşluqları olmayan normalar sistemi olması haqqında təsəvvürlər məhz orta əsrlərdə qərarlaşmışdı. Hüquqi təhsil şolastik metoda, ziddiyyətlərin barışdırılması incəsənəti kimi aşılana dialektika əsaslanırdı. Onların bazasında xüsusi bir elm – hüquqi hermenevtika yaranır. O zamandan hermenevtika hüquqşünaslığa və teologiyaya paralel olaraq inkişaf edir.

Hüquqi hermenevtikanın sistemləşdirilməsində Huqo Qrotsinin böyük rolu olmuşdur. Hollandiya humanisti sözlərin və texniki terminlərin interpretasiyası üsullarını izah edir, istifadə olunan kontekstlərdən asılı olaraq onların geniş və dar mənasının açıqlanması üsullarını göstərir, hüquqi mətnlərdə ziddiyyət, antinomiya və ikimənalılıqlar aşkar olduqda nə cür hərəkət etməli olduğu barədə tövsiyələr verir. Qrotsi şərhin aşağıdakı növlərini qeyd edir: qrammatik, məntiqi, tarixi, texniki (sözün dar mənasında bu, konkret qanunvericiliyin spesifikliyini nəzərə alır), tövsiyyəedic (peşəkar hüquqşünaslar tərəfindən praktikada istifadə üçün). Şərh Qrotsinin nəzərində mətnlərin izahı vasitəsi, anlaşılmazlığın aradan qaldırılması üsulu, praktikada sadə tətbiq məqsədilə hüquqi mətnlərin əsl, yəni ziddiyyətsiz məzmununun aşkarlanması üsulu idi. Qrotsidən sonra hüquqi hermenevtika ümumi hüquq nəzəriyyəsinin mütləq bölmələrindən birinə çevrilir.

Müasir hüquqi hermenevtika hüquq sferasında V.Dilteyin və F.Şleyermaxerin, lakin ilk öncə M.Haydeggerin, Q.Q.Hadamerin(?), P.Rikertin, Y.Habermasin və b. ekzistensial-fenomenoloji hermenevtikasının ideyalarının hüquq sahəsinə tətbiqidir. Bu metodun pozitiv yanaşmadan fərqi bundadır ki, pozitivist mətnə qanunvericinin nə demək istədiyini müəyyən etməyə cəhd göstərir, halbuki hermenevtika mətnin müəllifindən, qanunvericidən asılı olmadan onun mənasını müəyyən edir. İnsan dildə danışır, dil (M.Haydeggerə görə, varlığın özü) insan vasitəsilə danışır. Dil müstəqil varlıqdır. Burada hermenevtikanın “hüquq özlüyündə dilə gələn varlıqdır” tezi əsaslandırılır.

Hüquq fəlsəfəsinin metodologiyası sistemində hermenevtika metodu da əhəmiyyətli yer tutur. Belə ki, hermenevtika hüquqi reallığın mənimlənməsinin mühüm üsullarından biridir (1, s.60). Məsələn, hüquq normanın mənası ilə tənzimlənən konkret hüquq münasibəti arasında ziddiyyət olduqda hermenevtikadan istifadə olunur. Başqa sözlə, hermenevtika hüquq fəlsəfəsinin metodu kimi insanın mövcud olanı və labüd olanı dərk etməsinə imkan verən şəraiti üzə çıxarır. Bu metod hüquq münasibəti və konkret normanın məzmunu arasında fərqi ortaya çıxdığı zaman realizə olunur.

“Hermenevtika” termini, yunan sözü *hermeneuein* sözündən götürülüb, hərfi mənada izah etmək, şərh etmək, təfsir etmək mənasında işlədilir. Metodoloji bazası olmayan antik dövrdən fərqli olaraq orta əsrlər teoloji hermenevtikası müəyyən üsullardan (tarixi çağırışların izahı, mətnin məzmununu təşkil edən inamın izahı, əxlaqı, esxotoloji və s.) istifadə etmişdir. Bir metod kimi hermenevtika əsasən XVII əsrdən etibarən formallaşmış, teolojiyadan ayrılmış, digər elm sahələrində (filologiya, tarix, hüquq) tətbiq edilmişdir (5, s.414.). Hüququn tarixi məktəbinin banisi F.K.Savinyi hələ XIX əsrdə şərhətmənin aşağıdakı növlərini göstərmişdir: qpamatik, sistematik, tarixi, teleoloji.

Sonralar hermenevtikanın tətbiqi sahələri genişlənməmiş, F.Şleyermaxer, V.Diltey və xüsusən H.H. Hadamer tərəfindən tədqiq edilmişdir. H.H. Hadamer praktikanı, həyatı, dialoqu, sözü hermenevtik metod əsasında təhlil etmiş, hermenevtik təcrübəni (anlama, mətnin başa düşülməsi,) fəlsəfi fikrin əsası hesab etmişdir. Elmi ədəbiyyatda H.

H.Hadamerin hermenevtik təliminin müstəqil əhəmiyyət daşıdığı göstərilir (V.A.Kanke). Mətnin başa düşülməsi, H.H. Hadamerə görə öncədən başa düşmədən başlayır. Başa düşmək (anlamaq) birincisi işin özünü, ikincisi özgə fikrini anlamaqdır (3, s.354). Başqa sözlə hermenevtika ilk növbədə mətnə (fakta) yönəlir. Hermenevtikanın vəzifəsi “situasiya, onun üfüqləri”nin anlamılmasıdır, bu üfüqlərin dil vasitəsi ilə qovuşmasından ibarətdir. Başa düşmə hərəkətin bir növüdür, insan konkret hermenevtik situasiyada özünün tarixiliyini, müvəqqətiliyini və sonunu dərk edir. Beləliklə, anlamı həm tarixi, həm hərəkət hesab edərək, H.H. Hadamer hermenevtik təcrübəni başqaları ilə dialoq, təfsiri sual və cavabın dialektikası kimi izah edir. Burada anlama sonu söz (verbum) olan fakt, təfəkkür, dialektikadır. Anlama, təfsir etmə və təfəkkürün inkişafının sonu, məhz dildədir. Dil, müəllifin fikrincə, hermenevtik təcrübənin (anlamının) transtendental şərtidir. Onu da qeyd edək ki, A.F.Losev də məhz dilin simvolları və əhəmiyyətini irəli sürür.

Pol Rikyör özünün işləyib hazırladığı “mürtəce- mütərəqqi” metod əsasında hermenevtikanı fenomenologiya ilə birləşdirərək “şərhetmə münaqişəsi” konsepsiyasını müəyyən edir. Hermenevtikanı məhz sosial hadisələrin şərhinin metodu hesab edən P.Rikyör, bu çərçivədə müxtəlif fəlsəfi meyillərin metodlarının məcmusu kimi xüsusi repressiv-mütərəqqi metodu müəyyən edir. Repressiv-mütərəqqi metod özündə aşağıdakıları birləşdirir: tarixi faktların keçmiş və müasirlik vəhdətində dərk. Müəllifə görə şərhətmə, bir tərəfdən, ənənəni təsdiq edir, digər tərəfdən bu ənənə artıq müasirdir. Odur ki, müəllifə görə “üçüncü” zamana, yəni mənanın özünə müraciət etmək lazımdır.

Hermenevtika mətnlərin təfsiri, şərhətmənin müxtəlif metodları haqqında nəzəriyyədir.

Pol Rikyör hesab edir ki, hermenevtika şərhətmələrin bir-birləri ilə rəqabəti yox, lazım olmayan şərhətmələrin aradan qaldırılmasıdır. Hermenevtik problemləri fenomenologiya ilə birləşdirərək təhlil edən müəllifə görə, bu faktların anlanılmasının təşəkkülünün, şərhətmələrin toqquşmasının dərinəndən araşdırılmasına imkan verəcəkdir. Dil anlamının formalaşmasının ilk və vahid vasitəsidir. Hermenevtika özündə məqsədi şərhətmənin semantikasını (simvollar, mənalər) üzə çıxarmalı olan dilin təhlilini əhatə edir. Məna müxtəlifliyi

(çoxluğu) şərhətmədə üzə çıxır. Şərhətmənin müxtəlifliyi və onların arasında ziddiyyətlər (münaqişələr) anlanmanın çatışmazlığı yox, müsbət tərəfidir. P.Rikyörə görə hermenevtik təhlil ilk növbədə hadisənin və ya simvolun şərhətmə yolu ilə anlaşılmasıdır. Hermenevtikada fakt, müəyyən semantika olan simvol kimi anlaşılır. Hermenevtikada dünya insanın daimi təmasda olduğu faktlardan ibarətdir. Odur ki, hermenevtikanın məqsədi bu simvolların və mənaların üzə çıxarılmasıdır. Simvollar insanın aqlında obyektivləşir və dildə ifadə olunur. P.Rikyörə görə söz dilin alleqorik funksiyasıdır (4,s.121). İşarə mətnə maddi ifadəsini tapır. Anlama işarələrə nüfuz etmək incəsənətidir. Odur ki, hermenevtika P.Rikyör tərəfindən mətnin şərhinə nisbətən anlama əməliyyatı nəzəriyyəsi kimi dəyərləndirilir.

P.Rikyör siyasətin fəlsəfəsi və hüququn fəlsəfəsi anlayışlarını bir-birinə qarşı qoyur. Siyasətin fəlsəfəsi əsasən müharibə, hakimiyyət uğrunda mübarizə, hüququn fəlsəfəsi isə sülhün bərqərar olması ilə səciyyələnir. Müəllifə görə, məhz siyasətin fəlsəfəsi, yəni müharibə və hakimiyyət uğrunda mübarizə insanda ədalət haqqında ilkin anlayış formalaşdırır (4,s.122).

Hüquq zorakılığı aradan qaldırmağa çalışır. Ədalətsiz hərəkətdən zərər çəkən əksər hallarda ədalətin bərqərar olmasına çalışacaq (4,s.123). Belə situasiya qısaca, zərər çəkmişin digər təqsirli şəxsə zərər vurmaq istəyinə gətirib çıxarır. Hüquq öz üzərinə ədaləti bərpa etmək vəzifəsini götürür, ədalət mühakiməsi ilə qisas arasında sərhəd yaradır.

Hermenevtika ilə hüquq arasında sıx bağlılıq vardır. Belə ki, hüquqi normaların realizəsi üçün onları anlamaq lazımdır. Hüquqi normalar həm məzmununa, həm də istiqamətinə görə anlaşılmalı olmalıdır və eyni qəbul edilməlidir. Hüquq normasının birmənalı qavranılması onun şərhinin birmənalılığıdır. Hüququn təfsiri onun obyektiv məzmununun aşkar edilməsi, ikimənalılığın aradan qaldırılması, qanunun mətninin məzmunu ilə onun təsvir forması arasında uyğunluq, hüququn formal xarakterinin və konkret-tarixi zamanda real ictimai münasibətlərin dinamikasının nəzərə alınması deməkdir.

Hüquqi aktlar subyektivizm cəhətinə malik ola bilər və bu da birmənalı qavranılmaz. Bununla belə qanunları icra edənlərlə onların icra edilməsinə nəzarət edənlər arasında ziddiyyət yaranır.

Odur ki, təsfiyyətə tək cə dərkətmə aktı yox, həm də mətnlə onun realizəsi arasında həlqə olan zehni-iradəvi aktdır.

Hüququn təfsirinin aşağıdakı üsulları ayrılır: söz və anlayışın tədqiqi (qramatik); məntiqin qanunları əsasında anlayış və mühakimələrin mənasının öyrənilməsi (məntiqi); konkret normanın digər hüquq normaları sistemində yerinin müəyyən edilməsinin izahı (sistem); keçmiş nümunələrə istinad (tarixi); maraq və mənafeələrin müəyyən edilməsi (siyasi); hüquq normasında qanunvericinin iradəsinin müəyyən edilməsi (sosial-yuridik).

Bu baxımdan hermenevtika təfsirin metodologiyası və praktikasını tədqiq edən xüsusi elm kimi çıxış edir. Hermenevtika şərhətmə haqqında psixoloji, yuridik, lingvistik, tarixi, məntiqi, sosial, siyasi və s. sahədə bütün bilikləri inteqrasiya edir. Odur ki, hüququn təfsirini həyata keçirən, qanunvericilik və hüquqtətbiqedicilik fəaliyyəti ilə məşğul olan dövlət orqanları hermenevtik biliklərə sahib olmalıdırlar.

Hüquqyaratma və hüquq tətbiqətmənin optimallaşdırılması sahəsində hermenevtikanın əhəmiyyəti böyükdür. Bu onunla bağlıdır ki, şərhətmə nəzəriyyəsi insanın öz anlamı ilə əsas rola malik olduğu təcrübənin dərkətinin, həqiqətin axtarışının fəlsəfi üsuludur. Hermenevtika həqiqi biliyi üzə çıxarmağa yönəldiyindən H.Hadamer onu "praktik fəlsəfə" (düzgünlük və ədalətlik ənənələrinə ciddi əməl etmək) adlandırır.

Hermenevtika mətnə nisbətən aşağıdakı tələbləri müəyyən edir: subyektivçiliyi minimuma endirmək; göstərilənləri üzə çıxarıb nəzərə almaq; situasiyanı bilmək və nəzərə almaq və s. Məsələn, reallığın nəzərə alınmaması nəticəsində qəbul edilən və qüvvəyə minən akt yerinə yetirilmir, çünki müvafiq hal nəzərə alınmayıb.

Hermenevtika aktın mətninin dilinin təhlilinin metodoloji və nəzəri əsasını təşkil edir. Mətni təfsir etmək şərhədicinin təhsilindən və ümumi mədəniyyətdən də asılıdır. Hüquqi aktların təfsirində aşağıdakı kateqoriyalar metodoloji funksiyaları yerinə yetirirlər: öncə rəy, rəy, öncəanlama, anlama, müvəqqəti aralıq, müvəqqəti məna, hermenevtik dairə və s. Öncə rəy əvvəlcədən müəyyən edilən olduğundan, məsələn, aktın qəbul edilməsinə mane ola bilər. Burada hermenevtik dairə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, burada mətnin məntiqi, psixoloji, lingvistik, tarixi və s. tərəfləri anlaşılır. Başqa sözlə, mətnin məzmunu və mənasının vəhdətinə nail olunur.

Anlama prosesi texnoloji olaraq hermenevtikada aşağıdakı kimidir: bütöv ayr-ayrı hissələrin, hissə isə bütövün təhlili əsasında anlaşılır.

Mətnin öyrənilməsi zamanı öncədən anlama, öncədən rəy meydana çıxır ki, bunlar da sonradan aradan qaldırılır və "birinci səviyyəli anlama"ya (bütövün "birinci mənası") keçid edilir. Sonra hermenevtik dairə üzrə şərhəçinin mətnə dövrün şəraiti, mədəni ənənəsi, hadisəyə və mətni tərtib edən müəllifin vəziyyətinə müraciət edil-məklə "birinci məna" dəqiqləşdirilir.

M. Haydeggerə görə anlama ekzistensialdır, şərhəçinin, zaman çərçivəsi ilə məhdudlaşan və temporallığa malik şəxsi varlığıdır. Şərhəçici hazırkı dövrü aradan qaldırmalı, mətnin tərtib edildiyi mənəvi şəraiti "keçməli", yaşadığı dövrün özünə məxsus xarakterik anlayışları ilə deyil, mətnin dövrünün anlayışları ilə mühakimə yürütməlidir. Bununla da mətnin təfsirində tarixi obyektivlik qorunub saxlanılır.

Hermenevtika zaman fasiləsinə aşağıdakı iki aspekt əsasında pozitiv yanaşır. Birinci, tədqiq olunan obyektin obyektiv anlanması mətnin tərtib edildiyi dövr üçün aktual olan siyasi, mənəvi, emosional və digər əlaqələrin itirilməsi ilə mümkündür. Hermenevtikaya əsasən tarixi proses geniş, yəni, böyük fasiləli olduqda, mətnə nisbətən müasir rəy

üçün az yer qalır. Zaman fasiləsi genişləndikcə subyektivçilik azalır. Tarixi hadisə tarixi maraq yaratdıqda həqiqi anlama baş verir. Məsələn, qədim yunan qanunları müasir dövr üçün ancaq tarixi maraq kəsb edir, bu baxımdan onların təhlili, mətnin yazıldığı dövrdə yaşayan filosofların şərhindən obyektivdir. İkincisi, mətnin həqiqi, subyektiv mənasının dərkini onun tərtib edildiyi zamanı nəzərə almadan mümkün deyil. Belə ki, şərhəçici öz xüsusi tarixiliyini nəzərə almalıdır, çünki, mətn müxtəlif zamanlarda eyni təbiətə malik olmur. Müasir şərhçi keçmiş dövrün şərhçisindən fərqli olaraq fakt haqqında başqa cür düşünür. Əks halda tədqiqatın obyektivliyini və mənanın həqiqiliyini təmin etmək çətin olur.

Hüquq fəlsəfəsində sosioloji metoddan da istifadə olunur. Belə ki, hüquqi faktın şərhini onun mahiyyətinin dərkini arasında üzvi əlaqə müəyyən olunmalıdır. Sosioloji metod hüququn fenomenal mahiyyətinin dərkini yönəlmişdir və sosiologiyanın predmeti konkret hüquq münasibətindən ibarətdir. O. Kont pozitivizm fəlsəfəsini işləyib hazırlayarkən sosial biliyi metafizik bilikdən ayırmışdır. Lakin, sosioloji metodlar hermenevtika ilə sıx bağlıdırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Hüseynov Ə.İ. Hüquq fəlsəfəsinin predmeti: Monoqrafiya. Bakı: Ekoprint, 2018
2. Hüseynov Ə.İ. Elmi rəşionallıq və hüquqi idrakın formalaşmasının metodoloji problemləri: Monoqrafiya. Bakı: Tofiq-M., 2017
3. Гадамер Г.Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. М.: Прогресс, 1988
4. Рикёр П. Справедливое / Пер с фр. Б. Скуратова, П. Хицкого. Москва: "Логос", 2005
5. Schreiter J. Hermeneutik // Enzyklopadie zur bürgerlichen Philosophie im 19. und 20. Jahrhundert. Leipzig. 1988

Гусейнов Абульфаз

Герменевтика как методы теории и философии права

Юридическая наука и философия права в своем развитии находятся в постоянном взаимодействии с различными отраслями гуманитарного знания. Герменевтика как направление современной юридической науки и философии права активно разрабатывает вопросы интерпретации, проблемы теории и философии языка в связи с проблемами правоведения. Она исследует практику истолкования разнообразных смыслов, содержащихся в письменной и устной речи, в знаках и символах, в суждениях о должном и сущем. Герменевтический подход к изучению и интерпретации текстов представляет собой межнаучное направление в сфере знания. В современных условиях форма права не может выступать иначе как знаковая форма, источни-

ком которой служит язык. Терминами в праве пользуются для словесного обозначения понятий, применяемых при изложении содержание правового акта.

Huseynov Abulfaz

Hermeneutics as methods of theory and philosophy of law

Legal science and philosophy of law in their development are in constant interaction with various branches of humanitarian knowledge. Hermeneutics as a direction of modern legal science and philosophy of law is actively developing questions of interpretation, problems of the theory and philosophy of language in connection with the problems of jurisprudence. She explores the practice of interpreting the various meanings contained in written and oral speech, in signs and symbols, in judgments about what should be and what is. The hermeneutical approach to the study and interpretation of texts is an interscientific direction in the field of knowledge. In modern conditions, the form of law cannot act otherwise than as a sign form, the source of which is the language. Terms in law are used for verbal designation of concepts used in the presentation of the content of a legal act

Şahin BAĞIROV

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SİYASİ ELİTA VƏ SİYASİ MƏDƏNİYYƏT: İDARƏÇİLİK VƏ TABEÇİLİK PROBLEMİ KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: elita, idarəetmə, elitar mədəniyyət, kütləvi mədəniyyət, etika.

Ключевые слова: элита, менеджмент, элитарная культура, массовая культура, этика.

Keywords: elite, management, elite culture, mass culture, ethics.

GİRİŞ

Müasir siyasi elmdə cəmiyyətdə elitanın mövcudluğu məsələsi birmənalı qəbul olunur. Elitologiyaya öyrənilmə obyektini kimi politologiya, sosiologiya, tarix və psixologiya sahəsində rast gəlinir. Əgər əvvəllər politoloji tədqiqatlarda “liderlikdən”, “xalq kütlələrinin rolundan” danışılırdısa, indi aparıcı rol elita oynayır.

Bu bir faktır ki, real siyasi proseslər cəmiyyətin inkişafı üçün vacib siyasi qərarlar qəbul edən, hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirən azlığın - elitanın əlindədir. Amma politoloqların bəziləri “elita” terminini elmi saymırlar. Və fikirlərini belə əsaslandırırırlar ki, əgər bu termin hakim sinfi bildirirsə, heç bir yeni məzmun kəsb etmir. Yəni əgər onun köməyi ilə cəmiyyətin sinif təbəqələşməsi səthi elita-kütlə haçalanması ilə əvəzlənsə, doğru deyil, çünki hakim yuxarı təbəqənin cəmiyyətin sinif strukturu ilə, sosial-siyasi sistemin hakimiyyəti ilə əlaqəsini inkar etmir.

2. Elita probleminə elmi-konseptual yanaşma

Siyasi plüralizm nəzəriyyəsinin bəzi tərəfdarları bu terminin əleyhinə çıxırlar. Onlar elita anlayışının az mütəşəkkil cəmiyyətlər barəsində işlədilməsini mümkün sayır, “sənaye”, xüsusən də “postsənaye” cəmiyyətinin siyasi sisteminin təhlili üçün məqbul hesab etmirlər. Hazırkı dövrdə idarə edən azlıq və idarə olunan çoxluğun cəmiyyətdə düzgün bölgüsü haqqında çoxlu müxtəlif konsepsiyalar mövcuddur. Bununla bərabər daim ironik yanaşmalar da mövcud olub. Həmçinin, bu yanaşmalarda aşağıdakı

bədbin proqnozlar da yer alır:

-real həyatda elita hakimiyyətin yüksək səviyyəsində yerləşir və kütləni siyasətə buraxmır.

-hakim elita vəzifəni özünə hakimiyyət, var-dövlət və şöhrət qazanmaq üçün istifadə edir.

-elita ilə kütlə arasında böyük fərqlər var. Bu fərqləri aşmaq praktik olaraq mümkün deyil.

Qeyd edək ki, hakimiyyətin idarə olunan və idarə edənlərə bölünməsinin qarşısının alınması problemi çox qədimlərdə deyilmişdir. Bu ideya ilə çıxış edənlərlə bağlı Konfutsi, Platon, Makiavellinin adını çəkmək yetərlidir. Amma o dövrdə bu ideya özünə sosial dayaq tapmamışdır. İlk klassik elmi konsepsiyaları XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qaetano Moska, Vilfredo Pareto, Robert Mihels işləyib hazırlamışdı. Onların əsərlərində elitanın keyfiyyətləri, seçilmə kriteriyaları və formaları, elitadaxili qarşılıqlı münasibətlər və kütlə ilə olan ünsiyyətləri, onun bilavasitə cəmiyyətdəki rolu xarakterizə olunur. Onlar istənilən cəmiyyətdə elitarlığın, onun idarə edən azlığa və idarə olunan çoxluğa bölünməsinin qaçılmaz olduğunu bildiriblər. Qeyd ediblər ki, hakimiyyət elitaya məxsusdur çünki o, xüsusi keyfiyyətləri ilə seçilir.

Belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, elita cəmiyyətin yüksək idarəçilik istedadına malik qrupudur. Elita yüksək idarəçilik keyfiyyətinə malik, əsasən təbii seçilmiş şəxslərin nəticəsində yaranır.

Elita nəzəriyyəsinin vətəninə İtaliya hesab etmək olar. Burada bir-birindən asılı olmayaraq Q.Moska və V.Pareto cəmiyyətin elitarlığı konsepsiyasının əsasını qoymuşdular. Siyasi elita anlayışının ilk elmi izahını isə Q. Moska vermiş, elitanı “daha məhsuldar və xüsusi insan qrupu” kimi təyin etmişdir. O, yazırdı: “İnsanlıq tarixi - bu tez-tez dəyişən elita tarixidir, biri yüksələrkən digəri enişə keçir”. Həmçinin, bunun səbəbini elitanın psixologiyasının dəyişməsində görürdü.

Ona görə də bu, psixoloji yanaşma adlanırdı. R. Mihells isə elita probleminə hakimiyyəti və onun təşkilatlanma prinsipini qabardırdı.

Adı çəkilən alimlər makiavellist məktəbin nümayəndələri hesab edilirdi və bu məktəb elitaya yanaşmada reallıq baxımından aşağıdakıları təsdiq edirdi:

-istənilən cəmiyyətə elitarlıq xasdır.

-elita xüsusi siyasi və təşkilati keyfiyyətləri ilə xarakterizə olunur.

Sonrakı müxtəlif fərqli nəzəri yanaşmalarda isə X.Orteqa-i-Qasset, A.Toynbi, Y.A.Şumpeter, K.Mannqeym, Ç.R.Mills, Q.Lassuel və başqaları iştirak etmişlər. Onların da fikirlərindən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, kütlə elitanın hakimiyyət hüququnu və onun legitimliyini tanıyır. Odur ki, elita bir-birini hakimiyyət uğrunda mübarizə zamanı əvəzləyir, çünki heç bir qüvvə hakimiyyəti könüllü təhvil verməyə müncər olunmayıb. Bu baxımdan demokratiyanı da seçkilər zamanı hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən namizədlərin rəqabət meydanı hesab etmək mümkündür. Əslində elitanın formalaşması demokratiyanın prinsiplərinə zidd deyil. Məhz bu baxımdan elita hökmranlıqla yox, bilavasitə kütləni seçkilərdə qazandığı könüllü razılıq əsasında idarə etməlidir.

Müasir dövrdə elita nəzəriyyəsinin müxtəlif istiqamətləri mövcüddür. Elitanın “Dəyər”, “Demokratik elitizm”, “Plüralist elita”, “Solliberal elita nəzəriyyəsi” və s. elitanın müasir nəzəriyyələri hesab olunurlar. Bu nəzəriyyələrin hər biri xüsusi siyasi əhəmiyyət kəsb etdiyindən siyasi elitanın öyrənilməsi də xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Ümumiyyətlə, siyasi elita hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirən, cəmiyyət həyatı üçün vacib qərarlar qəbul edən imtiyazlı qrupdur. Müasir cəmiyyətlər daxili ictimai-siyasi bətni müxtəlif diferensial quruluşlu, amma inteqratif siyasi elita ilə xarakterizə olunur. Siyasi elita bütün cəmiyyətlərə və dövlətlərə xasdır. Onun varlığı aşağıdakılarla şərtlənir:

1) İnsanların psixoloji və sosial qeyri-bərabərliyi, onların siyasi həyatda qeyri-bərabər imkanları, istəkləri və fəaliyyətləri;

2) Qanuni əmək bölgüsü, hansı ki, pəşəkar əmək tələb edən, əməyin effektivliyini təmin edən şərait kimi;

3) İdarəçiliyin yüksək ictimai əhəmiyyəti və onun stimullaşdırılması;

4) Müxtəlif növlü sosial idarəçiliyin əldə olunması üçün geniş idarəçilik fəaliyyətindən istifadə etmək, məlumdur ki, siyasi idarəçilik əməyi bir-başa dəyər və resursların təyininə asılıdır;

5) Siyasi rəhbərlər üzərində ümumi praktik idarəçiliyin mümkünsüzlüyü;

6) Geniş xalq kütlələrinin siyasi passivliyi, adətən siyasi sferaya aid olmayan həyatı maraqlar.

Əgər müxtəlif nöqtəyi-nəzərləri ümumiləşdirsək, onda belə şərh vermək olar ki, siyasi elita elə bir insan qrupudur ki, cəmiyyətdə yüksək vəzifəyə, hakimiyyətə bu və ya digər sferada aktiv siyasi fəaliyyətə və nüfuza malikdir. Verilən fikirdə iki əsas məsələni qeyd etmək lazımdır. Birincisi “siyasi elita” və “hakim elita” özündə bilavasitə dövlət işlərində iştirak edən müxtəlif qrupları birləşdirir. Bura siyasi, iqtisadi, hərbi, ideoloji və b.növ elita daxildir. İkincisi, hakim elitanı təşkil edən digər qruplardan fərqli olaraq, siyasi elita bilavasitə siyasi hakimiyyətdə iştirak edir.

Deməli, siyasi elita dövlət hakimiyyətini və hakim vəzifələri öz əlində cəmləşdirərək, cəmiyyəti idarə edən qrup, ictimai təbəqədir. Bu, əsasən yüksək çəkiyə, hakim funksiyalara və vəzifəyə malik pəşəkar siyasətçilərdir. Müasir dövlətlərdə siyasi elita monarxlar, prezidentlər, baş katiblər, baş nazirlər, nazirlər, qanunverici və icraedici orqanların rəhbərləri, deputatlar, ali məhkəmənin üzvləri, ştat qubernatorları, hakim strukturların başçıları, əyalətlərdə, regionlarda, yüksək diplomatik korpuslarda və b. təmsil olunur. Vaxtilə bəzi qərb ölkələrində (o cümlədən ABŞ, Böyük Britaniya, AFR) fəal yaş həddi 50-55-dən 60-a qədər olan şəxslərin 80%-i bir-iki yüksək təhsil müəssəsi bitirmiş, əksər hissəsi iri sahibkarlar idi (9, s.34).

3. Elitanın hakim funksiyaları: hakim elita, yoxsa siyasi elita?

Siyasi elita hakimiyyətin əsasına malik insanlar qrupudur. O, mürəkkəb quruluşa və daxili müxtəlifliyə malikdir. Siyasi elitanın daxili bölgüsü şərti olaraq hakim funksiyaların həcmindən asılıdır. Verilmiş şərt əsasında aşağıdakı növ və ya səviyyələr fərqlənir: yüksək, orta, inzibati.

Yüksək siyasi elita özündə qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin yüksək vəzifələrini tutmuş rəhbərlər (birbaş prezidentin əhatəsi, baş nazir, parlament spikerləri, hakim partiya rəhbərləri, parlamentdəki siyasi fraksiyalar) da-

xildir.

Orta siyasi elita çoxlu sayda seçilmiş vəzifəli şəxslərdən: parlamentarilərdən, senatorlardan, deputatlardan, qubernatorlardan, icra hakimlərinə, müxtəlif siyasi partiyaların liderlərindən, ictimai-siyasi hərəkət rəhbərlərindən, seçkiyə dair birliklərin rəhbərlərindən ibarət olur.

İnzibati elita (buna bürokratik elita da deyilir) - bu dövlət məmurlarının yüksək təbəqəsidir. Hansı ki, nazirliklərdə, departamentlərdə yüksək vəzifələr tuturlar.

Siyasi elitanın sosial taleyi ilk öncə yerinə yetirdiyi funksiyalardan aslıdır. Onlar müxtəlif, mürəkkəb və təbii ki, böyük məsuliyyət deməkdir. Məhz məsuliyyət belə bir sual ətrafında düşünməyi vadar edir ki, siyasi elitanın funksiyası nəyə əsaslanır? Cavab çox asan görünə bilər. Siyasi elitanın funksiyalarının mahiyyəti və sərhədləri ölkə konstitusiyası ilə təyin olunur. Belə ki, ölkələrdə siyasət hakimiyyətinin siyasi sabilliklə xarakterizə olunan legitimliyi yaranır. Ancaq real həyatda konstitusiya və real hakimiyyət arasında ayrılıq heç də az deyil. Belə vəziyyət minimum iki halda yaranır: birincisi, ölkədə siyasi vəziyyət dəyişəndə (keçid dövrü) və bu dəyişikliklər konstitusiyada öz əksini tapmayanda. İkincisi, konstitusiyadan imtina edəndə. Məsələn, SSR-i konstitusiyasında hakimiyyət sovetlərə məxsus olsa da real siyasət mənərə bunu təsdiq etmirdi.

Qeyd olunan hallar siyasi elitanın yerinə yetirdiyi konkret funksiyaların öyrənilməsində vacib hesab olunur. Bu funksiyalar yetərincə çoxdur. Onlardan ən vacibləri: strateji, kommunikativ, təşkilati, inteqrativ.

Deyilən funksiyalardan birinci yerdə strateji funksiya durur. Onu mahiyyəti ictimai inkişafı təmin edən siyasi fəaliyyət proqramları, strategiya və taktikalardan hazırlanmasıdır. Burada cəmiyyətin radikal dəyişim tələbatına uyğun yeni ideyalar, strategiyalar, islahatların keçirilməsi üçün konsepsiyalar yaranır.

Strateji funksiya tam mənada siyasi elitanın yüksək səviyəsində, yəni parlamentarilər, nazirlər kabinetinin üzvləri, ekspertlər, məsləhətçilər, prezident köməkçisi tərəfindən reallaşdırıla bilər.

Strateji elitanın uğurlu şəkildə reallaşdırılması yalnız siyasi kursun hazırlanması zamanı cəlb olunmuş kadrların keyfiyyəti ilə təyin olunmur. Bu, həm də ölkənin ictimai fikrindən və bu fikirlərin siyasi qərarların qəbulundakı əksolunma və

ziyyətdən aslıdır. Şübhəsiz, söhbət siyasi elitanın kommunikativ növündən gedir. Bu növün başlıca məqsədi siyasi proqramlarda əhalinin müxtəlif təbəqəsinin sosial qruplarının maraq və tələbatlarının nə dərəcədə öz əksini tapdığını və praktik fəaliyyətdə reallaşdırıldığını izləməkdir. Bu funksiyanın ən mühüm üstünlüyü müxtəlif sosial cəmiyyətlərin əhvalını görmək və ictimai fikrin müxtəlif həyatı məsələlərə görə dəyişməsinə tez və dəqiq reaksiya göstərməkdir.

Müxtəlif sosial qruplarla sıx əlaqələr yaratmaq məqsədi ilə hər bir ölkədə siyasi elita təmsilçiləri müntəzəm olaraq ölkə daxilində səfərlər təşkil edirlər.

Siyasi elitanın əsas funksiyalarından biri də təşkilati funksiya. Siyasi elita bütün dövrlərdə kütləni təşkilatlandırmaq ehtiyacı hiss etmiş və edəcəkdir. Potensial siyasi elita arasında daha effektiv odur ki, öz proqramının kütlələr tərəfindən dəstəklənməsinə nail olsun.

Qeyd edildiyi kimi "hakim elita" anlayışı, siyasi elita anlayışından daha genişdir. Onu şərtləndirən əsas xüsusiyyətlər cəmiyyətdə yüksək dövlət vəzifələrində, siyasi strukturlarda, iqtisadiyatda, hərbi komplekslərdə və mədəniyyət sahəsində təmsil olunmasıdır. Çünki birbaşa siyasi idarəçilikdə iştirak etməsə də cəmiyyətin bu hissəsi öz pəşəkar sahələrində yüksək göstəricilərə və nəliyyətlərə malikdirlər (4, s.50).

Siyasi elitadan fərqli olaraq, hakim elita özündə iqtisadi, mədəni, ideoloji, elmi, informasiya və hərbi elitanı birləşdirir.

İqtisadi elita iri kapital sahibkarlarını özündə birləşdirən sosial təbəqədir. İqtisadi elitanın qəbul etdiyi qərarlar, insanların həyatına hakimiyyətin verdiyi qərarlarından heç də az təsir göstərmir.

Mədəni elita daha nüfuzlu və tanınmış incəsənət xadimlərini, ədəbiyyat nümayəndələrini, yarıradıcı şəxsləri özündə birləşdirir.

Elmi elita intellektual elitanın daha istedadlı hissəsini özündə birləşdirir. Onun rolu elm və texnikanın inkişafı ilə təyin olunur.

Hərbi elita-hakim elitanın əsas hissəsidir. O, cəmiyyətin həyatında və siyasi proseslərdə mühim rol oynayır. Baxmayaraq ki, hərbi elitaya müstəqil qrup kimi baxılmır, hər halda onun bir hissəsi siyasi elitaya aid olur. Qeyd olunmalıdır ki, siyasi elitanın təsir dərəcəsi siyasi rejimin xarakterindən, ölkənin hərbi təchizlənmə səviyəsindən

asıdır. Mədəniyyətin mənsubiyyətinə yanaşma məsələsində digər yayılmış konsepsiya «elitar və kütləvi mədəniyyət» haqqındakı nəzəriyyələrdir. Xüsusilə bu yanaşmalar müasir Qərbi mədəniyyətşünaslığında möhkəm yer tutmuşdur. «Elitar mədəniyyət konsepsiyasının nəzəriyyəçiləri bu mədəniyyətin mahiyyətini «mədəniyyət mədəniyyət üçündür» və ya «sənət sənət üçündür» tezi ilə ifadə etməyə çalışırlar. Bu nəzəriyyənin müəllifləri mədəniyyət və incəsənəti yalnız bir qrup adamın malı hesab edir, xalq kütlələrinin bu zəngin mənəvi sərvətdən məhrum olduqlarını, onu başa düşmədiklərini elan edirlər. Bu konsepsiyanın müəlliflərinin fikirlərinə görə mədəniyyəti yaradan da, istiqamətləndirən də «elitar» sayılan təbəqənin nümayəndələridir. Xalq isə, nə onun yaradılmasında, nə də bu sərvətlərdən bəhrələnməkdə iştirak etmir.

Bu qısa icmaldan göründüyü kimi, cəmiyyətin təbəqələşməsi kimi, mədəniyyətin də təbəqələşməsi məsələsini üzə çıxaran nəzəriyyəçilər elitar mədəniyyəti elitarizmin əsas tərkib hissələrindən biri kimi qiymətləndirirlər. Əvvəlki fəsildə biz elitar təbəqənin spesifik xüsusiyyətlərini şərh edərək bu problemi müxtəlif aspektlərdən izah edənlərin fikirləri üzərində dayandıq. Cəmiyyətin elitasını bəziləri hakim təbəqədə görürsə, digərləri onu qnoseoloji mənşə ilə əlaqələndirərək bu təbəqəyə yalnız düşünən «beyinləri» aid edirlər. Onlar ictimai tərəqqini təmin edənlərdir.

4. “Elitar mədəniyyətlər”ə elmi-nəzəri yanaşmalar

Elitarizmin əsas ideya istiqamətlərindən birini də cəmiyyətdə elitanın mövcudluğunun zərurəti haqqındakı tezis təşkil edir. Həmin tezisə görə cəmiyyətdə elitanın mövcudluğunun vacibliyi ona görədir ki, o, «mədəniyyətin yaradıcısı», sivilizasiyanın təminatçısıdır. Bu fikrə proletariatin rəhbəri kimi tarixə düşmüş V.İ.Leninin ifadəsində də rast gəlirik: «...Hər bir milli mədəniyyətdə, inkişaf etməmiş də olsa demokratik və sosialist mədəniyyət ünsürləri vardır, çünki bir millətdə zəhmətkeş və istismar olunan kütlə vardır və onun həyat şəraiti labüd surətdə demokratik və sosialist ideologiya dövrüdür. Lakin hər bir millətdə, habelə burjuva, çox zaman isə hətta qaragüruhçu və klerikal mədəniyyət də vardır. Həm də yalnız «ünsürlər» şəklində deyil, hakim mədəniyyət şəklindədir. Mədəniyyətdə də təbəqələşmə prinsipini zəruri hesab edənlər onun əsas kökləri-

ni sosial amillərlə izah etməyə çalışırlar. Bu cür izahı, xüsusilə «sosialist və burjuva ideologiyası»nın mövcudluğunu iddia edən nəzəriyyəçilərin tədqiqatlarında aydın hiss etmək mümkündür. Marksist nəzəriyyəçi hesab edilən V.İ.Leninin yuxarıdakı fikri hakim sinfin və geniş kütlənin ayrı-ayrılıqda mədəniyyətə sahib olmasını təsdiqləməyə də, o, hər iki mədəniyyətdən bir vahid «proletar mədəniyyəti»nin formalaşdırılmasını sosializmin ən böyük vəzifələrindən hesab edirdi. «İncəsənət xalqa məxsusdur!», «Mədəniyyət hamı üçündür!» — ifadələri də bu ideyanın qısa tezi idi (10,s.245).

Beləliklə, kommunist ideologiyasında «elitar mədəniyyət», «kütləvi mədəniyyət» anlayışları ona yad və yabancılıq kimi uzun illər ciddi tənqid edilir və sosializmdə belə mədəniyyətlərin qeyri-mümkünlüyünün sübutu haqqında dəlillər gətirilir. Sosialist ideologiyası nəzəriyyəçiləri elitar mədəniyyəti əməyin bölgüsü nəticəsində mədəniyyət sahəsində yaradıcı fəalları mənəvi elita təbəqəsinə mənsubluğunu iddia edirlər. Bununla onlar antaqonist cəmiyyətdə bir-birinə əks qütb olan iki fəaliyyətin – maddi və mənəvi istehsalın qarşı-qarşıya durduğunu təsdiqləyirlər.

Elitar mədəniyyətin müasir konsepsiyalarının mənbələri haqqında şərh verərkən onların maarifçilik ideologiyaları ənənələrini də qeyd etmək vacibdir. Bu ideologiyaya görə maariflənmiş elita kütlələrə mədəniyyət bəxş etməklə onları xoşbəxt edir. lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, elitar mədəniyyət nəzəriyyələrinin mühafizəkar-aristokrat nümayəndələri elitanın kütlələrə mədəniyyət və incəsənət bəxş edərkən onun (mədəniyyətin) «kütləviləşmə»sinə imkan yaratmamağı tövsiyə edirlər. Əks təqdirdə, elitar mədəniyyətin həqiqiliyi, kubarlığı itirilə bilər. Digər tərəfdən isə elitanın məqsədi məxfilik və yüksək mədəniyyəti qorumaq şərti ilə kütlələri maarifləndirmək, lakin onların səviyyəsinə enməkdir. Bu «aristokrat» variant «elitar mədəniyyət» doktrinasının «əlifbası» hesab edilir.

Elitizmdə olduğu kimi, elitar mədəniyyət haqqındakı konsepsiyaların bir çoxunda seçilən təbəqə olan elita sinfi mənsubiyyətinə görə deyil, əqli və yaradıcı fəaliyyətinə görə təhlil edilir. Kulturologiyada bu istiqamətin nümayəndələri elitar mədəniyyətin həm istehsalçı, həm də istehlakçılarını elə elitanın özündə təsəvvür edirlər.

İtaliya sosioloqları R.Mixels, və Q.Mosk küt-

lələrlə müqayisədə elita fəaliyyətinin yüksək səviyyəsi, məhsuldarlığı və fəallığı ilə xarakterizə olunur. Fəlsəfə və kulturologiyada elita anlayışını cəmiyyətin spesifik mənəvi qabiliyyətlərə mənsub olan xüsusi təbəqəsi kimi dərk etmək qəbul olunmuşdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən elitanın cəmiyyətin sadəcə olaraq yüsək, ali, hakim, idarəedən təbəqəsi kimi anlamaq düzgün hesab edilmir. Elita hər bir ictimai sinfə, zümrəyə xasdır. Elita cəmiyyətin yüksək və estetik bacarıq və qabiliyyətlərə, habelə mənəvi fəaliyyətə mənsub olan bir hissəsidir. Məhz o, ictimai təcəssüm təmin etdiyindən incəsənət onun tələb və tələbatlarının təminatına yönəldilməlidir.

Mədəniyyətin elitar konsepsiyalarının əsas elementləri A.Şopenhauerin və F.Nitsşenin fəlsəfi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Elitizm nəzəriyyələrində bu haqda müəyyən təhlillər aparmış alman romantiki A.Şopenhauer özünün 1844-cü ildə tamamladığı «Dünya azadlıq və tamaşa kimi» əsərində bəşəriyyəti sosioloji planda iki hissəyə bölür: «dahi insanlar» (yəni estetik təcəssümə və bədii yaradıcılıq fəaliyyətinə mənsub olanlar) və «faydalı insanlar» (sırf praktiki və utilitar fəaliyyətə yönəlmiş insanlar). O, «utilitarizmin cansıxıcı aləmini», «faydalı insanların» və «bacarıqsızlar dəstəsinin» iç dünyasını üzə çıxararaq «dahi insanlar» arasında belələrinin olmamasını təsdiq edir. Şopenhauer hesab edir ki, dahi əsərlər publika, kütlə tərəfindən dərk edilə bilməz və dahilərin yaratdıqları kütlə çoxluq üçün deyil. Onlar bunları anlamaqda çox acizdirlər.

F.Nitsşe «kütləyə qarşı qiyamın» ən parlaq ifadəçisi idi. Öz elitarist konsepsiyalarını bu filosof aşağıdakı fəlsəfi əsərlərində irəli sürmüşdür: «Faciənin musiqinin ruhundan doğulması» (1872), «Fövqəlinanlıq» (1878), «Şən elm» (1872), «Zaratuştra belə söyləmişdir» (1884). Bu əsərlərində Nitsşenin elitarizmi «Fövqəlinan» ideyası üzərində təzahür edir. Bu «Fövqəlinan» cəmiyyətdə imtiyazlı mənəbə malik olub, həm də unikal estetik həssaslıq və qavramaya xasdır. O, qeyd edir ki, cəmiyyətdə kütlə mühüm rol oynasa da, hamı qarşısında adiliyi ilə çıxış edir. Müəllif kapitalizm böhranı dövrünün mədəni şəraitinin real tərəflərini üzə çıxarmağı bacarmış, məhz bu cəmiyyət üçün xarakterik olan «meşşan» mədəniyyəti təhlil etmişdir. F.Nitsşe qeyrikamil, hövsələsiz, tələsik mahiyyət kəsb edən bu meşşan mədəniyyəti «aristokrat ruhu» mədəniyyə

yətə qarşı qoyaraq kütlənin səviyyəsinə enən və incəsənəti təhrif edənləri ifşa edir.

F.Nitsşe ilə Şpenqler mədəniyyətin tənəzzülünü «kütləviləşmə» fenomei ilə izah edirdilər. Sivilizasiya mədəniyyəti əvəz edir; həqiqi mənəvi elita özünü «kütləviləşmiş» incəsənətdə təsdiq edə bilmir, o pullu istismarçı və siyasətçilərdən ibarət yalançı elita ilə əvəz olunur.

Şpenqler «nəfis və son dərəcə gözəl» səviyyəsi ilə seçilən mədəniyyətin dövr və epoxaları ilə fəxr edirdi. Bu mədəniyyətlərin ideya, dil və formaları «yüksək ali tipə mənsub olan insanları» təşkil edən azlıqlara aid olur. Şpenqler təsdiq edir ki, «intibah ayrılıqda seçilmiş zəkaların yaratdığı»dır. Göründüyü kimi o, mədəniyyət tarixinin, xüsusilə intibahı birtərəfli şərh edərək onu yalnız elitanın məhsulu kimi qiymətləndirir (11,s.29).

5.Elitar ideyalar kulturoloji konsepsiyalarda

XX əsrin əvvəllərində Şpenqler, F.Nitsşe və A.Şopenhauerin elitar ideyaları X.Orteqa-i-Qassetin kulturoloji konsepsiyalarında yekunlaşdırılıb. İspan filosofunun elitar mədəniyyət haqqındakı konsepsiyası «kütləvi mədəniyyətə» qarşı qoyularaq «sənət sənət üçün» tezisini irəli sürürdü. O, yalnız professionallara xas olan incəsənəti dəstəkləyərək onu da elitar incəsənət adlandırır. Orteqa-i-Qasset estetik qavramanın elitar tipini kütləyə qarşı qoyurdu. Öz əsərində o, qeyd edir ki, əvvəllər kütlələr «öz yerini bilirdi, heç nəyə iddia etmirdi, ... indi isə, azlığı sıxışdırıb aradan çıxarmaqla o, sosial həyatın səhnəsinə doğru irəliləməyə can atır». Bununla da, ispan filosofu müasir mədəniyyətin faciəsinə məhz bunda görür. Orteqa-i-Qassetin konstitusiyasına görə kütlənin maraqları sırf maddi xarakter daşıyır; onlar kobud və vülqardırlar: onların «alçaq, rəzil niyyətlərini» «həqiqi, əsil elita»nın yüksək ideallarına qarşı qoyulur. İspan filosofu belə bir proqnoz verir ki, kütlələrin mədəniyyətə basqını prosesi davam edərsə, dünya yenidən özünün əvvəlki vəziyyətinə – barbarlığa qayıdacaq. Sözsüz ki, Orteqa-i-Qassetin bu fikirlərindəki qətilik və sərtlik kütlələrin mədəniyyət tarixindəki rolunun inkişaf etməsi ideyasından irəli gəlirdi. Lakin həqiqətdə isə, ispan filosofu bu məsələdə müəyyən mənada səhv mövqe tuturdu. Orteqa-i-Qassetin həmin fikri qorxu, təhlükə məzmunu kəsb edirdi. Əslində isə kulturoloq və sosioloqların dəfələrlə söylədikləri fikirlərdə mədəniyyətin tərəqqipərvər inkişafında xalq kütlələrinin imkanları və rolu əhə

miyyətli dərəcədə qiymətləndirilir. Orteqa-i-Qassetin elitar mədəniyyət haqqındakı ideya və müddəaları 1925-ci ildə nəşr olunmuş «incəsətin dehumanistləşməsi» adlı görkəmli fəlsəfi əsərində özünəməxsus şəkildə təhlil olunmuşdur. Bu əsərin müəllif yeni və köhnə incəsənət, mədəniyyət anlayışlarını izah edir və onların ictimai, sosial, mədəni köklərini, əlamətlərini üzə çıxarır. Köhnə və yeni incəsənət problemlərinə toxunaraq Orteqa-i-Qasset hər iki incəsənət arasındakı fərqi yeni mədəniyyətin cəmiyyətin kütlə təbəqəsinə deyil, məhz elitasına ünvanlandığında görür. Bu tezisdən irəli gələrək müəllif belə bir fikri də iddia edir ki, yeni mədəniyyətin, incəsənətin populyar olması, daha doğrusu, ümuminsani olması və hamı tərəfindən dərk edilməsi mütləq deyil və həm də mümkün deyil!

Yeni incəsənət, əksinə, insanları real həyatdan kənarlaşdırmalıdır. «Dehumanistləşmə» — XX əsr yeni incəsənətinin bünövrəsini təşkil etməlidir, — Orteqa-i-Qassetin irəli sürdüyü tezis budur. Həmin tezis təhlilini müəllif aşağıdakı kimi izah edir: «...yeni incəsənət publikanı iki sinfə — onu başa düşənlər və onu başa düşməyənlərə bölür... Yeni incəsənət — xalis bədii sənətdir» (5, s.124)

Orteqa-i-Qassetə görə elita — cəmiyyətin irsi aristokratiyası və ya imtiyazlara malik təbəqəsi deyil o, cəmiyyətin xüsusi «qavrama, həssaslıq orqanına» malik olan hissəsidir. Məhz cəmiyyətin bu hissəsi ictimai tərəqqini yaratmağa qadirdir. Bütün professionallar öz yaratdıqları əsərlərlə cəmiyyətin bu hissəsinə müraciət etməlidirlər.

İspan filosofu yeni incəsənətin cəmiyyətin elitar hissəsi üzərindəki şəkildə ifadə etmişdir. Yeni incəsənət «...yaxşıların» özünü dərk etməsinə, ... mövqelərinin dərinə; azlıqda olmaqla çoxluqla mübarizə aparmağı bir vəzifə kimi başa düşməsinə ...» köməklik göstərməlidir.

Kütlə mədəniyyətinə etinasızlıq, bəzən də nifrət, elitar mədəniyyətə isə rəğbət və onun müdafiəsi XX əsrin bir sıra kulturoloqlarının əsərlərində qırmızı xətlə keçir. C.Santayana yazırdı: «Mədəniyyət çətin vəziyyətdir: əgər o, dərin və mötəbərdirsə nadir hesab edilməli, geniş yayılıbsa orta səviyyəli hesab edilməlidir... Aristokratiyanı məhv etmək ... mədəniyyəti törədən mənbəni məhv etmək deməkdir». Şair və publisist kimi tanınan T.Eliot və E.Paund hesab edirlər ki, mədəniyyət sırf mənəvi elitaya aid olub, xalqla heç bir

əlaqəsi yoxdur. Əksinə, «ətəllətli kütlə» mədəniyyət yaradıcısının fərdilik və novatorluğunu boğur.

T.Adornaya görə, elitar mədəniyyət onu yaranların özünü təzahürü, özünü ifadəsidirsə, «kütləvi mədəniyyət» kütlənin tələbatına görə yaradılır, — yəni bu istehlak mədəniyyətidir. Adorno hesab edir ki, elitar və «kütləvi» mədəniyyət dillemması ümumsosioloji deyil, tarixi fenomendir. Belə ki, «kütləvi mədəniyyət»- tarixdə görünmüş hadisədirsə, elitar mədəniyyət səbəb deyil, «kütləvi» mədəniyyətin nəticəsidir; belə ki, o, öz sənət əsərlərinin kütləvi standartlar səviyyəsinə enməsinə arzulamayan sənətkarın sığınacağıdır. Əsil, həqiqi mədəni elita kütlə üzərində hökmranlığa can atmaq istəyənlər deyil, əksinə, kütlədən ayrılıb özünə qapılanlardır. T.Adorno öz ideyalarında həm liberal, həm də anarxist mövqedən çıxış edir. Belə ki, o, bir tərəfdən, inhisarçı dövlətin konformist mədəniyyətinə qarşı çıxış edir, digər tərəfdən, özünü anarxist qrupun mövqelərinin müdafiəçisi kimi təzahür etdirərək tərəqqipərvər qüvvələrlə əlaqəsi olmadığını nümayiş etdirir. Tərəqqipərvər qüvvələrdən ehtiyat edərək T.Adorno hesab edir ki, onlar doqmatizm və konformizm qorxusu törədir (13,s.21).

Bu fikirlərlə, xüsusilə, elitar mədəniyyət haqqında irəli sürülən konsepsiya və ideyalarla barışmayan və uzun müddət onun mövcudluğunu aradan qaldırmaq üçün yollara əl atan proletariatin rəhbəri V.İ.Lenin məşhur şüarı olan «incəsənət xalqa məxsusdur» ilə məzmunca yeni bir mədəniyyətin təşəkkülünə cəhdlər göstərirdi. Bunlar həm də «incəsənət elitaya məxsusdur» tezisinə qarşı qoyulmuşdur. Bu şüarı irəli sürənlər kulturoqlar idi. Amerikalı sosioloq C.Barzan bu fikrə tərəfdar çıxaraq göstərirdi ki, kapitalizm kütlələri elə bir vəziyyətə salıb ki, onların incəsənət və mədəniyyət ilə maraqlanmağa belə həvələri və imkanları yoxdur.

Müasir cəmiyyətdə elita dedikdə T.Eliot və digər tənqidçilər Qərbin hakim-iqtisadi, siyasi elitasını deyil, «mənəvi elitasını nəzərdə tuturdu». Əlbəttə, bu tənqidçilərin hakim elitanın mənəvi simasındakı şübhələrinə müəyyən əsasları vardı. Sosioloqların tədqiqatları göstərdi ki, maliyyə oliqarxiyası elitasının səviyyəsi çox aşağı mədəni standartlarla xarakterizə edilir. Sosioloji tədqiqatlarda qoyulan «Niyə biznesmenlər ciddi kitablar mütaliə etmirlər?» sualına cavab aşağıdakı məzmununda ifadə olunurdu: bir qayda olaraq biznesmenlərin mü-

tailə dairəsi çox məhdud xarakter daşıyaraq yalnız əyləncəvi məzmun kəsb edir.

Mədəniyyətin sosial forması kimi qiymətləndirilən elitar mədəniyyətin ictimai proses və hadisələrə, xüsusilə, kütləvi mədəniyyətin vüsəti nəticəsində bəzi keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalması haqqında müasir kulturologiyada ideya və fikirlər səslənməkdədir. Müasir kulturologiya bunu, hətta elitar mədəniyyətin kütləvi mədəniyyəti ilə müəyyən mənada birləşmək meyilləri ilə izah edir. Xüsusilə, son vaxtlarda hər iki mədəniyyətin sintezi «zövq mədəniyyəti» anlayışının formalaşmasına səbəb olmuşdur: yəni mədəniyyət istehlakçılarının ehtiyaclarına uyğun bir mədəniyyət.

Ümumiyyətlə, kulturoloq və sosioloqlar mədəniyyətin elitarlığının keyfiyyət və həm də kəmiyyət dəyişikliklərinin zəruriliyi haqqında öz konsepsiyalarında müxtəlif müddəalarla çıxış etmişlər. Bunun səbəbini bir neçə amillə izah etməyə də çalışmışlar. Bu amillərdən ən başlıcası, kütləvi mədəniyyətin geniş vüsəti ilə izah edilir.

Rus mühafizəkar filosof-ekzistensialisti N. Berdyayev elitar mədəniyyətin «katakombası» konsepsiyasında bu mədəniyyətin üzə çıxması və «kütləviləşmə»də ölməsi fikrini irəli sürür. «Yüksək mədəniyyət yalnız az adama lazımdır. Bəşəriyyətin orta səviyyəli təbəqəsi üçün orta səviyyəli mədəniyyət gərəkdir. Elm və incəsənət, fəlsəfə və poeziya demokratik yolla yaradıla bilməz. Mədəniyyətin aritsokratik mənbələrinin bağlanması – bütün mənbələrin itməsi deməkdir».

6. Elitar və kütləvi mədəniyyətlərə müasir yanaşmalar

Artıq XX əsrin 60-70-ci illərində elitar və kütləvi mədəniyyət arasındakı fərqlərin şərtilik və nisbiliyini təsdiq edən mülahizələrə rast gəlmək mümkündür.

Fikrimizi Orteqa-i-Qassetin kulturoloji nümunəsi əsasında izah edə bilərik. O, elitar və kütləvi mədəniyyət arasındakı fərqləri mütləqləşdirərək populyar və qeyri-populyar incəsənəti ayırır. Bu mənada Orteqa-i-Qasset bir fikri də belə izah edir ki, populyar müəyyən zaman çərçivəsində qeyri-populyara keçə bilər. Yalnız «prinsipial cəhətdən qeyri-populyar olan» populyara çevrilə bilməz. Ancaq sonuncu söylədiyimiz, filosofun fikrincə

həqiqi elitar olub, ötürülməz dəyərə malikdir. Nümunə kimi Orteqa-i-Qasset Pikasso və Brakin rəngkarlığını, Pirandellonun dramlarını, Debüssi və Stravinskinin musiqisini misal göstərir. Lakin Orteqa müasir günümüzdə qədər yaşasaydı (0, 1955-ci ildə vəfat edib), bu təsnifatın nə qədər ötəri olduğunun şahidi olardı. Belə ki, adlarını fəxrlə çəkdiyi bu sənətkarların əsərlərinin min nüsxələrlə tirajlandığının və geniş tamaşaçı kütləsi qarşısında populyarlaşdığının şahidi olardı (14, s.25).

60-cı illərdə isə, T.Adorno Orteqa-i-Qassetin təsnifatına uyğun elitar və kütləvi mədəniyyətə yönəldilmiş bədii şüurun tipologiyasını yaratmışdır. O, «təmiz elitardan» (yüksək mədəniyyətə malik, ali təhsilli dinləyici) başlamış şlyagerlə fəxr edən, ruhların emosional dinləyici tiplərinə qədər olan musiqi dinləyicilərinin səkkiz tipini müəyyən etmişdir. Bu tədqiqat zamanı Adorno belə bir nəticəyə gəlir: demək olar ki, şüurun xalis elitar və ya kütləvi tipi yoxdur, qarışıq tiplər üstünlük təşkil edir. Bu isə onu təsdiq edir ki, xüsusiləşdirilmiş elitar və kütləvi mədəniyyətlər yoxdur, sadəcə olaraq daxilən parçalanmış vahid mədəniyyət fenomeni mövcuddur.

NƏTİCƏ

Kulturoloqların fikrincə elitar və kütləvi mədəniyyətlərin uyğunlaşma və ya birləşməsində qeyri-adi bir şey yoxdur. Sadəcə olaraq elitar mədəniyyət kütləvi mədəniyyətin törəməsi kimi zəruri formada meydana çıxır. Kütləvi mədəniyyətin ekspansiyası cəmiyyətdə bir submədəniyyətin digəri ilə əvəz olunmasına şərait yaradır ki, bu da elitar avanqard mədəniyyət səviyyəsində özünü təzahür etdirir.

Deməli, əslində elitar və kütləvi mədəniyyətlər vahid bir mədəniyyətin ayrı-ayrı formaları kimi təşəkkül tapır. 60-cı illərin sonunda «kütlə tərəfindən dərk edilməyən» azlığın mədəniyyəti məxfi şəkildə «avanqard mədəniyyət» adı altında kütləvi mədəniyyətin amansız düşməni kimi özünü göstərməyə başlayır. Sonralar müşahidə olunmağa başlayır ki, bu mədəniyyət elitarlığın bir təbəqəsini təşkil edir. Bu, elitar avanqardizm adlandırılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. A.Babayeva. Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Tərcümə:http://www.azerbaijans.com/content_1786_az.html
2. F.T. Məmmədov. “Kulturologiya, mədəniyyət, sivilizasiya”. - Bakı, “OL” MMC, 2016. 260 səh.
4. Ş.Bağirov. Elitanın postulatları. Modern.az.26 Dekabr 2013, 11:26
5. Ортега и Гассет. Эстетика. Философия культуры. М.: Искусства.1991. 588 с.
6. İdarəetmə metodları. Aztəhsil.com.<https://aztehsil.com/direktor/567-daretm-metodlar.html>[7.http://www.lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=programmes&file_type=pdf&file=119.](http://www.lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=programmes&file_type=pdf&file=119)
8. İdarəetmə anlayışı, xüsusiyyətləri, üsulları və funksiyaları.<https://azkurs.org/idareetmenin-anlays-xususiyetleri-usullar-ve-funksiyalar.html>
9. Bağirov Ş.X. Hakimiyyətin motivasiyası və siyasi elitanın rotasiyası./ Elmi əsərlər. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2012, №1 (18), s.200-206.
10. Bağirov Ş.X. Elitanın sosial nümayəndəliyi. /Fəlsəfə. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2010, №1 (14), s.94-98.
11. Dövlət idarəetmə nəzəriyyələri. <https://quizlet.com/510273424/dovl%C9%99t-idar%C9%99etm%C9%99-n%C9%99z%C9%99riyy%C9%99i-flash-cards/>.
12. İdarəetmənin mahiyyəti və idarəetmə münasibətləri.<https://aztehsil.com/direktor/328-daretmnin-mahiyyti-v-idaretm-mnasibtlri.html>
13. Гаман-Голутвина О.В. Политическая элита определение основных понятий Политические исследования. 2000. № 3. - С.97-103.
14. Almond G., Powell J.B., jr. Comparative politics: Boston, Little: Brown L. co., 1966. XV, 348 p.
15. Politics of the areas being developing /author Almond G.A., Coleman J.C. — Princeton (N.J.): Princeton univ. press, 1971. — XII, 593 p

Шахин Багиров

Политическая элита и политическая культура: в контексте проблемы управления и подчинения

Цель исследования - проанализировать проблему «элитарной культуры» и «массовой культуры» в контексте научно-концептуального подхода и выявить новые положения.

Методология исследования - сравнительный анализ, синтез, логическое обобщение.

Результаты исследования: подтверждается вывод о том, что элитарная и массовая культуры формируются как отдельные формы единой культуры.

Практическая значимость исследования: В статье «Политическая элита и политическая культура: в контексте проблемы управления и подчинения» основное внимание уделяется актуальным направлениям управления.

Оригинальность и научная новизна исследования: Становление элитологии, разные школы управления и особенности их развития, проблема элиты и субординации в современном управлении и его основные функции, политическая этика и антикризисное управление в кризисных ситуациях, стратегическое в Новое время Отдельно изучены реализация управления, процесс управления и технология его осуществления.

Shahin Bagirov

Political elite and political culture: in the context of the problem of governance and subordination

The purpose of the study: The aim of the research is to analyze the problem of "elite culture" and "mass culture" in the context of a scientific-conceptual approach and to identify new provisions.

Research methodology - comparative analysis, synthesis, logical generalization.

The results of the study: the conclusion that elite and mass cultures are formed as separate forms of a single culture is confirmed.

Practical significance of the research: This article on "Political elite and political culture: in the context of the problem of governance and subordination" focuses on relevant areas of governance.

Originality and scientific novelty of the research: The formation of elitology, different management schools and their development features, the problem of elite and subordination in modern governance and its main functions, political ethics and anti-crisis management in crisis situations, strategic in modern times The implementation of management, the management process and the technology of its implementation have been studied separately.

Səidə HƏSƏNZADƏ

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, hüquq üzrə elmlər doktoru, dosent
saidahasan@gmail.com

Bəhram ZAHİDOV

Hüquq elmlər doktoru, professor

ERMƏNİ SEPERATİZMİ VƏ TERRORİZMİ İLƏ MÜBARİZƏNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Ключевые слова: международное право, женщины, дети, нарушение прав, Нагорный Карабах, охрана, защита, многочисленные факты

Key words: international law, women, children, the violation of the rights of Nagorno Karabakh, security, protection, numerous facts

Daşnaqsütun ideoloqlarının yüz ildən çoxdur ki, dövrüyyəyə buraxdığı erməni seperatizmi, “dənizdən – dənizə uzanan böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası Cənubi Qafqazda mübahisələrin və münaqişələrin, müharibə və terrorun qızıqdırılmasında stimulyerici rol oynamaqdadır. Erməni - Azərbaycan münaqişəsinin tarixi isə 200 ildən çoxdurki, davam edir. Azərbaycan zaman-zaman ən müxtəlif üsul və vasitələrlə həyata keçirilən terror hadisələrinin qurbanına çevrilmiş, ərazilərini itirmiş, bir millət kimi parçalanmış, insanların öz vətəninə didərgin düşmüş və olmazın zümlərini yaşamışdır. Sonuncu dəfə 1988-ci ilin fevral ayından başlayan yeni global terror dalğası bu gün də davam etməkdədir¹. Son illərin statistikasına görə ki, Azərbaycana qarşı Ermənistanın dövlət terror təşkilatları tərəfindən təxminən 400-ə yaxın, daha dəqiq desək, 373 terror aktı törədilmişdir ki, bunun da nəticəsində 2000 nəfərdən çox insan ölmüş, 1700 nəfərdən çox insan müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri almış və ya əlil olmuşdur. Etiraf edək ki, bu münaqişə nəticəsində qadınlar və

uşaqlar daha çox zərər çəkmiş, ailələr dağılmış, başsız qalmış, ictimai həyatın harmoniyası dağıdıcı formada pozulmuşdur. Ərazilərin 20 %-i işğal olunmuş, bir milyona qədər insan öz doğma torpaqlarından didərgin salınmış, ümumilikdə ölkəmizə 220 milyard ABŞ dollarından çox zərər vurulmuşdur². Bəzi müəlliflər bu rəqəmlərin daha çox olması barədə iddialıdırlar. Bu rəqəmlər ildən-ilə mənfəyə doğru artmaqdadır. Müasir terrorizm, dünya elminin ən yeni nailiyyətlərindən istifadə etməklə sürətlə genişlənməkdə, ağır nəticələrin törədilməsində və icrası sürətlə həyata keçirilən mükəmməl bir mexanizmlə səciyyələndirilə bilər. Əgər tarixən terror müəyyən bir şəxs, qrup, dəstə, birlik tərəfindən törədilirdisə, indi artıq dövlət terrorizmi səciyyəvi hal almış və yeni-yeni çalarlarla zənginləşmişdir. Terror bəşəri bir bəlaya çevrilmişdir. Məsələn, İstanbul Hava Limanında törədilən ötən ilki terror hadisəsi kiçik bir qrup tərəfindən icra edilsə də, lakin sürətli icra üsulu ilə səciyyəvi olmuşdur. Artıq müasir terrorizm global və təhlükəli xarakter almışdır. Belə təzahürlərlə mübarizə isə adekvat hesab oluna bilməz və çox geridə qalmaqdadır. İnsan hüquq və azadlıqlarını önə çəkən bir sıra dövlətlər indi terroru dövlət fəaliyyətinə çevirmiş və hətta onu həyasızcasına etiraf etməkdədirlər. Mən ilk öncə ABŞ-ı nəzərdə tuturam. Ötən zaman bu qara ka-

¹ Рамиз Мехтиев. Нагорный Карабах: история, прочитанная по источникам, 2014

² Elçin Əhmədov. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika.

Ramiz Mehdiyev. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri, Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010: absurd teatru mövsümü. Ramiz Mehdiyev. İkili standartların dünya nizamı və müasir Azərbaycan

busun üzərindən bütün pərdələri qaldırılmış, bir çox sirlər açılmış, məkirli niyyətlər üzə çıxmış və bəşəriyyətin qarşılaşdığı böyük fəlakətlər insanları dərinədən düşünməyə vadar etmişdir. 11 sentyabr ABŞ terrorunun təfərrüatları açıldıqca, bunun bir mənalı şəkildə ABŞ-ın siyasi dairələri tərəfindən qəsdən təşkil edildiyi üzə çıxır, məqsədin isə bu hadisənin fonunda dünya hökmranlığı ideyasının reallaşdırılması üçün ABŞ-a bir bəhanə, “hüquqi əsas” verməsi motivi ilə törədildiyi etiraf olunur. Son illər faşizmin daha təhlükəli təzahürü kimi özünü göstərən “İŞİD”in ABŞ tərəfindən yaradıldığı general Vesli Klark tərəfindən rəsmi olaraq etiraf edilmişdir. O, eyni zamanda öz qeydlərində ABŞ-ın dəstəyi ilə Suriya, Liviya, Livan, Somali və İran hökumətlərinin devriləcəyinin planlaşdırıldığını etiraf etmişdir. “İŞİD” terror qruplaşmasının ABŞ tərəfindən yaradıldığı, dəmək aldığı və bir alətə çevrildiyi təsdiq olunur. Onun məqsədi Səudiyyə Ərəbistanından “pul sağmağ”a və ölkələri işğal etməyə istiqamətlənmişdir. Klark daha sonra qeyd etmişdir ki, 11 sentyabr terrorundan 10 gün sonra o, Pentaqona gələrək “İŞİD”i qurmaq barədə qərar verdiklərini, bu tədbirdə həmin vaxt ABŞ-ın müdafiə naziri Donald Ramsfeldin, onun müavini Paul Volfovitzin və digər rəhbərlərin şəxsən iştirak etdiklərini xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Buradaca qeyd etmək zəruridir ki, ABŞ-ın eyni zamanda “İŞİD”lə yanaşı, PKK, PYD, Taliban, Əl-Kaidə və digər terrorçu təşkilatları yaratdığı, Türkiyədə dövlət çevrilişini hazırladığı heç kəsdə artıq şübhə yaratmır. Bütün bunlar dünənin hadisəsi deyil. Tarixə ekskurs edək... II Dünya Müharibəsi dünyanın “kommunizm kabusundan qurtarmaq” arzusunu reallaşdırma bilmədiyi halda, ABŞ-ın rəhbərləri hələ, 1945-ci ildə məşhur “Dalles planı” adlanan yeni ideyanı dövriyyəyə buraxdılar. Məxfi səciyyə daşıyan bu müdhiş plan – “insan şüurunun və təfəkkürünün dəyişdirilməsinin mümkünlüyü” hipotezasına əsaslanırdı. Başqa sözlə, bu təlim “insan obrazının dəyişdirilməsi” (“changing images of man”) Proqramı adlanırdı. Dövlət, Amerika elmi qarşısında, insan şüuruna və təfəkkürə idarə olunan kaos təlqin etməklə, insan üçün ən ülvəli dəyərlərin və ideyaların onun beynindən çıxarılması yolu ilə, konkret Mərkəzdən asılı vəziyyətə salmaq, nəticədə bu Mərkəzin sifarişi əsasında, hər hansı bir şəxsin fəaliyyətinin müəyyən bir məqsədə və təyinatə yönəldilməsi ideyasının, kə-

nardan onun şüuruna yeridilməsi və ya təlqin edilməsi sahəsində mükəmməl texnologiyaları hazırlamaq kimi “məsul” bir vəzifə qoymuşdu. Təsədüfi deyil ki, sonralar Pentaqon rəhbərləri qarşıya qoyulan bu vəzifənin uğurla başa çatdırılmasını obrazlı şəkildə ifadə edərək göstərirdilər ki, biz, inkişafın elə bir səviyyəsinə nail olmuşuq ki, daha heç kim əsgər olmayacaq, biz hamımız döyüşün birgə iştirakçılara çevriləcəyik. Tapşırıq belədir: Daha canlı qüvvələri – əsgərləri yox, ümumiyyətlə, əhəlinin dünyagörüşünü və baxışlarını dağıtmaq, solumu birdəfəlik məhv etmək vəzifələrini həll etməliyik. Hazırda dünyada baş verən qlobal proseslər – terrorçuluq, narkobiznes, insan alveri, silah alveri, millətlər, dinlər, nəsillər, cinslər arasındakı münaqişələrin və müharibələrin sürətlə genişlənməsi, transmilli mütəşəkkil cəməyətlərin, zorakılığın və qəddarlığın, qeyri-insani və qeyri-əxlaqi hərəkətlərin artması və genişlənməsi, İŞİD, Taliban, və digər bu kimi terrorçu qrupların mövcudluğu ABŞ və digər super dövlətlərin “Dalles planı”nın artıq həyata keçirildiyini, idarə olunan kaosun dövriyyəyə buraxıldığını tam təsdiq edir. Bu da o deməkdir ki, “Yeni dünya nizamı”nın yaradılması, “Mason lojası”nın, Avropanın “Qara aristokratiyası”nın, “Roma klubu”nun, “Vahid dünya hökuməti”nin diktəsi altında – Z.Bejinskinin “texnotronika” adlandırdığı vasitələrin köməyi ilə hər bir insanın şüuru və təfəkkürü üzərində biokimyəvi və psixi vasitələrlə sosial və siyasi nəzarətin tam həyata keçirilməsi imkanının reallaşdırılması artıq təmin edilmişdir. Bu isə əvvəlcədən düşünülmüş və hazırlanmış xüsusi vasitələrlə – şəbəkə səciyyəsi daşıyan çoxsaylı üsul və vasitələrlə, mübahisəsiz qaydada həyata keçirilə bilərdi. Beynəlxalq və regional təşkilatlar, NATO, “Mossad”, İnterpol, Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi, “Harvard Psixoloji Klinikası”, “Elmi siyasətin tədqiqi institutu”, “Sistemlərin inkişaf korporasiyası” və onlarla digər qurumlar bu işə səfərbər edilmişlər³. Sistemli şəkildə həyata keçirilən bu siyasət, eyni zamanda bəşəriyyət əleyhinə müxtəlif səciyyə daşıyan kriminal əməllərlə – narkobizneslə, pornoqrafiya ilə, silah alveri ilə, informasiya məlumatlarının və texnoloji sirlərin oğurlanması ilə, çirkli pulların yuyulması ilə, münaqişələrin qızışdırılması ilə, müharibələrin, terror-

³ Con Koulman, Komitet 300: Dünya hökumətinin sirləri, 1991

çuluğun, dövlət çevrilişlərinin, rəngli inqilabların həyata keçirilməsi və onlarla digər vasitələrlə reallaşdırılır. Bu proseslərdə müasir elmin ən yeni nailiyyətləri ilə yanaşı, insan psixikasına və şüuruna təsir edən, asılılıq yaradan vasitələr, təzyiqlər, meyllər şüurlu və məqsədli şəkildə istifadə edilməklə həyata keçirilir. Onun ideoloji əsası isə kütləvi informasiya vasitələrinin çeşidli fəaliyyəti ilə təmin olunur. Beynəlxalq təşkilatlar böyük dövlətlərin diktəsi ilə işləməkdədirlər. Mənəvi-əxlaqi dəyərlərin yüksək olduğu cəmiyyətlərdən fərqli olaraq, pul, kapital böyük qələbə qazanmış və hakim mövqə əldə etmişdir. Bəşəriyyətin əşrəfi olan insan ucuzlaşdırılmış, klonlaşdırılmış, ekvivalent vasitəsinə çevrilmiş, insan hüceyrələri kodlaşdırılmış, qəddarlıq, amansızlıq, əxlaqsızlıq həyat normasına çevrilmişdir. Ekstrasenslərin, psixoloqların, falçıların – insan ruhuna və psixikasına təsir edən aşkar fəallığı, kibercinayətkarlığın şəbəkə imkanlarının tətbiqi və gözlənilən daha böyük təhlükələr irəli sürdüyümüz müddələrin əsaslılığını tam təsdiq edir.

ABŞ-da, yüksək inkişaf etmiş Yaponiya, Almaniya, İngiltərə, Hollandiya, Cənubi Koreya kimi ölkələrdə “postindustrial”, “yüksəkindustrial”, “informasiyaindustrial” və “informasiya” cəmiyyətləri öz qlobal inkişafını, daha çox informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının müasir nailiyyətləri əsasında inkişaf etdirirlər. Bu sahədə elektron hesablama maşınlarının, bioelektronik və psixokompyuter texnologiyalarının, informasiya-elektron sistemlərinin çeşidli inkişafı dünyada, ümumiyyətlə informasiya təhlükəsizliyinin daha etibarlı müdafiəsinə zərurət yaratmışdır. Cəmiyyətin, dövlətin və insanın həyatının və fəaliyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada müasir informasiya texnologiyalardan ən müxtəlif istiqamətlərdə və formalarda geniş istifadə edilməsin. Bu proseslər kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə gündəngünə inkişaf edir və dərinləşir. İnsan beyninin, düşüncəsinin və qəlbinin alqoritmlərinin tədqiqi, bu sahədə bioloji və fizioloji proseslərin ultrabənövşəyi şüalara və xarici təsirlərə reaksiyasının, stressin, yorğunluğun, depressiyanın, dezinformasiyanın, psixotronik texnologiyaların, şüurun və təhtəşüurun müsbət və mənfi yönümlərinin öyrənilməsi, psixikanı dəyişmək, məhv etmək, insanı zombiləşdirmək, kənardan asılı salmaq, şəxsiyyətin deformasiyasını və kənar təsirlərə tabeçilik mexanizmlərinin tədqiqi və bütün bu proseslərin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində əldə edilən müasir elmi nailiyyət-

lər insanı heyrətə gətirir.

Bu gün dünya elmi tam təsdiq edir ki, bütün hadisələrin və proseslərin mərkəzi siması olan insan orqanizminin müxtəlif hissələrində, əsasən də onun baş beyində yerləşən təbii mərkəzlər müxtəlif təyinatlara və məqsədlərə xidmət edir. İnsanın qorxu, sevgi, əsəb, nifrət, qəzəb kimi hissələrini formalaşdıran və onun mənbəyi hesab olunan limbik sistem bir neçə mikro mərkəzlərdən ibarət olmaqla, gicgah payının orta hissəsində yerləşir və cəmi 5 qramlıq kiçik bir hissəni özündə ehtiva edir. Bu sistem insanın bütün həyatını idarə edən üç kiçik cisim – talamus, amygdala və hipotalamus adlandırılan hissələrdə mərkəzləşmişdir. Bu üç kiçik cismin rolu ilə beyinin 30 milyard hüceyrəsi bir-birilə sürətli rabitə əlaqəsindədir. İnsanıduyğularına, hissələrinə, məqsədlərinə və motivlərinə uyğun olaraq insan həyatının idarə olunması məhz onun fəaliyyəti ilə mümkündür. Bu təbii rabitə sisteminin sürəti təxminən bir avtomobilin saatda 700 km sürətlə getmə sürətinə bərabər olaraq dəyişir. Qorxu və sevgi mərkəzi olan amygdalanın kütləsi orta hesabla beş qramdır. Amma o az qala yer üzündəki bütün insanları məqsədli şəkildə idarə edir və onların tez-tez dəyişən motivasiya proseslərinə stimulyer verir. Bütün bunları diqqətlə öyrənən terrorçu mərkəzlər onların imkanlarından geniş istifadə etməyi bacarırlar. «Badamabənzər cisim» olan amygdala qıcıqlandıqda insanda ifrat qorxu, qəzəb, nifrət və hətta sevgi hissəsinin yaranmasını təmin edə bilir. Bu mərkəzin zədələnməsi nəticəsində qarşı tərəf öz cinsini tanıya bilmək hissini belə itirir. Başqa sözlə, şəfqət və sevgi hissələrinin insanda və bu tipli canlılarda olması tamamilə istisna olunur. Təcrübə göstərir ki, «badamabənzər» cisim daha çox sevgi deyil, qorxu amilindən qıcıqlanarsa o, artıq ilkin təyinatını itirir və beyinə başqa informasiyalar ötürməyə başlayır. Belə olduqda isə, insan artıq yalnız qorxu simptomları ilə idarə olunur. Nəticədə, sevgi hissəsinin get-gedə özəlləşməsi prosesi baş verir, ailələr dağılır, nikahlar pozulur, qəddar və amansız qətlər törədilir.

İnsan bioloji varlıq olaraq, onun şüuraltı təbəqəsində nüfuzu qoruma instinkti mövcud olur. Bu da onu müxtəlif növlü fəaliyyətlərə təhrik edir, stimulyer verir, insanı öz qələbəsinə ruhlandırır, məğlubiyyətlə barışmağa imkan vermir və bütün bu sahələrdə mənəvi ehtiyaclarını ödəməyə səfərbər edilir. Çünki hər hansı bir məğlubiyyət hissi

orqanizmə, bu və ya digər dərəcədə neqativ psixoloji və fizioloji təsir göstərir. Məğlubiyyət və uğursuzluq zamanı orqanizmdə dofaminin, endorfinin miqdarı azalır, yorğunluq, ağrı, stress hormonu olan kortizolun miqdarı çoxalır və adrenalində qarışaraq qorxunu daha da artırır. Bu proses isə ümumilikdə orqanizmin immunitetinə mənfi təsir göstərir, sinir toxumaları qanı özünə doğru çəkir, nəticədə əzələlər zəifləyir, baş beyinin bir hissəsi olub, emosiya və yaddaşın formalaşmasında aktiv iştirak edən hippokamp adlanan hissə aktivləşir və yaddaşda uğursuzluqla bağlı neqativ xatirələr özünü göstərir. Bu xatirələr də yaddan çıxmır, bütün ömrü boyu ağır bir yük kimi insanı fasiləsiz olaraq izləyir, dərd olur, onun mənfi emosiyalarının, konfliktlərə sürükləyən ziddiyyətlərinin artmasına təsir göstərir, müqəddəslik hissi itir. İnsan ən yaxın adamına qarşı qəddar cinayətlər etməyə asanlıqla imkan tapır. Buna görə də emosiyalarını ağıla tabe etməyə bacaran, münafişləri emosiyalarla deyil, ağılla və məntiqlə, səbr və təmkinlə tənzip etməyə çalışan şəxslər kamillik zirvəsinə ucalmaq keyfiyyəti qazanır və bu da onu daim xoşagəlməz hadisələrdən qoruyur. Bütün bunlar qanunauyğun bir proses kimi təzahür edir. Neyrofiziologiyada sübut olunmuşdur ki, insan orqanizmində, o cümlədən onun düşünmə mərkəzi olan beynində sayısız-hesabsız neyronların hər birinin hərəkət trayektoriyası tam məlumdur və neyronlar heç bir kənar təsirlə öz yollarını dəyişə bilməzlər. Milyardlarla neyronun rəşional yolu var və ona bu yolla getməyə heç nə mane ola bilməz. Canlı və cansız aləmin vəhdətini, birliyini göstərən mühüm əlamətlərdən biri də məhz elə budur. İnsan orqanizmində hökm sürən qadağan qanunları qeyri-şüuru mahiyyət daşıyır. İnsan şüurundan, ağılından kənarında baş verən bu proseslər instinktiv səviyyədə idarə olunur. Öyrənmə və yaddaş prosesi təkcə beyinlə məhdudlaşmır və hər bir hüceyrənin özünün də öyrənmə və yaddaş xüsusiyyətləri olduğunu təsdiq edir. Bütün bu imkanların həddini dərinədən bilən xüsusi qruplar terrorçular, komikadzelər yetişdirməyə asanlıqla səy göstərir, terror aktlarını törətmək daxili ehtiyaca çevrilir və kənar yönümlərdə onların icrası üçüncü şəxslər tərəfindən asanlıqla həyata keçirilir. Bunlar isə məcmu şəklində orqanizmin fərdi səciyyəvi xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanmasını, məlumatların toplanılmasını, onlar-

dan istifadəni təşkil və təmin edir. İnsan həyatında baş verən proses və hadisələrin nə vaxtsa, özünü təkrar göstərəcəyinə və öz izini qoyacağına böyük əminlik yaradır. Buna görə də insan həyatının xarakter xüsusiyyətləri, ailə, təhsil, təlim-təربiyə, zorakılıq, qəddarlıq və ya mərhəmət hisslərinin hər biri, tarixi yaddaşda əhəmiyyətli rol oynayır. İnsan mənəviyyəti, onun ətrafında baş verənlərə mənfi və ya müsbət hisslərin təsiri altında formalaşır. Sadə hisslərin yaşanması bioloji amillərdən qaynaqlandığı halda, mürəkkəb hisslər daha çox insanın həyat təcrübəsindən, genetik xüsusiyyətlərindən, onun böyüdüüyü şəraitdən, aldığı tərbiyədən, təhsildən, əldə etdiyi biliklər toplusundan qaynaqlanır. Emosiyalar ötəri, tez unudulan sevgini, ağıl isə əbədi və uzunömürlü sevgini vəd edir. Buna görə də məhəbbət mənəviyyəti zənginləşdirən, zövqlərin oxşanması, arzuların, istəklərin reallaşması, xoşbəxt anların yaşanması kimi hisslər toplusunu özündə əks etdirməyi bacarır. Təcrübə təsdiq edir ki, dövriyyəyə buraxılmış müxtəlif vasitələrlə bu gün hər hansı bir insanın üçüncü şəxsdən asılılığı tamamilə mümkündür. Məsələn, “İŞİD”çilər üzərində aparılan müşahidələr bir mənalı şəkildə təsdiq edir ki, onların qəddarlığının kökündə “sehirli iksir”, “dəhşətli həbb” – elmdə “kartaqon” adlanan maddə dayanır. Belə həbblər Kobanidə yüzlərlə “İŞİD”çinin “müsəlman qardaşları” “Kürd PPK”nın döyüşçülərinin gündəlik istifadə etdiyi maddələr sırasındadır. Yaxud, xüsusi hazırlanmış skopolamin, pentatol, LSD və onlarla digər sintetik narkotiklərin köməyi ilə insanın dili açılır, onun yaddaşları tam ələ keçirilir, yaxud ona ən qəddar, ən amansız psixoloji vərdişlər təlqin edilir. Buna görə də, bu gün müasir elmi nailiyyətlərdən, informasiya texnologiyalarından geniş istifadə müxtəlif ağır və mütəşəkkil cinayətkarlığın, o cümlədən terrorun icrası zamanı geniş istifadə edilir.

Bu gün dünyada baş verən terror hadisələri gündən-günə genişlənən, mürəkkəb xarakteri ilə diqqəti cəlb edən müharibəni xatırladır. Başqa sözlə, terrorun tədricən müharibəyə keçidi prosesləri müşahidə edilməkdədir. Onunla qlobal mənada mübarizə lazımınca aparılmır. MDB-nin terrora həsr edilmiş Beynəlxalq Konfransında, bu ölkələrdə hazırda 9 mindən çox şəxsin müxtəlif terror hadisələri ilə bağlı olduqlarına görə beynəlxalq axtarışa verildiyi haqqında məlumatlar səslənmişdir. Ümumiyyətlə terrorla mübarizə termi-

ni nisbi xarakter daşıyır. Bəzən hətda bu mübarizəni faktiki olaraq aparmaq mümkünsüz olur, səmərəli nəticələr vermir. Terror baş verdikdən sonra, onun tədqiqatı aparılır və çox vaxt bu tədqiqatları sona qədər başa çatdırmaq mümkün olmur. Ona görə ki, icraçılar düşünülmüş şəkildə özlərini məhv edirlər və ya terror nəticəsində həlak olurlar. Beynəlxalq və regional təşkilatların bu məsələyə dair qərarları icra olunmur. Məsələn, BMT-nin narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi və cinayətkarlıqla mübarizə idarəsi Dağlıq Qarabağda, Suriyada, Əfqanıstanda və digər ölkələrdə narkobiznes fəaliyyəti və terrorçuluğun geniş miqyas aldığı bildirildi halda, ona qarşı səmərəli tədbirlər görə bilmir. Buna necə ad vermək olar ki, BMT-nin Dağlıq Qarabağla bağlı 4 Qətnaməsi indiyə qədər kağız üzərində qalmışdır. Çünki, bu qərarların icra mexanizmləri və qüvvələri faktiki olaraq mövcud deyildir. Qəribədir ki, indi terrorun və terrorçuların lazımınca cəzalandırılması belə mümkünsüzdür. Hamı bilir ki, dünyanın hansı nöqtələrində hansı motivlə törədilməsi mümkün olan terror yuvaları vardır. Türkiyə diplomatlarına qarşı törədilən terrorların əksər təşkilatçıları və icraçıları ya ümumiyyətlə cəzalandırılmır, yaxud da lazımınca cəzalandırılmamış və ya vaxtından əvvəl azadlığa buraxılmış və sanki onların öz əməllərini yenidən davam etdirmələrinə şərait yaradılmışdır. Bir çox erməni terrorçuları az müddət keçdikdən sonra himayədarları vasitəsilə azadlığa buraxılırlar. Beynəlxalq cinayət məəcəlləsi və milli dövlətlərin cinayət məəcəllələrində transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla, narkobizneslə, terrorizmlə mübarizə nəzərdə tutan normalar mükəmməl hesab oluna bilməz. Elə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin terrorçuluğa görə məsuliyyət müəyyən edən 214-cü maddəsi ictimai təhlükəsizlik əleyhinə

olan 10-cu bölmənin 15-ci fəslində nəzərdə tutulmuşdur. Belə əməllərə görə məsuliyyət əməl edən müxtəlif maddələrin dispozişiyasında göstəriləndiyi kimi müasir dövrimizdə ictimai təhlükəsizliyi pozmaq, əhali arasında vahimə yaratmaq və s. bu kimi məqsədlərlə terror aktının törədilməsi hallarına nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Hər hansı bir terror hadisəsinin sülh və insanlıq əleyhinə törədildiyi və sözün əsl mənasında müharibə səciyyəsi daşdığı indi heç kimdə şübhə yaratmır. Buna görə də terrorçuluq əməllərinə görə məsuliyyət müəyyən edən normaların həm dispozişiyası, həm sanksiyası və həm də belə normaların cinayət məəcəlləsində yerinin bir daha dəqiqləşdirilməsi vaxtı çatmışdır. Terrorçuluq aktları törədənlərə qarşı ən ağır cəzanın – ölüm hökmünün çıxarılması da birmənalı şəkildə təmin olunmalı və icrası üçün təsirli tədbirlər görülməlidir. Müasir terror bəşəriyyət üçün böyük bəlalar gətirir. Belə əməllərə dəstək verən dövlətlər xüsusi sanksiyalara məruz qalmalı, onların beynəlxalq təşkilatlarda təmsilçiliyinə son qoyulmalıdır. Erməni seperatizminin və terrorizminin faşist xarakteri artıq dünyada çox gözəl və dərinədən başa düşülür, bilinir. Bununla belə seperatizmlə, terrorizmlə, narkobizneslə mübarizə aparmağı özünə vəzifə hesab edən beynəlxalq təşkilatlar və dövlətlər, Ermənistanın mürtəce siyasətinə, aşkar laqeydlik göstərir, ikili standartlar nümayiş elətdirirlər. Tərəqqipərvər insanlar bütün bunların mahiyyətini və mənasını çox gözəl anlayır. Ölkəmiz belə təzahürlərlə mübarizədə ruhdan düşmür və söylərini gündən – günə artırmaqdadır. Zaman isə haqqın və ədalətin gec – tez qalib gələcəyinə əminlik yaradır. Elə bu arzunu Ali Baş Komandanımız 44 günlük müharibədə qalibiyyətlə başa çatdırdı, tarixi qələbə təmin edildi

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Elçin Əhmədov. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika
2. Ramiz Mehdiyev. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım gerçəklikləri
3. Ramiz Mehdiyev. Gorus-2010: absurd teatrı mövsümü.
4. Ramiz Mehdiyev. İkili standartların dünya nizamı və müasir Azərbaycan
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. B., 2011
6. Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinası. B., «Hüquq ədəbiyyatı» nəş., 2010
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B., 2011
8. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası. B., «Hüquq ədəbiyyatı» nəş.,

2009

9. Bayramova P. Fövqəladə vəziyyət şəraitində insan hüquqlarının müdafiəsi. B., 2004
10. Cəfərov İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. B., 2010
11. İbayev V. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüquq müstəvisində. B., 2006
12. Səmədov E. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün qurbanı olmuş uşaqlar və qadınlar. Beynəlxalq konfransın materialları. B., 2009
13. Боев В.И., Кочубей М.А., Новиков А.П. Война и уголовный закон. М., 2009
14. Макиавелли Н. Избранные произведения. М.:Худ.лит.,1982
15. Beynəlxalq sənədlər toplusu. I cild. B., 2005

Saida Hasanzade, Bahram Zahidov

Actual problems of the fight against Armenian separatism and terrorism

The International law pays a particular attention to protection and defence of women and children rights. In connection with this problem in the national law system the numerous organizations – law measures have been undertaken. However, despite it since beginning Nagorno-Karabagh conflict there have been observed many facts of violation of women and children rights. Up to now this problem has not found its solution in the light of the requirements of international criminal law. As regards to violation of women and children rights there should be undertaken the measures and condemned by the international law.

Саида Гасанзаде, Бахрам Захидов

Актуальные проблемы борьбы с армянским сепаратизмом и терроризмом

Международное право уделяет особое внимание охране и защите прав женщин и детей. В связи с этой проблемой в национальной правовой системе Азербайджана были приняты соответствующие законы, отвечающие в полной мере требованиям международных правовых норм. Однако, несмотря на это, Нагорно-Карабахского конфликта там были обнаружены многочисленные факты нарушения прав женщин и детей. До сих пор эта проблема не нашла своего разрешения в свете требований международного уголовного права. В связи с продолжающимися нарушениями прав женщин и детей в Нагорном-Карабахе на высшем международном уровне должны быть предприняты соответствующие меры.

Bəxtiyar ASLANBƏYLİ
AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları
İnstitutunun dissertantı
E-mail: aslanbayli@yahoo.com

BEYNƏLXALQ VERGİ HÜQUQUNUN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF TARİXİ

Açar sözlər: beynəlxalq vergi hüququ, əməkdaşlıq, ikiqat vergitutma, vergi sazişləri, çoxtərəfli əməkdaşlıq, Millətlər Cəmiyyəti, GATT, ÜTT, model konvensiyalar.

Keywords: international tax law, cooperation, double taxation, tax treaties, multilateral cooperation, League of Nations, GATT, WTO, model conventions.

Ключевые слова: международное налоговое право, сотрудничество, двойное налогообложение, налоговые соглашения, многостороннее сотрудничество, Лига Наций, ГАТТ, ВТО, типовые конвенции.

Vergilər insanların bir-birinə münasibətini, öz dövlətinə olan münasibətini və ümumilikdə cəmiyyətə qarşı münasibətini müəyyən etməyə imkan verən dəyərli məlumatdır. Kimin vergiləri ödəməsi, nə qədər ödəməsi, hansı əsaslarla və hansı xidmətlər müqabilində ödəməsi ədalətli cəmiyyət konsepsiyasını daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir [6, 13].

Vergi münasibətlərinin beynəlxalq-hüquqi inkişaf tarixinə dair əsərlərin əksəriyyətində qeyd edildiyi kimi, vergi məsələləri üzrə ilk sazişlər XIX əsrin ortalarından imzalanmağa başlamışdır [13, 9-10]. 1843-cü ildə Belçika, Fransa ilə vergi sazişi imzalandı, 1845-ci ildə isə Niderland və Lüksemburqla müvafiq sazişlər imzalandı. Həmin sazişlər, vətəndaşların vərəsəlik qaydasında alınan əmlakına münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması üzrə yalnız ümumi qaydalar nəzərdə tutaraq, vergi xidmətlərinin inzibati-hüquqi qarşılıqlı təsiri və vergi məlumatlarının mübadiləsi kimi məsələləri tənzimləyirdi.

Oxşar xarakter və tətbiqi sahəsini (lakin ikiqat

vergitutmanın aradan qaldırılmasına daha çox istiqamətləndirilmiş) 7 yanvar 1870-ci il tarixli və 16 aprel 1869-cu il tarixdə Prussiya və Saksoniya arasında birbaşa vergilər haqqında sazişin mədələri, habelə 21 iyun 1899-cu il tarixli ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair Prussiya və Avstriya-Macaristan arasında müqavilənin müddəaları təşkil edirdi [7, 5-6].

XIX əsrin sonlarından aktivləşən ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması tendensiyası əsasən üç istiqamətdə inkişaf edirdi:

1) Müxtəlif federal ərazilərdə ikiqat vergitutmanın ləğvi məsələsi ilə bağlı Almaniyada (1870), İsveçrədə (1874) müvafiq qanunlar qəbul edilmişdir;

2) Britaniya imperiyasının yarımüstəqil üzvlərində bu növ verginin ləğvi ilə bağlı normalar qəbul edilmişdi;

3) Dövlətlərin öz daxili qanunları çərçivəsində (ilk belə milli qanun Niderlandda qəbul edilib) və dövlətlər arasında ikitərəfli sazişlərin bağlanması yolu ilə [12, 109].

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin artması və milli fiskal sistemlərə öz əsasına görə oxşar vergilərin (hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirlərinə dair, yəni mənfəət və gəlir vergisinə münasibətdə) tətbiqi, vergi məsələlərində dövlətlərin qarşılıqlı fəaliyyəti beynəlxalq ikiqat vergitutma probleminin aradan qaldırılması məsələsində dövlətlərin müntəzəm şəkildə bir araya gəlməsini daha da sürətləndirirdi. 1899-cu ildən 1919-cu ilədək dünyada 24 vergi konvensiyası imzalanmışdı, özü də onlardan yalnız biri vergi məsələlərində qarşılıqlı inzibati yardım məsələlərini tənzimləyirdi.

Bu dövrdə beynəlxalq ticarətin intensiv inkişafı ikiqat vergitutma probleminin aradan qaldırıl-

ması üzrə dövlətlərin birgə səylərini tələb edirdi. İkiqat vergitutmanın aradan qaldırılması üzrə ilk beynəlxalq müqavilə 21 iyun 1899-cu ildə Avstriya-Macaristan İmperiyası və Prussiya arasında imzalanmışdır[5, 195]. Bu müqaviləyə əsasən müəssisənin gəlirinə vergitutma onun daimi fəaliyyət göstərən qurumunun olduğu yerin qanunu ilə müəyyən olunurdu. Daimi fəaliyyət göstərən qurum dedikdə, müvafiq müəssisənin biznesinin əsas hissəsinin olduğu ərazi nəzərdə tutulurdu.

XIX-XX əsrin astanasında xarici ticarət münasibətlərinin fiskal-hüquqi aspektləri də beynəlxalq əməkdaşlığın predmetinə çevrilmişdi. İlk növbədə bu, gömrük-tarif tədbirləri ilə bağlı idi. Bu sahədə əsas nəticələr ondan ibarət idi ki, vergitutmanın (bir qayda olaraq, əmtəələrin məhdud nomenklaturuna dair) səviyyəsinin razılaşdırılmış şəkildə azaldılması yalnız ayrı-ayrı ölkələrlə iki-tərəfli müqavilələr üzrə qısamüddətli şəkildə həyata keçirilə bilər.

XIX əsrin ikinci yarısında beynəlxalq ikiqat vergitutma problemi tədricən elmi tədqiqat obyektində diqqəti cəlb etməyə başlayır. İlk növbədə o, maliyyə və hüquq elminin maraq dairəsinə düşmüşdü. XIX əsrin sonlarında bu istiqamətdə növbəti əhəmiyyətli elmi tədqiqatlar aparılmışdır.

Birincisi, ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması üzrə nəzəri tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Həmçinin, əsas etibarilə Beynəlxalq Hüquq İnstitutunun himayəsi və təşəbbüsü altında keçirilən vərəsəlik əmlakından tutulan ikiqat vergi problemlərinə dair məsələlər də bura daxildir. İkincisi, 1892-ci ildə alman alimi Q.Şantsın məqaləsi nəşr olunmuşdu[18, 111]. Məqalədə vergi ödəyicisinin vergi yurisdiksiyasına iqtisadi bağlılığının meyarları əsaslandırılıb. Müəllifin fikrincə, belə bağlılıq olduqda, vergi yurisdiksiyası həmin şəxslərin gəlirlərindən vergilərin tutulması məsələsində üstün hüquqa malik olmalıdır, bu konstruksiya beynəlxalq spektrdə tətbiq edildikdə isə təkrar (və ya ikiqat) vergitutma aradan qaldırıla bilər. Üçüncüsü, 1899-cu ildə italyan müəllifi A.Qarellinin əsəri nəşr olundu. Müəllif həmin əsərdə beynəlxalq vergi hüququnu müstəqil elm kimi qeyd etmişdi. Bu əsərdə həmçinin beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin vergiyə cəlb edilməsinin prinsipləri və qeyri-rezidentlərin vergiyə cəlb edilməsinin hüquqa uyğunluğu təhlil edilmişdir[19].

Birinci dünya müharibəsindən sonra yenilənmiş vergi sferasında beynəlxalq-hüquqi əməkdaş-

lıq artıq genişlənmiş və yeni cizgilərini əldə etməklə öz forma və istiqamətləri dəyişməyə başlamışdır.

Bu məsələni aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar. İlk növbədə, ikitərəfli vergi sazişlərinin bağlanması dinamikası getdikcə artırdı. Onların arasında gəlirlərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması barədə sazişlər üstünlük təşkil edirdi. Belə ki, 1921-ci ildən 1925-ci ilədək 22 beynəlxalq vergi sazişi imzalanmışdır. 1922-ci ildən 1939-cu ilədək olan dövrdə Mərkəzi və Şimali Avropa ölkələri arasında beynəlxalq ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair 69 saziş imzalanmışdır[3, 42].

Ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və daha çox sayda dövlətlərin (o cümlədən keçmiş müstəmləkələrin də) dünya iqtisadi sistemində daxil edilməsi fonunda müxtəlif ölkənin inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənən prinsipial fikir ayrılıqları meydana çıxdı. Müvafiq olaraq onların beynəlxalq əmək bölgüsündə (ilk növbədə, kapitalın idxal və ya ixrac edən kimi) rolu məsələsində də fikir müxtəliflikləri yaranmağa başladı[10, 125].

Ötən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq çoxtərəfli (o cümlədən, regional) vergi sazişlərinin bağlanması cəhdləri atmağa başlamışdı. Məsələn, 1922-ci ildə Avstriya, Macarıstan, Polşa, İtaliya, Rumıniya və Yuqoslaviya arasında çoxtərəfli vergi sazişi imzalanmışdır. Bu Saziş o dövr üçün yeni olan vergi ödəyicilərinə şikayət etmək hüququ verirdi, həmçinin Saziş mübahisələrin həlli proseduru ilə bağlı qayda da müəyyən edirdi[5, 14].

Müharibəarası dövrdə vergi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın baza şərtlərinin hazırlanması üçün beynəlxalq təşkilatlar və çoxtərəfli konfranslar daha fəal olmağa başlamışdı. Həmin vaxtlar Millətlər Cəmiyyəti daha aktiv fəaliyyəti ilə seçilirdi.

1925-ci ilin fevralında Millətlər Cəmiyyətinin texniki ekspert komitəsi onun Maliyyə komitəsinə öz hesabatını göndərdi. Orada ilkin nəticələrin tədqiqi, nümunəvi sazişlərin mətnlərinin hazırlanması planları əks olunurdu. İki il sonra, bu komitə 1927-ci ilin aprelində özünün növbəti məruzəsi ilə yanaşı, dörd nümunəvi konvensiya layihəsi təqdim etdi. Bu layihələr 1928-ci ilin oktyabrında Cenevrədə keçirilmiş ikiqat vergiyə cəlb etməyə dair beynəlxalq konfransda müzakirə olundu. Konfransda 27-dən çox ölkənin nümayəndələri iştirak etmişdi[15, 88-89].

Konfransda növbəti nümunəvi sənədlər qəbul edilmişdi: a) birbaşa vergilər (gəlir və əmlak vergiləri) sferasında ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında konvensiya; b) vərəsəliyə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında konvensiya; c) vergi məsələləri üzrə inzibati yardımın göstərilməsi; ç) vergilərin tutulması zamanı hüquqi yardım göstərilməsinə dair konvensiya[14, 22-23].

1929-cu ildə Millətlər Cəmiyyətinin daimi fəaliyyət göstərən orqanı kimi Vergi Komitəsi təsis edildi. Onun fəaliyyətinin ilk ən mühüm nəticələrindən biri müəssisələrin gəlirlərinin vergitutma məqsədi ilə dövlətlər arasında bölüşdürülməsi haqqında çoxtərəfli Konvensiya layihəsinin işlənilib hazırlanması olub. Bu layihəyə 1933-cü ildə Nyu-Yorkda və Vaşinqtonda Fiskal Komitənin alt komitələrinin iclaslarında baxılıb, həmin iclaslar Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən təşkil olunmuşdu. Bundan sonra isə, həmin ilin iyununda Vergi Komitəsinin iclasında müvafiq layihələr nəzərdən keçirilmişdir.

1920-ci illərdə ABŞ Xəzinədarlığının məsləhətçisi və beynəlxalq vergi hüququnun inkişafında tanınmış sima olan Tomas Adams ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasında ikitərəfli yox, çoxtərəfli əməkdaşlığa üstünlük verərək bu sahədə çoxsaylı dövlətlərin mövqeyini ifadə edə bilən müqavilənin bağlanması zərurətini irəli sürmüşdü[8, 57-58].

1940-cı ilin iyununda və 1943-cü ilin iyulunda Meksiko şəhərində Millətlər Cəmiyyətinin Vergi Komitəsi tərəfindən təşkil olunmuş iki vergi konfransı keçirildi. Vergi Komitəsinin təklifi ilə bu konfranslarda müzakirə edilən əsas məsələlər vergi sahəsində beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq, nümunəvi vergi konvensiyaları və müəssisələrin gəlirlərinin vergitutma məqsədi ilə dövlətlər arasında bölüşdürülməsi haqqında çoxtərəfli Konvensiya layihəsi idi.

XX əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısından başlayaraq dünya iqtisadiyyatının təcridən bərpası, sonra isə artımı vergi məsələləri üzrə dövlətlərarası əməkdaşlıq əlaqələrində yenilənməyə səbəb oldu. Bu dövrün əvvəllərində vergi əməkdaşlığının regionallaşması Avropa ölkələrinin yaxınlaşmasında özünü büruzə verdi[11, 145]. Bunun nəticəsi XX əsrin 50-ci illərinin birinci yarısında üç iqtisadi birləşmə, 1993-cü ildə isə vahid sosial-iqtisadi məkanın formalaşmasına gətirib çıxardı. İntegrasiya prosesinin əsaslarından biri Avropa Birləşmə Üzvləri olan ölkələrin

vergi sahəsində sıx əməkdaşlığıdır. Belə əməkdaşlıq daim genişlənir. İlk vaxtlar bu əməkdaşlıq sadə koordinasiya ilə məhdudlaşdırsa, hazırda vergitutma qaydalarının harmonizasiya və unifikasiyası həyata keçirilir. Prinsipcə bu qanunauyğundur, çünki Avropa Birləşməsinin yaranması bu ideyaya əsaslanır, həmin məkanda əmtəə, kapital və əmək ehtiyatlarının hərəkəti hər hansı bir ayrı-seçkilik olmadan, sərbəst olmalıdır, eyni şəraitdə rəqabət, o cümlədən vergilər də razılaşdırılmalıdır[16, 179-192; 17, 125].

Beynəlxalq təşkilatlarının fəaliyyəti sayəsində model sazişlərdən istifadə təcrübəsi artmış, həmçinin həmin sazişlərdən istifadə ayrı-ayrı dövlətlər və onların birlikləri tərəfindən də qəbul edilmişdir. Məsələn, 1964-cü ildə Britaniya Millətlərin Birləşməsinin nümunəvi vergi sazişi işlənilib-hazırlanmışdır[1, 17].

Vergi məsələləri üzrə dövlətlərarası hüquqi əməkdaşlığın genişləndirilməsi tendensiyası Şərqi Asiya, Afrika və Latın Amerikasına ölkələrinə də sırayət etmişdi. Məsələn, 1964-cü ildə Fransanın himayəsi altında Afrikanın fransızdillə ölkələri üçün çoxtərəfli konvensiya layihəsi hazırlanmışdı. 3 yanvar 1973-cü il tarixində Ərəb İqtisadi Birləşməsinin üzvləri olan dövlətlər arasında gəlirlərin və kapitalın vergiyə cəlb edilməsi məsələsini tənzimləyən Saziş imzalandı. 29 oktyabr 1984-cü il tarixdə Qərbi Afrika İqtisadi Birləşməsi dövlətləri arasında gəlir və vərəsəlik məsələlərində vergitutma, o cümlədən qeydiyyat və gerb rüsumları məsələləri üzrə vergi sazişləri imzalanmışdı [4, 53].

XX əsrin ikinci yarısında vergi münasibətləri üzrə beynəlxalq əməkdaşlıqdan danışarkən, ilk növbədə GATT-ın rolu qeyd edilməlidir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) yaranmasına qədər, demək olar 50 il bu institut həm çoxtərəfli kompleks saziş funksiyasını yerinə yetirmiş, həm də beynəlxalq ticarəti tənzimləyən məsələlərin müzakirə edildiyi beynəlxalq təşkilat və forum rolunda çıxış etmişdir. 1994-cü ilin aprel ayında Uruqvay raundundan sonra bu təşkilat ÜTT-yə çevrildi. Müasir dövrdə beynəlxalq vergi münasibətlərinin tənzimlənməsində ÜTT əhəmiyyətli rol oynayır.

Tariflər və digər dolayı vergilər GATT çərçivəsində geniş müzakirə obyektinə olmuşdur və bu sahədə bir sıra tədbirlər də həyata keçirilmişdir, lakin birbaşa vergilərlə (gəlir vergisi) bağlı əhəmiyyətli işlər görülməmişdir. Yalnız 1994-cü il tarixli Subsidiyalar Məcəlləsindən sonra birbaşa vergilərlə bağlı

məsələlər aktivləşmişdir. Bu Məcəllədə sənaye və kommertsiya müəssisələrinin ixracla bağlı vergiləri, həmin vergilərdən tam və hissəvi azadolmalarla bağlı məsələlər tənzimlənir[9, 27-28].

- ÜTT ilə yanaşı, beynəlxalq vergi hüququnun tənzimlənməsi ilə digər beynəlxalq qurumlar da məşğul olur. Onlardan biri 1938-ci ildə təsis edilmiş və hazırda dünyanın 110 ölkəsindən 12 500 iştirakçısı olan Beynəlxalq Vergi Assosiasiyasıdır (ing. International Fiscal Association — IFA). Bu təşkilat BMT, YUNESKO, BVF və İƏİT yanında məşvərətçi statusda malikdir. Təş-

kilatın əməkdaşları BMT Model vergi konvensiyası layihəsinin işlənilib-hazırlanmasında fəali iştirak edəblər. Öz fəaliyyətini illik beynəlxalq konfranslar, seminarlar vasitəsilə realizə edən bu təşkilat beynəlxalq vergi sferasında aktual problemlərin həlli istiqamətində milli vergi orqanları, müxtəlif ekspertlərlə qarşılıqlı müzakirələr aparır[2, 172]. Təşkilatın nəşrləri milli vergi sistemlərinin təkmilləşməsində effektiv normativ vasitələrdən hesab edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Баев С.А. Соглашения об избежании двойного налогообложения между Россией и государствами- членами ЕС: сравнительно-правовое исследование. Wolters Kluwer Russia, М.: 2007, 192 с.
2. Кадет А.В. 67-ой конгресс Международной налоговой ассоциации. Форумы, конференции, круглые столы. Экономика. Налоги. Право. № 6, 2013. с. 171-173.
3. Погорлецкий А. И. Международное налогообложение. СПб.: изд-во Михайлова В.А., 2006. 384 с.
4. Хуммель Р., Козлов Е.Ю.История международного налогового права // Финансовое право зарубежных стран: Сборник научных трудов / МГИМО(У) МИД России. Междунар.-правовой фак.; Под общ. ред. Г.П.Толстопятенко. М., МГИМО, 2001, с. 40-53.
5. Altman Zvi Daniel. Dispute Resolution Under Tax Treaties. IBFD Publications, 2005, 492 p.
6. Cordes J.Joseph, Robert D. Ebel, Jane Gravelle. The Encyclopedia of Taxation & Tax Policy. The Urban Insitute. 2005, 499 p.
7. Evers Maikel . Tracing the Origins of the Netherlands' Tax Treaty Network. Intertax, Vol. 41, Issue 6/7 2013, p. 1-15.
8. Graetz J.Michael. Follow the money: essays on international taxation. Yale Law Library, 2016, 537 p.
9. Harris P., Oliver D. International Commercial Tax. Cambridge University Press. 2010,483 p.
10. Hongler, P. International Law of Taxation. Oxford: Oxford University Press, 2021, p. 125. 240 p.
11. Isenbergh, J. International Taxation: U.S. Taxation of Foreign Persons and Foreign Income 2021. CCH Incorporated, 2021, 388 p.
12. Kobetsky M. International Taxation of Permanent Establishments. Principles and Policy. Cambridge University Press. 2011, 459.
13. Parthasarathi, Sh. Taxation History, Theory, Law and Administration. Cham: Springer Nature, 2021, 504 p.
14. Pötgens Frank. Income from International Private Employment: An Analysis of Article 15 of the OECD Model. IBFD, 2006, 1020 p.
15. Wittendorff Jens. Transfer Pricing and the Arm's Length Principle in International Tax Law. Kluwer Law International, 2010, 880.
16. Grosclaude J. Doctrine fiscal en France 1999-2002. Paris: Juris-Classuer, 2003. p. 179–192.
17. Martinez, J-C. Une constitution fidcal pour l'Europe. Paris, 2004, p. 125.
18. Mutscher Axel. Die Kapitalstruktur von Betriebstätten im Internationalen Steuerrecht. Erich Schmidt Verlag GmbH & Co KG, 1997, 183 s).
19. <https://archive.org/details/ildirittointern00garegoog>

Бахтияр Асланбейли

История формирования и развития международного налогового права

В конце девятнадцатого и в начале двадцатого века расширение международной экономической деятельности и применение аналогичных налогов к национальным фискальным системам (на доходы юридических и физических лиц, то есть по отношению налога на прибыль на подоходный налог) и взаимодействие государств в налоговых вопросах ускорило проведение регулярных встреч государств по устранению проблемы двойного налогообложения. Во второй половине XIX века проблема международного двойного налогообложения постепенно стала привлекать внимание как объект научных исследований. В первую очередь она заинтересовала науку финансов и науку права. Основными целями международного сотрудничества в области налогообложения являются устранение двойного налогообложения и дискриминации между налогоплательщиками, предотвращение уклонения от уплаты налогов, определение налоговой юрисдикции государства, а также обеспечение гармонизации и унификации налоговых систем за счет развития международной торговли.

Bakhtiyar Aslanbayli

History of formation and development of international tax law

In the late nineteenth and early twentieth centuries, the expansion of international economic activity and the application of similar taxes to national fiscal systems (on the income of legal entities and individuals, that is, in relation to profit tax and income tax) and the interaction of states in tax matters accelerated the holding of regular meetings of states to eliminate the problem of double taxation. In the second half of the 19th century, the problem of international double taxation gradually began to attract attention as an object of scientific research. First of all, it interested the science of finance and the science of law. The main goals of international cooperation in the field of taxation are the elimination of double taxation and discrimination between taxpayers, the prevention of tax evasion, the determination of the tax jurisdiction of the state, as well as ensuring the harmonization and unification of tax systems through the development of international trade.

UOT: 341

Tural BAYRAMZADƏ

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
 “Beynəlxalq hüquq” şöbəsinin böyük elmi işçisi
 e-mail: marshall.bt@mail.ru

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA TƏCAVÜZ VƏ İŞĞAL ANLAYIŞI

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, beynəlxalq cinayətlər, təcavüz, BMT, hərbi cinayətlər, sülh əleyhinə cinayətlər, bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər, ərazi bütövlüyü, birbaşa təcavüz, dolayı təcavüz, silahlı qüvvələr.

Ключевые слова: международное право, международные преступления, агрессия, ООН, военные преступления, преступления против мира, преступления против человечества, территориальная целостность, прямая агрессия, косвенная агрессия, вооружённые силы.

Keywords: international law, international crimes, aggression, UN, war crimes, crimes against peace, crimes against humanity, territorial integrity, direct aggression, indirect aggression, armed forces.

Təcavüz (lat. aggressio - hücum) - bir dövlət tərəfindən başqa dövlətin ərazi bütövlüyünə, yaxud siyasi müstəqilliyinə qarşı hər hansı qanunsuz güc tətbiqini ehtiva edən anlayışdır. Təcavüzə heç bir siyasi, iqtisadi, hərbi, yaxud digər mülahizə ilə haqq qazandırıla bilməz, o, beynəlxalq sülhə qarşı cinayətdir. Təcavüz fərdi insani, bioloji, yaxud sosial davranışdır. Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında BMT Nizamnaməsi ”bütün dövlətlər üçün bərabər olan kollektiv təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasının əsası kimi qiymətləndirilir”. Təşkilatın əsas məqsədinin “sülh və təhlükəsizliyin qorunması, təcavüzlə kollektiv mübarizə” olması vurğulanır. Ümumiyyətlə isə, BMT Nizamnaməsinin bütövlükdə müasir beynəlxalq hüququn inkişafına və möhkəmlənməsinə verdiyi töhfələr danılmazdır. Beləliklə, zəmanəmizdə güc tətbiqi BMT nizamnaməsi (1-ci maddəsinin 1 və 2-ci bəndləri) ilə

sülh və təhlükəsizliyin qorunması naminə tamamilə qadağan olunmuşdur. 2-ci maddənin 4-cü bəndi dövlətləri öz beynəlxalq münasibətlərində digər dövlətə qarşı güc tətbiq etməməyə və ya güc tətbiqi ilə təhdid etməməyə çağırır. Sözsüz, güc tətbiqinin tamamilə qadağanı ilə əlaqədar bəzi istisnalar da mövcuddur. Məsələn, müasir beynəlxalq hüquqa görə Nizamnamənin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndi öz müqəddaratını təyin etmə situasiyasına şamil olunmur [1s.134].

Təcavüzün qarşısının alınması üçün ən önəmli maddələr BMT Nizamnaməsinin 41 və 42-ci maddələridir. 41-ci maddə ilə BMT Təhlükəsizlik Şurası üzv dövlətlərdən onun qərarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar müəyyən qeyri-hərbi xarakterli tədbirləri görməyi tələb edə bilər. Eləcə də, 42-ci maddəyə görə 41-ci maddədə nəzərdə tutulmuş tədbirlər kifayət etmədikdə TŞ hərbi qüvvə tətbiq edə bilər. Bu baxımdan BMT nəzəri cəhətdən sülhün qorunmasında ən önəmli mərkəzdir.

Təcavüz aktları aşağıdakı növlərə bölünür:

- Birbaşa təcavüz - Dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa dövlətin ərazisinə daxil olması, yaxud hücumu, belə müdaxilənin, yaxud hücumun nəticəsi olan hər hansı, hətta müvəqqəti hərbi işğal, başqa dövlətin ərazisinin zorla birləşdirilməsidir. Birbaşa təcavüzə habelə başqa dövlətə qarşı bombardman, yaxud silahdan istifadə, dövlətin limanlarının, yaxud sahillərinin başqa dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən blokadası, dövlətin silahlı qüvvələrinin başqa dövlətin quru, dəniz, yaxud hava qüvvələrinə (donanmalarına) hücumu, başqa dövlətin ərazisində iştirakın beynəlxalq sazişlə müəyyən olunmuş şərtlərinin pozulması aiddir [3s.99].

- Dolayı təcavüz - Ciddi xarakter daşıyan silahlı qüvvə tətbiqi aktlarını həyata keçirən silahlı

dəstələrin və qrupların, qeyri-nizami qüvvələrin, yaxud muzdluların göndərilməsi, yaxud onlarda mühüm iştirakdır.

Təcavüzün cinayət kimi tanınmasında Nüenberg Hərbi Tribunalının çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Tribunalın Nizamnaməsinin VI maddəsinə görə onun yurisdiksiyasına bir sıra məsələlər daxil idi:

- sülh əleyhinə cinayətlər: təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması, hazırlanması, başlanılması və aparılması;

- hərbi cinayətlər;

- bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər.

Tribunalın çıxardığı qərarda göstərilirdi ki, "Təcavüzkar müharibənin başlanılması sadəcə beynəlxalq xarakterli cinayət deyil, ən ağır beynəlxalq cinayətdir və digər müharibə cinayətlərindən yalnız onunla fərqlənir ki, bu cinayət bütün digər cinayətlərin hər birində mövcud olan zərərli əməlləri özündə cəmləşdirir". 8 avqust 1945 -ci ildə təsis edilmiş bu tribunalın təcavüzü ən ağır cinayət elan etməsi, bir növ, presedent rolunu oynamaqla, onun sonralar tamamilə qadağan olunması üçün əlverişli şərait yaratdı. Həmin tribunalın ardınca Tokio Hərbi Tribunalı da bu istiqamətdə müəyyən addımlar atdı. BMT Nizamnaməsi, nə də heç bir digər beynəlxalq hüquqi sənəd təcavüzün mahiyyətini kifayət qədər açmamışdı, ona konkret hansı əməllərin daxil olduğunu göstərməmişdi. 1974-cü ildə təcavüzün anlayışı qəbul edilənədək bu cinayət hətta daxili işlərinə qarışma prinsipi ilə qarışıq salınırdı. BMT Baş Assambleyasında gərgin diplomatik mübarizə və müzakirələrdən sonra, nəhayət ki, 14 dekabr 1974-cü ildə təcavüzün anlayışına dair qətnamə qəbul edildi. Anlayış cəmi 8 maddədən ibarətdir. Ancaq buna baxmayaraq sülh və təhlükəsizliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Qətnamənin I maddəsində təcavüzün anlayışı verilir. Həmin maddəyə görə, təcavüzün anlayışı aşağıdakı kimidir:

- Bir dövlətin digərinin suverenliyi, ərazi bütövlüyü, yaxud siyasi müstəqilliyinə qarşı və yaxud bu anlayışda müəyyən edilən şəkildə BMT Nizamnaməsi ilə bir araya sığmayan hər hansı bir başqa tərzdə silahlı qüvvə tətbiq edilməsi təcə-

vüzdür. Anlayışdan görüldüyü kimi, təcavüz dedikdə silahlı qüvvənin, gücün qeyri-qanuni tətbiqi başa düşülür. Anlayışın 2-ci maddəsindən görünür ki, hər cür hücum təcavüz aktı hesab edilmir. Həmin maddədə belə aktların təcavüz hesab edilməsinin kriteriyaları göstərilir. Bu kriteriyalara birincilik daxildir [6].

Təcavüzün anlayışı təcavüzü beynəlxalq sülh əleyhinə olan və beynəlxalq məsuliyyət yaradan cinayət hesab edir. Təcavüz aktlarının konkretləşdirilməsi üçün 3 - cü maddə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Orada göstərilir ki, "Müharibənin elan olunub - olunmamasından asılı olmayaraq, aşağıdakı hərəkətlərdən hər hansı biri 2-ci maddənin müddəalarını nəzərə almaqla və onlara müvafiq olaraq təcavüz aktı kimi təsvif ediləcək". Qeyd olunan aktlara bir dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin ərazisinə soxulması və ya hücumu, bir dövlətin silahlı qüvvələrinin digər dövlətin ərazisini bombardman etməsi, yaxud sonuncunun ərazisinə qarşı istənilən silahın tətbiqi, dövlətin liman və sahillərinin digər dövlətin silahlı qüvvələri tərəfindən blokadaya alınması, yerləşmə dövlətinin razılığına əsasən onun ərazisində yerləşən bir dövlətin silahlı qüvvələrinin sazişdəki şərtləri pozmaqla tətbiqi və yaxud sazişin müddəti keçdikdən sonra belə həmin ərazidə bu qüvvələrin qalmaqda davam etməsi və s. daxildir. Bütün bunlar təcavüzün həqiqətən ən ağır beynəlxalq cinayət olunmasını sübuta yetirir.

Bu məqalədə müasir beynəlxalq humanitar hüququn mühüm institutundan - hərbi işğal hüququndan danışılır. Xarici işğal şəraitində xüsusi hüquqi rejim tətbiq olunur, onun fərqləndirici xüsusiyyəti üç hüquq sisteminin: işğal olunmuş dövlətin milli hüququnun, işğal etmiş dövlətin milli hüququnun və beynəlxalq (beynəlxalq humanitar) hüququn qarşılıqlı fəaliyyətidir. Qüvvədə olan beynəlxalq sənədlər hərbi işğal şəraitində yaranan bir sıra praktik problemlərə birmənalı cavab vermir və bir sıra parametrlərə görə beynəlxalq hüquq qaydasının inkişafının müasir meyillərinə uyğun gəlmir. Diqqət hərbi işğal hüququnun müasir problemləri və xüsusiyyətləri üzərində cəmləşdirilir və bu beynəlxalq-hüquqi institutun

müasir vəziyyətinə baxış açıqlanır. Beynəlxalq humanitar hüququn ən mühüm institutlarından biri hərbi işğal hüququdur. Bu instituta aid mü-rəkkəb və birmənalı olmayan konvensiya qayda-larından başqa, müasir şəraitdə hərbi işğal rejimi yeni keyfiyyətlər kəsb edir, bu da silahlı münaqi-şələr şəraitində hüquq tətbiqi təcrübəsinə təsir göstərir. Müasir beynəlxalq hüquq ədəbiyyatı iş-ğal rejimi problemlərinə mühüm diqqət yetirir: İ.N.Artsibasov, V.Y.Kalugin, J.Pikte, F.Buşe-Solnye, F.Kalsxoven, E.David və bir çox başqa müəlliflərin əsərlərini qeyd etmək kifayətdir.

Hərbi işğal dedikdə bir dövlətin silahlı qüvvə-lərinin başqa dövlətin ərazisini (ərazisinin bir his-səsini) müvəqqəti tutması və işğal olunmuş ərazi-də hərbi idarəçilik hakimiyyəti qurması başa dü-şülür. İşğal şəraitində mülki əhali və digər hima-yə olunan şəxslər xüsusilə müdafiəsizdir, buna görə də beynəlxalq humanitar hüquq bəzi məsələ-lərdə işğalçı hakimiyyətin azadlığını məhdudlaş-dıran xüsusi tədbirlər vasitəsilə onların vəziyyəti-ni yüngülləşdirməyə çalışır. Hərbi işğala dair qaydalar aşağıdakı beynəlxalq normativ sənədlər-də təsbitini tapır:

- Quru müharibəsinin qanunları və adətləri haqqında 1907-ci il Haaqa Konvensiyasının “Düşmən dövlətin ərazisində hərbi hakimiyyət haqqında” III bölməsi (bundan sonra – HK IV);

- Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının III hissəsi (bundan sonra – CK IV);

- 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına bey-nəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanlarının mü-dafiəsinə dair 1977-ci il tarixli I Əlavə Protoko-lun (bundan sonra – ƏP I) CK IV müddəalarını dəqiqləşdirən və konkretləşdirən bir sıra maddə-ləri, o cümlədən II “Mülki əhaliyə yardım” böl-məsi, III “Düşmən hakimiyyəti altında olan şəxs-lərlə rəftar” bölməsi və s.; silahlı münaqişələr hü-ququna dair bəzi digər sənədlər; məhkəmə qərar-ları, doktrinal mənbələr (ilk növbədə Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinə aid) [2s.75].

Silahlı münaqişələr hüququnun normalarına görə, hərbi işğal hüququnun tətbiqi iki halla şərt-lənir. Bir tərəfdən, 1907-ci il HK IV 42-ci mad-

dəsinə görə, barəsində işğal hüququnun tətbiq oluna biləcəyi ərazi “həqiqətən düşmən ordusu-nun hakimiyyəti altında olmalıdır”, özü də “işğal rejimi yalnız bu hakimiyyətin qurulduğu və fəa-liyyət göstərə bildiyi vilayətlərə şamil olunur”. Müvafiq ərazidə fəal hərbi əməliyyatların davam etməsi səbəbindən işğal ordusunun komandanlığı öz hakimiyyətini qurmağa və həyata keçirməyə qabil olmadıqda beynəlxalq humanitar hüquq iş-ğal olunmuş ərazidən deyil, müdaxiləyə məruz qalmış ərazidən söz açır. Bu halda döyüş meyda-nına aid normalar, yəni silahlı münaqişələr hüqu-qunun ümumi normaları tətbiq olunur. Digər tə-rəfdən, işğal ərazilərin ələ keçirilməsindən fərqləndirilməlidir. Ərazilərin ələ keçirilməsi məğlu-bun qalibə tam tabe olmasını, müharibənin başa çatmasını və məğlub olmuş dövlətin suverenliyi-nə son qoyulmasını, onun dövlət hüquqi institut-larının ləğvini nəzərdə tutur. İşğal üçün, əksinə, məğlub dövlətin hakimiyyət strukturlarının (hətta müharibədə olsa belə) saxlanması və işğalçı döv-lətə qarşı müqavimətin və hərbi əməliyyatların davam etdirilməsi xarakterikdir [5].

Beləliklə, beynəlxalq hüquq təcavüzkar müha-ribə nəticəsində ərazinin, yaxud ərazinin bir his-səsinin özgəninkiləşdirilməsini ələ keçirmə hesab etmir, çünki bu, ius contra bellum prinsipinə zid-dir. Prinsipcə ələ keçirmə yalnız təcavüzkara qarşı çıxış edən dövlət tərəfindən həyata keçirilə bilər. Hərbi işğal hüququnun əsas ideyası bundan iba-rətdir ki, gələcəkdə belə ərazilərin müvafiq döv-lətə asanlıqla qaytarılmasını təmin etmək üçün si-lahlı münaqişə dövründə işğal olunmuş ərazilərdə əvvəl mövud olmuş vəziyyət status quo ante sax-lanır. 1907-ci il HK 43-cü maddəsinə görə, ərazi-ni tutmuş düşmən ictimai asayışı və ictimai həya-tı mümkün olduğu qədər bərpa və təmin etmək üçün özündən asılı olan bütün tədbirləri görməyə borcludur, eyni zamanda, “dəfolunmaz manea ilə qarşılaşmasa belə, ölkədə mövcud olan qanun-la-rə” hörmət etməlidir. Hərbi işğal şəraitində bey-nəlxalq humanitar hüququn başlıca məqsədi hərbi zərurət nəzərə alınmaqla, himayə olunan şəxslə-rin öz dövləti tərəfindən təbii yardımdan məhrum olduqları şəraitdə onların maksimum müdafiəsin-

dən ibarətdir. Beləliklə, hərbi işğal barəsində beynəlxalq hüququn əsas prinsipi belədir: “İşğal işğal olunmuş ərazinin statusunu dəyişdirmir”. Bu müddəə aşağıdakı konkretləşdirici qaydalarla açıqlanır:

1. İşğal ilhaq deyildir və işğal olunmuş dövlətin suverenliyinin keçməsinə doğurmur. BMT Təhlükəsizlik Şurası İsrail tərəfindən işğal olunmuş ərazilər, habelə Küveyt müharibəsi ilə əlaqədar dəfələrlə buna diqqət yetirmişdir.

2. İşğal olunmuş ərazilərdə işğal olunmuş dövlətin qanunları tətbiq olunmaqda davam edir, əhali isə mənşə dövlətinə sədaqət borcunu icra etməkdə davam edir. Belə ki, işğal olunmuş dövlətin cinayət hüququ düşmənlə əməkdaşlıq faktları barəsində tətbiq olunmaqda davam edir, bu da II dünya müharibəsinin nəticələrinə görə çıxarılmış bir sıra məhkəmə qərarları ilə təsdiqlənmişdir. Bundan başqa, mülki hüquq qüvvəsini saxlayır: belə ki, məsələn, bu halın vurğulandığı vərəsəlik işləri üzrə bir sıra məhkəmə presedentləri mövcuddur[4s.211].

3. Bundan əlavə, işğal olunmuş dövlətin hökuməti, o cümlədən mühacirətdə qanunlar və digər qərarlar qəbul edə bilər, bu qanunlar işğal olunmuş ərazidə tətbiq olunmalıdır. Məcburi qanunlar və qərarlar hətta müqavimət hərəkəti tərəfindən qəbul oluna bilər, lakin onlar beynəlxalq humanitar hüquqa zidd olmamalıdır.

1949-cu il CK IV 64-cü maddəsi belə bir prinsip müəyyən edir ki, işğal olunmuş dövlətin qanunvericiliyi “işğal edən dövlətin təhlükəsizliyi üçün təhlükə törətdikdə, yaxud bu Konvensiyanın tətbiqinə mane olduqda işğal edən dövlət tərəfindən ləğv oluna, yaxud dayandırıla biləcəyi hallar istisna olmaqla, qüvvədə qalır”. Məsələn, qanun işğal etmiş dövlətə hər hansı formada işi cinayət elan etdikdə Konvensiyaya ziddir. Eyni zamanda, işğal etmiş dövlət işğal olunmuş ərazidə vəzifəli şəxslərin və hakimlərin statusunu dəyişdirir, habelə bəzi funksiyaların icrasından imtina edən şəxslərə qarşı sanksiyalar tətbiq edə bilməz. İşğalçı hakimiyyət yalnız belə funksiyaların icrasından imtina edən şəxsi tutduğu vəzifədən azad

edə bilər [7s.83].

4. İşğal etmiş dövlət həm işğal olunmuş dövlətin qanunvericiliyinə və beynəlxalq sazişlərinə müvafiq surətdə, həm də öz qanunvericiliyinə müvafiq surətdə insan hüquqlarına riayət etməyə borcludur.

5. Hərbi işğal hüququ belə tətbiq “dəfolunmaz maneə” üzündən çətinləşdikdə işğal olunmuş dövlətin qanunvericiliyinin tətbiq edilməməsi imkanını nəzərdə tutur. Hərbi zərurət və ictimai asayişin qorunması ilə şərtlənən hallarda, habelə ərzaq təchizatının təmin edilməsi, mədəni sərvətlərin qorunması, daşınmaz əmlakın icarəsi məqsədi ilə işğal etmiş dövlət öz qanunlarını qəbul edə və digər tədbirləri həyata keçirə bilər.

İşğal şəraitində şəxslərin bəzi kateqoriyalarının statusu məsələsinə ayrıca baxılmalıdır. Belə ki, işğal olunmuş ərazilərdə silahlı müqavimət davam edir. Eyni zamanda, beynəlxalq humanitar hüququn beynəlxalq silahlı münaqişələrdə şəxslərin müdafiəsinə aid qaydaları yalnız “himayə olunan şəxslər” kateqoriyasına daxil olan şəxslər barəsində qüvvədədir. Beynəlxalq humanitar hüquq işğal etmiş dövlətin işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan uşaqları məktəbə getmək imkanı ilə təmin etmək vəzifəsini təsbit edir. İşğal etmiş dövlətin habelə işğal olunmuş ərazilərdə tibb müəssisələrinin normal fəaliyyət şəraitini təmin etməyə borcludur. İctimai asayiş yerli polis qüvvələrinin köməyi ilə təmin olunmalıdır. İşğal etmiş dövlət işğal olunmuş ərazilərin ərzaq və dərmanla təchizatını təmin etməyə, zərurət yarandıqda isə üçüncü tərəflərə (məsələn, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinə) yardım etməyə icazə verməyə borcludur. Beləliklə, işğal suveren dövlətin ərazisi üzərində xarici hökmranlıq formasıdır və bu fakt işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan mülki əhali üçün sərt şəraitin labüdlüyünü şərtləndirir. Bundan əlavə, təcavüz cinayətlərinin mühakiməsi, bu cinayəti törədənlərin məsuliyyətə cəlb edilməsi və cəzalandırılması işinin uğurla başa çatdırılması istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə bir sıra geostrateji, siyasi, iqtisadi və digər faktorlardan ciddi surətdə asılıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat1:

1. Abdullayev Ə., Azarov A., Hüfnər K., Röyter V. İnsan hüquqları. Beynəlxalq və milli müdafiə mexanizmləri, Bakı, 2008, 1232 s.
2. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Bakı, 2009, 234 s.
3. İbayev V., "Beynəlxalq Cinayətçilikə qarşı mübarizədə yeni ənənələr". Bakı, 2019, 127 s.
4. İbayev V., "Beynəlxalq humanitar hüquqda məsuliyyət məsələləri". Bakı, 2000, 247 s.
5. Международное право в документах. Москва, 1998
6. ООН. Краткий справочник. Москва, 1995.
7. Ушаков Н., «Правовые регулирование использования силы в международных отношениях». Москва, 1997, 435 с.

Турал Байрамзаде

Понятие агрессии и оккупации в международном праве

Тот факт, что применение силы в международных отношениях тормозит развитие человечества, всегда вызывал недоумение у прогрессивных людей. Имея это в виду, на протяжении всей истории государства предпринимали многочисленные попытки запретить применение силы. Среди авторов таких попыток можно увидеть религиозных деятелей, философов и политиков. К сожалению, на сегодняшний день полностью и однозначно запретить власть не удалось. Акты агрессии являются наиболее радикальными, насильственными и ужасающими формами насилия. Данная статья посвящена проблеме изучения понятия агрессии и оккупации, ее сущности и правовой природы.

Tural Bayramzade

The concept of aggression and occupation in international law

The fact that the use of force in international relations hinders the development of mankind has always puzzled progressive people. With this in mind, throughout history, states have made numerous attempts to prohibit the use of force. Among the authors of such attempts one can see religious figures, philosophers and politicians. Unfortunately, to date, it has not been possible to completely and unambiguously ban the government. Acts of aggression are the most radical, violent and horrific forms of violence. This article is devoted to the problem of studying the concept of aggression and occupation, its essence and legal nature.

Elnur ƏLİYEV

Elnur.aliyev.bdu@gmail.com

XARİCİ CİNAYƏT YURİSDİKSİYASINDAN DÖVLƏTİN VƏZİFƏLİ ŞƏXSLƏRİNİN İMMUNITETİ (NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ PROBLEMLƏR)

Açar sözlər: immunitet *ratione personae*, immunitet *ratione materiae*, beynəlxalq hüquq, Beynəlxalq Hüquq Komissiyası, vəzifəli şəxslər, cinayət məsuliyyəti, dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti, beynəlxalq cinayətlər, Cinayət Məcəlləsi, cinayət-hüquqi təqibdən immunitet, maddələr layihəsi

Key words: immunitet *ratione personae*, immunitet *ratione materiae*, international law, International Law Commission, state official, criminal responsibility, officials, international responsibility of the state, international crimes, Criminal Code, immunity from criminal prosecution, draft articles

Ключевые слова: иммунитет *ratione personae*, иммунитет *ratione materiae*, международное право, Комиссия международного права, должностные лица, уголовное ответственность, международное ответственность государства, международные преступления, Уголовный кодекс, иммунитет от уголовно-правового преследования, проекты статей

Dövlətin ali vəzifəli şəxslərinin xarici dövlət tərəfindən cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması və eyni zamanda həmin vəzifəli şəxslərin xarici cinayət yurisdiksiyasından immunitetinin (toxunulmazlığının) mümkünlüyü haqqında məsələ müasir beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn, o cümlədən, hüquqi doktrinanın və praktikanın ən aktual və müəkkəb problemlərindən biri hesab olunur. Son dövrlər bu problemə diqqətin artmasının əsas səbəbi beynəlxalq birləşmiş insan hüquqlarının müdafiəsi institutunun inkişafına xüsusi önəmin verilməsilə, insan hüquqlarının kobud və kütləvi şəkildə pozuntusu kimi çıxış edən və beynəlxalq cinayət hesab olunan soyqırırma, insanlıq əleyhinə

cinayətlərə, müharibə cinayətlərinə, habelə, terrorizm, korrupsiya, çirkli pulların yuyulması, insan alveri kimi transmilli cinayətlərin təhlükəli təzahür formalarına tolerantlığın azalması ilə bağlıdır. Daha dəqiq ifadə etsək, cəmiyyət, dövlətdəki rəsmi mövqeyi nə olursa olsun, məsuliyyətin ləbüdlüyü prinsipi nəzərə alınmaqla, təhlükəli cinayətləri törədənlərin cəzasız qalmasına dözmək istəmir. Keçmiş Çili diktatoru general Auzusto Pinoçetin işinə Birləşmiş Krallıqda baxıldıqdan sonra bu mövzuda təkə elmi və ictimai müzakirələr deyil, həm də dövlət səviyyəsində atılan hüquqi addımlar, o cümlədən məhkəmə təcrübəsi güclü bir təkan almış oldu [32, p.68-90]. Keçən əsrin 90-cı illərinin sonundan 2008-ci ilə qədər dünyanın 43 dövlətindən 67 dövlət və ya hökumət başçısı, əsasən törətdikləri insan hüquqlarının ciddi pozuntularına və maliyyə hüquq pozuntularına görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir. İttiham olunanlar arasında Latın Amerikasından - 32, Afrikadan - 16, Avropadan - 10, Asiyadan - 7 və Yaxın Şərqdən isə - 2 dövlət başçısı ittiham kürsüsündə oturmuşdur [29, p.12-14]. Müvafiq məhkəmə təqibləri həm milli məhkəmə sistemi, həm də beynəlxalq cinayət ədliyyə orqanları çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Sözügedən cinayət işlərinin yalnız yarısı üzrə ittiham hökmləri çıxarılmış və bir epizod üzrə müstəsna cəza tədbiri kimi ölüm cəzası nəzərdə tutulmuşdur. 1998-ci ildə Belçikada və Fransada Konqo Demokratik Respublikasının prezidenti L-D.Kabilanın, 2001-2002-ci illərdə Belçikada İsrailin baş naziri A.Şaronun və Liviya prezidenti M. Qəddafinin, Fransada Kuba lideri F. Kastronun, Seneqalda isə Çadın keçmiş prezidenti H.Habrenin mühakimə edilmə cəhdləri beynəlxalq səviyyədə daha çox rezonans doğuran cinayət işləri hesab olunur.

Hüquq ədəbiyyatında vurğulanır ki, dövlətin

adından fəaliyyət göstərən vəzifəli şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyətinə dair məsələ hal-hazırda ona görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bu cür məsuliyyət beynəlxalq hüququn səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədinə xidmət etməklə yanaşı, həmçinin onun normalarının həyata keçirilməsinə töhfə vermək üçün də əlavə bir vasitə ola bilər. [7,s.4;13,s.79-88; 22,p.306-329]. Ancaq bu məqsədə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və prinsip etibarlı hüquqi və siyasi xarakterli əhəmiyyətə malik aşağıdakı nəzəri məsələlərin həlli zamanı nail olmaq olar: a) beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasına görə dövlətin vəzifəli şəxslərinin cəzalandırılması problemini beynəlxalq hüququn olduqca mürəkkəb bir sahəsi olan dövlətlərin məsuliyyətinin tərkib hissəsi kimi - *yəni, vəzifəli şəxsin məsuliyyətini dövlətin məsuliyyətinin elementi kimi nəzərdən keçirmək*; b) dövlətin vəzifəli şəxslərinin dairəsini müəyyən etmək; c) immunitet konsepsiyasının müəyyənliyindən doğan və prinsip etibarlı ilə bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan aşağıdakı hüquqi reallıqları müəyyən etmək; belə ki, immunitetə dair qüvvədə olan beynəlxalq hüquq normaları bir tərəfdən, dövlətin vəzifəli şəxslərinə xarici cinayət yurisdiksiyasından immunitet təqdim edir, digər tərəfdən, həm hüquqazidd əmələ görə şəxsin cəzalandırılmasının labüdlüyü prinsipini, həm də dövlətdə tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq beynəlxalq cinayətlərin, habelə beynəlxalq xarakterli cinayətlərin və transmilli cinayətlərin törədilməsinə görə şəxslərin məsuliyyəti prinsipini nəzərdə tutan beynəlxalq hüquqi müddəaları əks etdirir.

a) vəzifəli şəxsin məsuliyyəti dövlətin məsuliyyətinin elementi kimi

Dövlətin adından törədilmiş əməllərə görə məsul şəxslərin cəzalandırılması ideyası qədim bir tarixə söykənsə də, lakin bu istiqamətdə əməli fəaliyyətə əsasən XX əsrdən etibarən cəhdlər edilib. Beynəlxalq hüquqi məsuliyyət məsələlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri araşdırmalardan aydın olur ki, dövlətin vəzifəli şəxslərinin məsuliyyəti problemi, bir tərəfdən, fərdi məsuliyyət institutunun hissəsi kimi ön plana çəkilir, digər tərəfdən isə, dövlətin beynəlxalq məsuliyyət institutu ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirilir. Belə vəziyyətin yaranmasının əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, vəzifəli şəxslər dövləti rəsmi anlamda təmsil etməklə onun adından müvafiq qərarlar qəbul edirlər, eyni zamanda onlar hüququn subyektı olmaqla, özləri tərə-

findən deyil, beynəlxalq hüququn əsas subyektı olan dövlətlər tərəfindən qəbul olunmuş öhdəliklərin pozulmasına görə məsuliyyət daşıyırlar. Bu səbəbdən hüquq nəzəriyyəsinin köklü prinsiplərindən biri hesab olunan - subyektin öz öhdəliklərinə görə məsuliyyəti ilə ziddiyyət yaranır [35.p.641]. Belə vəziyyət formal baxımdan da “konkret şəxslər üçün cinayət məsuliyyəti həmin şəxslərin özləri tərəfindən törədilmiş əməllərə görə yaranır” kimi cinayət hüququnun ümumi prinsipi ilə uyğunsuzluq yaradır. Bununla belə, müasir beynəlxalq hüquq (xüsusən, beynəlxalq cinayət hüququ – *ayrılma mənimdir* – Ə.E.) müəyyən hallarda fiziki və hüquqi şəxslərin üzərinə beynəlxalq hüquqdan irəli gələn göstərişlərə əməl etmək öhdəliyi qoyur. Ona görə ki, dövlətlər istər daxili, istərsə də rəsmi xarakterli xarici işlərdə öz orqanları və nümayəndələri vasitəsilə təmsil olunur və bu subyektlərin əməli dövlətin öz əməli hesab olunur. Hələ 1928-ci ildə beynəlxalq ədalət mühakiməsinin daimi Palatası *Polşada yaşayan alman köçkünləri haqqında iş üzrə Qərarında* qeyd etmişdi ki, dövlətlər yalnız öz agentləri və ya nümayəndələri vasitəsilə hərəkət edə bilərlər [24,p.22].

Beynəlxalq hüquq mahiyyətinə görə dövlətlərarası münasibətləri tənzim etməyə xidmət edən xüsusi hüquq sistemi kimi xarakterizə olunsada, lakin bu hüquq, bir sıra xüsusi halları nəzərə almaqla, fərdlərə birbaşa ünvanlanan hüquq və vəzifələr də təqdim edir. Bununla əlaqədar professor Q.V.İqnatenko və professor O.İ.Tiunov qeyd edirlər ki, beynəlxalq hüquqda, xüsusən beynəlxalq cinayət hüququnda subyektlərə istiqamətlənmə baxımından mövcud normaların iki qrupunu göstərmək olar. Əsas qrupu dövlətlərin və bəzi beynəlxalq təşkilatların cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində qarşılıqlı hüquq və öhdəliklərini müəyyənləşdirən normalar təşkil edir; burada beynəlxalq cinayətlərin və beynəlxalq xarakterli cinayətlərin qarşısının alınmasına və kökünün kəsilməsinə, cəzanın labüdlüyü prinsipinin qüvvəsinin təmin edilməsinə və hüquqi yardım göstərilməsinə aid hüquq və öhdəliklər nəzərdə tutulur və müvafiq göstərişlər bu cür müddəalar şəklində verilmişdir: “iştirakçı dövlətlər...əməkdaşlıq edirlər”, “hər bir iştirakçı dövlət öhdəsinə götürür ki.” və i.a. İkinci qrupu beynəlxalq cinayətin və ya beynəlxalq xarakterli cinayətin subyektı qismində fərdin statusunu və hərəkətlərini səciyyələndirən normalar təşkil edir. Bu normalar ehti-

mal olunan cinayətkarı müəyyən hüquq pozuntuları üzrə universal yurisdiksiyanın tətbiqi mexanizminə qoşur, bununla əlaqədar, fərdin üzərinə törədilmiş əməllərə görə məsuliyyət yükü qoyaraq və eyni zamanda, ona beynəlxalq miqyasda tanınmış prosessual təminatlar verərək onu sanki beynəlxalq cinayət hüququnun fəaliyyət dairəsinə daxil edirlər [10,s.440].

Belə bir sual yaranır: vəzifəli şəxslərin cinayət məsuliyyətinin dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti ilə əlaqəsinin “*faktiki əsasını*” bütün hüquq pozuntuları ilə əlaqələndirmək olarmı və ya bu mümkündürmü? Hüquq doktrinasının əksəriyyət nümayəndələri [20, p.14; 23,p.271; 5,s. 35-36;4,s.213] belə bir maksimumun əsaslığında ısrarlıdırlar ki, dövlətin vəzifəli şəxslərinin cinayət məsuliyyəti ilə dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti arasında qarşılıqlı əlaqə əsasən beynəlxalq hüquq üzrə cinayət kimi xarakterizə olunan daha ağır pozuntularla şərtləşir və bu pozuntuların törədilməsi nəticəsində meydana çıxan məsuliyyət rejiminin həyata keçirilmə mexanizmi isə təbii ki, fərqlidir. Məsələn, müəyyən qrupa mənsub olan şəxslərin kütləvi şəkildə soyqırım məqsədilə məhv edilməsinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi həm soyqırım cinayətinə görə müəyyən şəxslərin cinayət təqibini, həm də soyqırım qurbanlarına və onların qohumlarına dəymiş zərərin dövlət tərəfindən kompensasiya etmək öhdəliyini şərtləndirir. Beynəlxalq hüquq normalarının *ikili təbiətə* malik olması öz təsdiqini həm məhkəmə praktikasında, həm də beynəlxalq hüququn mənbələrində tapıb (Beynəlxalq Məhkəmənin *Bosniya və Herseqovina Yuqoslaviyaya qarşı iş üzrə Qərarı*; 1948-ci il Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya, 1949-cu il Mühəribə qurbanlarının müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyası və d.). Yəni beynəlxalq cinayətə görə dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti və təqsirli fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti arasında qarşılıqlı əlaqə belə bir ümumi prinsipə əsaslanır ki, fiziki şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması və cəzalandırılması həmin dövlətin beynəlxalq hüquq əsasında daşımali olduğu məsuliyyəti istisna etmir. Qeyd olunan bu prinsipial müddəa BCM Statutunun 25 (4)-ci maddəsində də öz təsdiqini tapıb. Orada qeyd olunur ki, bu Statutun fərdi cinayət məsuliyyətinə aid olan müddəalarından heç biri dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinə təsir etmir [31]. Eyni zaman-

da bir məsələni də unutmamaq olmur ki, vəzifəli şəxslərə dövlət immuniteti şamil olunduğu üçün onları hər zaman məsuliyyətə cəlb etmək və onlara başqa bir dövlətin məcburiyyət xarakterli hərəkətlərini tətbiq etmək mümkün olmur.

Beynəlxalq cinayət hüququ üzrə tanınmış alim, professor Şərif Mahmud Bassiouni özünün tədqiqat əsərində fiziki şəxslərin beynəlxalq hüquqla qadağan olunan ciddi pozuntulara görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib cəzalandırılması ideyasının Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl yarandığını qeyd edir [21,p.247-258]. 1919-cu ildə keçirilmiş və Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrini yekunlaşdırmış Versal sülh konfransının iştirakçıları isə həmin konfransda nəinki, alman ordusunun komandirlərinin və imperator Vilhelmin, hətta Almanıyanın özünün geopolitik bir realıq kimi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib cəzalandırılmasını təklif etmişdilər. Məhz həmin dövrdən etibarən dövlətlərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib cəzalandırılmasının mümkünlüyü haqqında məsələ nəzəri araşdırmaların obyektinə çevrilmişdir. Dövlətin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi konsepsiyası V.Pella, H. Lauterpaxt və bu kimi başqa alimlər tərəfindən fəal şəkildə müdafiə olunsa da, lakin bu konsepsiya alimlər və diplomatik dairələr tərəfindən qəbul edilməmiş və sonda suveren dövlətlərə münasibətdə yeganə və mümkün məcburiyyət tədbiri olaraq beynəlxalq təşkilatların, ilk növbədə BMT TŞ-ın müvafiq qərarları əsasında tətbiq edilən siyasi və iqtisadi xarakterli məcburiyyət tədbirləri üzərində dayanılmışdır.

Dövlətin beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi konsepsiyası XX əsrin 40-cı illərindən sonra qəbul olunmuş hüquqi sənədlərdə də, xüsusən: Almanıyanın və Yaponıyanın kapitulyasiyası proseslərini tənzimləyən sənədlərdə, Nürnberq və Tokio tribunallarının Nizamnamələrində, BMT Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının (BHK) dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd əməllərə görə məsuliyyətinə dair maddələr Layihəsində (2001), Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər Məcəlləsinin Layihəsində, BCM-in Statutunda və d. normativ cəhətdən öz təsdiqini tapmamışdır. Beləliklə də, beynəlxalq hüquqda suveren dövlətlərin cinayət təqibinin yolverilməzliyi konsepsiyası arxa plana keçirilmiş və onun əvəzində isə fərdi məsuliyyət konsepsiyası intensiv şəkildə inkişaf etdirilmişdi. Lakin bununla belə beynəlxalq hüquq doktrinasında dövlətlərin

beynəlxalq cinayət məsuliyyəti konsepsiyasına rast gəlinir. Həmin konsepsiyanın tərəfdarları Nürnberq tribunalı tərəfindən yalnız fiziki şəxslərin deyil, həmçinin ayrı-ayrı təşkilatların da cinayətə kimi tanınmasına əsaslanırlar. Onlar belə hesab edirlər ki, dövlətlər də özünəməxsus təşkilatlardır və bu da onların cinayət məsuliyyəti daşmasına əsas verir [14,s.437; 25, p. 822;26, p.292-304]. Lakin müasir praktika dövlətlərin beynəlxalq məsuliyyətini gələcəkdə də kriminallaşmasına yol vermək fikrində deyildir və ona siyasi mülahizələr üzündən etinasız yanaşır [5,s.36]. Bu gün beynəlxalq hüquqda fərdi cinayət məsuliyyəti (vəzifəli şəxslərin məsuliyyəti) ilə dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətini qarşılıqlı əsasda şərtləndirən təkmil normativ hüquqi baza formalaşmış: Quru müharibəsinin qanun və adətləri haqqında 1899 və 1907-ci il Haaqa Konvensiyaları (hər iki aktın müvafiq olaraq -3-cü m.) və Əsasnamə (41-ci m.); 1949-cu il Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair dörd CK-ın ciddi pozuntuları; 1948-ci il Soyqırım haqqında Konvensiya (4-cü m.); 1973-cü il aparteid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (3-cü m.); 1984-cü il işgəncələr əleyhinə Konvensiya (4-cü m.); YBCT Nizamnaməsi (7 (1)-ci m.); BCM-in Statutu (25 (4)-cü m.) və d. beynəlxalq sənədlər.

b) *dövlətin vəzifəli şəxslərinin anlayışı*

Beynəlxalq hüquqla dövlətin vəzifəli şəxslərinin üzərinə qoyulan cinayət məsuliyyətinin həmi müəyyən edilərkən həlli vacib olan məsələlərdən biri də belə şəxslər dairəsinin dəqiqləşdirilməsidir. Qeyd edək ki, beynəlxalq hüquq "*vəzifəli şəxsə*" ümumi bir anlayış vermədən, ümumiyyətlə dövlətdə bu və ya digər vəzifələr tutan müəyyən kateqoriyalı şəxslərin məsuliyyət dairəsini və məsuliyyətdən azad olma imkanını təyin etmək yolunu tutub. Problemin daha ətraflı izahının verilməsi üçün BHK-ın xahişi üzrə BMT Kətibliyi tərəfindən tərtib edilmiş və Komissiya tərəfindən "*xarici cinayət yurisdiksiyasından dövlətin vəzifəli şəxslərinin immuniteti*" mövzusunun müzakirəsi zamanı hüquqi əsas kimi çıxış etmiş Memorandumu [11] müraciət edək. Həmin sənəddə dövlətin vəzifəli şəxslərinin üç kateqoriyası ayırd edilir: a) dövlət başçısı; b) hökumət başçısı və xarici işlər naziri; c) digər yüksək mövqə tutan vəzifəli şəxslər. Düzdür, daha aşağı rütbəyə malik olan şəxslər, məsələn, diplomatik agentlər də immunitetə malik ola bilərlər.

Memorandumda qeyd olunur ki, beynəlxalq adət hüququnda *dövlətin vəzifəli şəxsinə* anlayış verilməmişdir. Dövlətlər tərəfindən bağlanmış müqavilələrdə və konvensiyalarda da, *dövlətin vəzifəli şəxslərinin* anlayışına rast gəlinmir. Qeyd edək ki, bu termin "*rəsmi vəzifəli şəxslər*" adı altında heç bir izahı verilmədən ilk dəfə müqavilə hüquq qaydasında Nürnberq prinsiplərinin III prinsipində xatırlanıb [12,s.101-102]. Belə yanaşmanın səbəbi isə ondan ibarət olmuşdu ki, Nürnberq prinsipləri müharibə cinayətləri törətmiş fərdlərin mühakiməsi üçün əsas kimi formalaşdığına görə, həmin termin ağırlaşdırıcı hal kimi məsuliyyətin fərdiləşdirilməsi mənasında nəzərə alınmamış və müstəqil əhəmiyyət kəsb etməmişdir.

Qüvvədə olan konvensiyalarda da xatırlanan *vəzifəli şəxs* terminləri həmin konvensiyaların məqsədləri kontekstində ümumi formada ifadə edilir. Məsələn, 1948-ci il Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyada *vəzifəli şəxs* termini, bu terminlə təyin edilmiş şəxsi xüsusi bir şəxslə müqayisə etmək üçün açıq şəkildə istifadə edilmişdir. 1973-cü il Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə, o cümlədən diplomatik agentlərə qarşı yönələn cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyada *vəzifəli şəxs* termini izah edilmədən qorunan şəxsləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. 2000-ci il Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə haqqında BMT Konvensiyasında isə dövlətin vəzifəli şəxsi anlayışına bir qədər fərqli yanaşma sərgilənir. Konvensiyanın məqsədləri üçün *dövlət vəzifəli şəxsi* dedikdə, İştirakçı dövlətin daxili qanunvericiliyində müəyyən edildiyi kimi publik vəzifəli şəxs və ya həmin İştirakçı dövlətin cinayət qanunvericiliyi ilə tətbiq edildiyi kimi, həmin dövlətdə hər hansı bir publik xidmət göstərən vəzifəli şəxs başa düşülür. Digər çoxsaylı beynəlxalq müqavilələri də (çoxtərəfli və ikitərəfli) təhlil edərkən onun şahidi olmaq mümkündür ki, orada da istifadə olunan bu termin sırf xidməti və təyinatlı xarakter daşımaqla fiziki və hüquqi şəxslərin üzərinə hər hansı səlahiyyətin və məsuliyyətin qoyulmasında ifadə olunur.

Dövlətlərin qanunvericiliyinə də müraciət etdikdə onun şahidi oluruq ki, burada da *vəzifəli şəxs* termininin təkmil anlayışına rast gəlmək mümkün deyil. Sadəcə olaraq əksəriyyət dövlətlərin qanunvericiliyində *vəzifəli şəxs* terminindən,

bir qayda olaraq, məsuliyyətə dair məsələ ortaya çıxarkən istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin 308-ci maddəsinin (vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə) qeydində *vəzifəli şəxs* dedikdə aşağıdakı şəxslər başa düşülür: 1) hakimiyyət nümayəndələri, o cümlədən AR Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyən olunmuş qaydada dövlət orqanlarına seçilmiş və ya təyin edilmiş, yaxud xüsusi səlahiyyət əsasında dövlət və ya yerli özünüidarə orqanlarını təmsil edən şəxslər, zabıt, gizir və ya miçman olan hərbi qulluqçular, dövlət qulluqçuları (dövlət qulluğunun xüsusi növündə çalışan şəxslər daxil olmaqla), bələdiyyə üzvləri və bələdiyyə qulluqçuları; 2) dövlət orqanlarında seçkili vəzifələrə namizədliyi qanunla müəyyən edilən qaydada qeydə alınmış şəxslər; 3) dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatlarının, o cümlədən publik hüquqi şəxslərin, həmçinin kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının rəhbərləri və işçiləri; 4) dövlət və bələdiyyə müəssisə, idarə və təşkilatlarında, o cümlədən publik hüquqi şəxslərdə, həmçinin kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarında xüsusi səlahiyyət üzrə təşkilati-sərəncamverici və ya inzibati-təsərrüfat funksiyalarını yerinə yetirən şəxslər; 5) hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər; 6) xarici ölkələrin dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri, xarici ölkələrin seçkili dövlət orqanlarının üzvləri, beynəlxalq təşkilatların vəzifəli şəxsləri və digər qulluqçuları, beynəlxalq parlament assambleyalarının üzvləri; 7) beynəlxalq məhkəmələrin hakimləri və digər vəzifəli şəxsləri, Azərbaycan Respublikası və ya xarici ölkələrin qanunlarına, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə əsasən fəaliyyət göstərən yerli, xarici və beynəlxalq arbitrlər, xarici andlı iclasçılar [1, s.390]. Lakin heç də bütün vəzifəli şəxslər hakimiyyət nümayəndəsi hesab olunmur. Hakimiyyət nümayəndəsi dedikdə, öz səlahiyyəti daxilində sahəvi mənsubiyyətindən, tabeçiliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq idarələr, müəssisələr, təşkilatlar və vətəndaşlar üçün icrası məcburi olan qərarlar qəbul edən, tələblər irəli sürən şəxslər başa düşülür. Hakimiyyət nümayəndəsi kateqoriyasına AR Konstitusiyasının 7-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş dövlət hakimiyyətini həyata keçirən qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətini təmsil edən nümayəndələr aiddir (deputatlar, AR

Prezidenti, AR Baş naziri, nazirlər, nazirliklərin səlahiyyətli əməkdaşları hüquq-mühafizə və nəzarət orqanlarının işçiləri, məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən AR Konstitusiyaya Məhkəməsinin və digər məhkəmələrin üzvləri ...və s. şəxslər aid edilə bilər [2, s.596-597]. CM-in 308-ci maddəsinin təşviq olunan ən mühüm özəlliklərindən biri xarici ölkələrin vəzifəli şəxslərinin yuxarıda qeyd olunan şəxslər kateqoriyası sırasında yer almasıdır. BMT-in Korrupsiya əleyhinə 2003-cü il tarixli Konvensiyasının 2-ci maddəsinə əsasən *xarici dövlətin vəzifəli şəxsi* dedikdə, xarici dövlətin qanunvericilik, icra, inzibati və ya məhkəmə orqanlarında təyinetmə və ya seçki əsasında hər hansı vəzifə tutan şəxs, habelə dövlət təsisatı və dövlət müəssisəsi də daxil olmaqla, xarici dövlət üçün hər hansı dövlət funksiyalarını yerinə yetirən şəxs başa düşülür [8].

Başqa dövlətlərin qanunvericiliyində də vəzifəli şəxsə dair müddəalar cinayət qanununda nəzərdə tutulub. Məsələn, Rusiya Federasiyasının qüvvədə olan CM-in 285-ci maddəsinin qeydində əsasən, vəzifəli şəxs dedikdə, daimi, müvəqqəti və ya xüsusi səlahiyyət üzrə hakimiyyət nümayəndəsi funksiyasını həyata keçirən ya da dövlət orqanlarında, yerli özünüidarə orqanlarında və bələdiyyə müəssisələrində, dövlət şirkətlərində, həmçinin RF-ın Silahlı Qüvvələrində, o cümlədən RF-ın digər qoşun və ya hərbi birləşmələrində təşkilati-sərəncamverici, inzibati-təsərrüfat funksiyalarını yerinə yetirən şəxslər başa düşülür [15]. Kontinental hüquq və ümumi hüquq (*common law*) sistemlərinə malik olan dövlətlərin əksəriyyətinin qanunvericiliyində də vəzifəli şəxs ifadəsi publik vəzifəli şəxs, dövlət qulluqçusu, başqa şəxslər və d. adlar altında ifadə olunur.

Yuxarıda adı çəkilən Memorandumda haqlı olaraq ifadə edildiyi kimi, dövlətlərin təcrübəsində və hüquq ədəbiyyatında xarici təqiblərə qarşı immuniteti təmin etmək üçün dövlət başçısının ali vəzifəli şəxs kimi tanınması heç bir şübhə doğurmur. Lakin beynəlxalq hüquqda dövlət başçısı kimdir anlayışı müəyyən edilməmişdir. Bu terminin məzmunu, onun mənə yükü və təbiəti dövlətlərin qanunvericiliyindən asılı olaraq formalaşır. Lakin Beynəlxalq Məhkəmə 1948-ci il soyqırım Konvensiyasının tətbiqi haqqında işə baxarkən dağılmış Yuqoslaviyada dövlətin başçısı kim hesab edilə bilər məsələsi ilə üzləşərkən, ona milli hüquq müstəvisində deyil, sırf beynəlxalq hüquqi möv-

qeydən yanaşaraq qeyd etmişdir ki, burada tanınma, xüsusən də, BMT tərəfindən tanınma həlledici rol oynayır. Məhkəmənin fikrincə, bir dövlətin effektiv idarəçisi olan, lakin onun titullu dövlət (və ya hökumət) başçısı kimi tanınmayan şəxs, həqiqi dövlət başçısına xas olan rəftara iddia edə bilməz. Üstəlik, Məhkəmə 1989-1990-cı illərdə ABŞ-ın hakimiyyət orqanları tərəfindən Panamanın nominal prezidenti general Norveqanı həbs edərək onun məhkəməyə verilməsi haqqında hadisə barəsində də xatırlama etmişdir [16,p.31].

Beynəlxalq hüquq dövlət başçısının tanınması-na dair məcburi tələbi nəzərdə tutmur, bu hüquq üçün əsas meyar dövlətin beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınmasıdır. Lakin praktikada bu məsələ üzrə müəyyən çətinliklərə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 1985-ci ildə İtaliyanın kassasiya məhkəməsindən həmin dövlətin hakimiyyət orqanları tərəfindən həbs olunma əmri çıxarılmış Y. Ərəfatın Fələstin Azadlıq Təşkilatının (FAT) lideri və təmsilçisi qismində immunitetə malik olub olmamasını müəyyən etmək xahiş olunmuşdu. Məhkəmə FAT-ın bölgədəki inkişaf edən cəmiyyət üzərində tam müstəqil və təsirli bir hökumət təşkilatı olmadığını və buna görə də Ərəfatın dövlət başçısı olmadığını qərara almışdı. Məhkəmə həmçinin qeyd etmişdi ki, FAT-ın bir neçə hökumət tərəfindən *de-yure* və ya *de-facto* tanınması onun dövlətə çevrilməsi üçün yetərli deyildir (*Court of Cassation (Criminal, I), Arafat e Salah, Judgement of 28 June 1985, No.1981*). İmmunitetin verilməsinə çətinlik törədən məsələlərdən biri də, konkret şəxsin dövlət başçısı kimi tanınması meyarıdır. Məsələn, müxtəlif dövlətlərdə dövlət başçısının funksiyalarının fərqli olması səbəbindən də dolaşq vəziyyət yaradır. Ona görə ki, bir sıra dövlətlərdə dövlət başçısı icra hakimiyyətinin başçısı kimi mühüm funksiyalara malik olduğu halda, digər dövlətlərdə isə onun vəzifəsi simvolik xarakter daşıyır (bunu hökumət başçısına da aid etmək olar). Bununla belə, məhkəmə praktikası səlahiyyətlərin effektiv həyata keçirilməsinin həlledici faktor olduğunu qeyd etmiş və hakimiyyətin xarakterindən, səlahiyyətlərin həcmindən asılı olmayaraq dövlətin istənilən orqanının davranışını həmin dövlətin öz əməli kimi nəzərdən keçirmişdir (*məsələn, Fransa appelyasiya məhkəməsinin Qəddafi işi üzrə qərarı; Alman federal məhkəməsinin Honneker işi üzrə qərarı*). Hətta Beynəlxalq Məhkəmə insan hüquqla-

rı üzrə Komissiyanın Xüsusi məruzəçisinin məhkəmə prosessual immuniteti haqqında məsləhətli rəyində bəyan etmişdir ki, dövlətin istənilən orqanının davranışı həmin dövlətin əməli kimi nəzərdən keçirilir müddəası beynəlxalq adət hüququnun hamılıqla qəbul edilmiş normasıdır [27].

Memorandumun müəyyənliyinə müvafiq olaraq dövlət və hökumət başçısı ilə yanaşı, xarici işlər naziri və digər dövlət funksiyalarını həyata keçirən şəxslər də dövlətin vəzifəli şəxsi hesab olunurlar. Formalaşmış hüquqi praktikaya əsasən xarici işlər naziri öz ölkəsini beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edən rəsmi vəzifəli şəxsdir (*ex ofisio*) və o, bunun müqabilində mütəmadi olaraq xarici ölkələrə rəsmi səfərlər edir. Buna görə də onun sərbəst hərəkəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına, habelə onun zəruri statusa malik olmasına ehtiyac vardır. Xarici işlər naziri ilə yanaşı, dövlətdə müxtəlif yüksək və aşağı vəzifələr tutan məmurlar və dövlət qulluqçuları da öz funksional təyinatlarına müvafiq olaraq beynəlxalq fəaliyyəti həyata keçirdikləri üçün onların da sərbəst hərəkət etmələrinə şərait yaradılmalıdır. Lakin bu məsələnin müqavilələrdə hansı şəkildə təsbit olunması və müəyyən şəxslər kateqoriyasına necə şamil olunması praktikada müəyyən çətinliklər yaratmaqdadır. Məsələn, Xüsusi missiyalar haqqında 1969-cu il BMT Konvensiyası qüvvəyə minib fəaliyyətdə olan aktlar sırasında qərar tutsa da, lakin bu akt, azsaylı dövlətlər tərəfindən imzalanıb. Bu isə o deməkdir ki, Konvensiyanı imzalamayan ölkənin ərazisində xüsusi missiyanın tərkibinə daxil olan vəzifəli şəxslər bu statusa malik deyillər.

O da nəzərə alınmalıdır ki, dövlət hakimiyyət elementləri və dövlət idarəçiliyi dövlətin konkret tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi anında rəsmi dövlət hakimiyyəti orqanı statusuna malik olmayan şəxslər və qurumlar tərəfindən də həyata keçirilə bilər. BHK bununla bağlı bəyan etmişdir ki, “dövlətin vəzifəli şəxsi” termini dövlətin məsuliyyətinin məqsədləri üçün özündə təkə dövlətin rəsmi orqanını təmsil edən şəxsləri deyil, həmçinin dövlət hakimiyyətinin elementlərini həyata keçirən şəxsləri və ya qurumları da əhatə edir [7,s.40]. Belə şəxslər adətən dövlət strukturlarında rəsmi yer (vəzifə) tutmasalar da, lakin ayrı-ayrı tapşırıqları yerinə yetirir və ya başqa tərzdə dövlətin göstərişləri üzrə hərəkət edirlər; onların fəaliyyətinə müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanı

tərəfindən nəzarət edilir və istiqamətləndirilir. Əgər hər hansı fəvqəladə vəziyyət zamanı prosesi idarə edə biləcək rəsmi hakimiyyət yoxdursa və ya özünün iqtidarsızlığı üzündən hərəkətsizlik göstərsə, bu zaman şəxs dövlət hakimiyyətinin funksiyalarını faktiki yerinə yetirirsə, o da, dövlətin vəzifəli şəxsi kimi təsnifatına daxil edilməlidir. Vəzifəli şəxslərin təsnifatına geniş kontekstdə yanaşma Beynəlxalq Məhkəmənin *həbs olunma orderinə dair iş üzrə Qərarında da* [26] öz təsdiqini tapıb. Məhkəmə öz qərarında vurğulamışdır ki, vəzifəli şəxslərin sırasına təkcə dövlət başçısı, hökumət başçısı, xarici işlər naziri, diplomatik və konsul agentləri deyil, həmçinin dövlətdə yüksək vəzifələr tutan bir neçə şəxslər və digərləri də aiddir.

Qeyd olunan fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, indinin özünə kimi beynəlxalq praktikada dövlətin vəzifəli şəxsi anlayışının vahid normativ müəyyənliyinin işlənilməsinə hazırlanmasına nail olunmamışdır və bu anlayışa dair məsələ adətən müəyyən şəxslər dairəsinə immunitetin verilib verilməməsi ilə bağlı meydana çıxan problemlərə münasibət bildirilməsi zamanı yaranır.

c) dövlətin vəzifəli şəxslərinin immuniteti və onun növləri

Hal-hazırda dövlətin vəzifəli şəxslərinin xarici dövlətlərin məhkəmə yurisdiksiyasından immuniteti beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili qanunvericilik tərəfindən ümumi norma kimi qəbul edilir. Qeyd olunan bu klauzula BHK-ın dövlətin vəzifəli şəxslərinin xarici cinayət yurisdiksiyasından immunitetinə dair Xüsusi məruzəçisi R.A.Kolodkinin ikinci məruzəsində də öz təsdiqini tapıb. Orada vurğulanır ki: “ümumiyyətlə, dövlətin vəzifəli şəxslərinin, eləcə də dövlətin özünün xarici yurisdiksiyadan immuniteti ümumi qaydadır və hər hansı halda onun olmaması ümumi qayda üçün istisnadır” [28,p.172]. Digər tərəfdən, immunitetin dövlətin yurisdiksiyasının geri götürülməsi üçün əsas kimi tanınması da ümumi qaydanın istisnası hesab olunur [34, p.36]. Hüquq ədəbiyyatında xarici dövlətin vəzifəli şəxslərinə immunitetin verilməsinin zəruriliyi beynəlxalq münasibətlərin normal şəkildə həyata keçirilməsini təmin edilməsinin mühüm üsül kimi qiymətləndirilir. Beynəlxalq hüquqda da dövlətin immunitetinə onun immanent hüququ kimi münasibət sərgilənir (dövlətin daxili işlərinə xaricdən müdaxilənin yolverilməzliyi, dövlətin sərhədlərinin və ərazisinin toxunulmazlığı və bütövlüyü və s.). Lakin

immunitet konsepsiyasının hüquqi fəlsəfəsinə baxdıqda burada bir-biri ilə kolliziyada olan iki cür hüquq normalarının mövcudluğunun şahidi olur. Birinci qrupa dövlətə və onun vəzifəli şəxslərinə başqa dövlətlərin yurisdiksiyasından immunitet (dövlət və diplomatik immunitetlər) təqdim edən hüquq normaları aiddir. Bu normalar suveren bərabərlik (*par in parem imperium non habet*) anlayışından yaranmaqla, dövlətin başqa dövlətlərin və onların vəzifəli şəxslərinin işlərinə qarışmamağı təmin etməyə yönəlib. İkinci qrup normalar isə humanitar dəyərlərə söykənməklə bir sıra davranış növlərini beynəlxalq cinayət hüququ üzrə cinayət kimi müəyyən etməyə xidmət edir. İkinci qrupa aid olan normaların mühüm vəzifələrindən biri də bu cinayətləri törədən təqsirli şəxsləri məsuliyyətə cəlb edib cəzalandırmağa xidmət edəcək beynəlxalq və milli mexanizmləri işləyib hazırlamaqdır. D.Akandenin düzgün olaraq vurğuladığı kimi dövlətlər beynəlxalq cinayətlər törətmiş öz vəzifəli şəxslərini və agentlərini təqib etməkdə maraqlı olmadıqları üçün onların xarici milli və ya beynəlxalq məhkəmələrdə mühakimə olunma imkanlarına son zamanlar xüsusi diqqət yetirilir [18,p.407]. Onu da qeyd etmək ki, immunitet konsepsiyasının məzmununa daxil olan hər iki qrup hüquq normaları üzrə kifayət qədər müqavilə-hüquqi baza (1961-ci il diplomatik əlaqələr haqqında, 1963-cü il konsul əlaqələri haqqında, 1969-cu il xüsusi missiyalar haqqında, 1973-cü il diplomatik agentlər də daxil olmaqla, beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə qarşı törədilən cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında, 2004-cü il dövlətlərin və onların əmlakının yurisdiksiya immuniteti haqqında Konvensiyalar; 1919-cu il Versal sülh Müqaviləsi, Nürnberq, Tokio, Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq cinayət tribunallarının Nizamnamələri, BCM-in Statutu və d.) mövcud olsa da, lakin sadalanan sənədlər yalnız sözügedən mövzunun ayrı-ayrı aspektlərinə toxunur və məsələnin mahiyyətini tam ifadə etməzlər. Belə olan halda isə, yük beynəlxalq hüquqi adət normalarının üzərinə düşmüş olur. Bununla əlaqədar R.A. Kolodkin qeyd edir ki, dövlətin vəzifəli şəxslərinin xarici cinayət yurisdiksiyasından immunitetinə münasibətdə beynəlxalq hüququn başlıca mənbəsi beynəlxalq adət normalarıdır [9,s.5-6]. O, BHK təqdim etdiyi məruzəsində də bir daha vurğulamışdır ki, vəzifəli şəxslərin xarici cinayət

yurisdiksiyasından immunitetinə dair beynəlxalq hüquq normaları müvafiq hüquq münasibətinin benifisiarlarına (vəzifəli şəxslərə) bir tərəfdən xarici yurisdiksiyanın tətbiqinə yol vermir, digər tərəfdən isə həmin şəxslərə münasibətdə xarici dövlətin üzərinə yurisdiksiyanın həyata keçirilməməsi öhdəliyini qoyur [28,p.102].

Hal-hazırda dövlətin vəzifəli şəxslərinin immunitetinin iki növü fərqləndirilir: immunitet *ratione persone* (şəxsi immunitet) və immunitet *ratione materiae* (funksional immunitet).

Şəxsi immunitet – dövlətin müəyyən vəzifəli şəxslərinə münasibətdə tətbiq olunan xarici cinayət yurisdiksiyasından immunitetdir və bu statusu həmin şəxslər vətəndaşı olduğu dövlətdə o əsasla əldə edirlər ki, hansı ki, onlar düzünə və bilavasitə beynəlxalq münasibətlər sahəsində öz dövlətinin təmsilçilik funksiyasını həyata keçirirlər. Şəxsi immunitet hərəkət azadlığı dövlətlərin fəaliyyəti üçün daha əhəmiyyətli rol oynayan dövlətin məhdud dairəli yüksək vəzifəli şəxslərinə verilir və bu immunitetə dövlət başçıları, hökumət başçıları və xarici işlər nazirləri malikdirlər. BHK-in mülahizəsinə görə, qeyd olunan şəxslər kateqoriyasına şəxsi immunitetin verilməsi üçün iki səbəb var: təmsilçilik və funksionallıq. Birinci səbəbə görə, bu üç vəzifəli şəxs beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq, *ex officio* beynəlxalq münasibətlərdə dövləti heç bir xüsusi səlahiyyət əldə etmədən təmsil edirlər. İkinci səbəb isə odur ki, onlar öz funksiyalarını maneəsiz yerinə yetirmək iqtidarına malik olmalıdırlar. Qeyd olunan vəzifəli şəxslərin dövlətin təmsilçiliyində xüsusi rolu müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasında da (7-ci m.) öz təsdiqini tapıb. Dövləti beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edən digər yüksək vəzifəli şəxslərin (məsələn, ticarət nazirinin, müdafiə nazirinin və b.) həmin siyahıya daxil edilməsinin mümkünlüyü BHK iclaslarında müzakirəyə çıxarılsa da, bu sahədə praktikanın yetərli olmaması və fərqliliyi səbəbindən onun pozitiv həllinə nail olunmamış və şəxsi immunitetin tətbiq sferası yalnız “*üçlüyün*” (BHK-in qəbul etdiyi termindir) səlahiyyət müddətləri ilə məhdudlaşdırılmışdır. Eyni zamanda, qeyd olunmuşdur ki, şəxsi immunitet “*üçlüyün*” səlahiyyət müddətindən əvvəl və ya müddətində istər şəxsi, istərsə də rəsmi olaraq edilən bütün hərəkətlərini də əhatə edir. BHK onu da qeyd etmişdir ki, funksional immunitet-

dən fərqli olaraq, şəxsi immunitet vəzifəli şəxsin dövlət qulluğundan çıxması və ya rəsmi funksiyalarını dayandırması anından öz qüvvəsini itirir. Şəxsi immunitetin müstəsna dərəcədə müvəqqəti zaman meyarı ilə məhdudlaşdırılması məhkəmə orqanlarının müxtəlif qərarlarında da öz təsdiqini tapıb (məsələn, *Konqo Belçikaya qarşı həbs olunma orderinə dair işdə* və d.). Bununla birlikdə qeyd edilməlidir ki, şəxsi immunitet prosessual xarakter daşıyır və o, dövlət başçılarının, hökumət başçılarının və ya xarici işlər nazirlərinin vəzifədən əvvəl və ya vəzifə müddətində törətdikləri hərəkətlərə görə cinayət məsuliyyətindən azad olunması və ya ondan yan qaçması kimi deyil, yalnız yuxarıda göstərilən şəxslərin səlahiyyət müddəti ərzində xarici yurisdiksiyanın həyata keçirilməsinin təxirə salınması kimi şərh edilməlidir [13,s.87]. Şəxsi immunitet “*üçlərin*” səlahiyyət müddəti bitdikdən sonra onların törətmiş olduğu hərəkətlərinə şamil olunmur. Beynəlxalq Məhkəmə *həbs olunma orderinə dair iş üzrə qərarında* xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, xarici işlər naziri vəzifəsini tutan və ya tutmuş şəxsin yurisdiksiyadan immuniteti ağırlığından asılı olmayaraq hər hər hansı bir cinayətə görə cəzalandırılmamaq demək deyil. Əgər həmin şəxsin xarici cinayət yurisdiksiyasından immuniteti onun üzərindən öz dövləti tərəfindən götürülsə, onda o, dövlətdaxili hüquq normalarına əsasən milli məhkəmələr tərəfindən məsuliyyətə cəlb edilib cəzalandırıla bilər. Məhkəmə həmçinin qeyd etmişdir ki, beynəlxalq hüquq əsasında yurisdiksiyanın mövcud olması şərti ilə, bir dövlətin məhkəməsi başqa bir dövlətin keçmiş nazirini xidmətdən əvvəl və ya sonra, habelə xidmət müddətində “*şəxsi olaraq*” etdiyi əməllərinə görə təqib edə bilər [17].

Beynəlxalq yurisdiksiyalı məhkəmə proseslərində (Yuqoslaviya və Ruanda tribunallarının və BCM-in praktikasında) yüksək vəzifəli şəxslərin immunitetinin nəzərə alınmaması bir prinsip kimi tanınsa da, milli məhkəmə praktikasında bu istisnaya əfsuslar olsun ki, fərqli müstəvidə yanaşılır və təfsir edilir (xüsusən də hakimlər tərəfindən). Məsələn, İspaniya 1998-ci ildə Böyük Britaniyaya həmin ölkədə səfərdə olan və işgəncə cinayətlərinin törədilməsində ittiham olunan Çilin keçmiş prezidenti general A.Pinoçetin ekstradisiyası haqqında sorğu göndərmişdir. Bir sıra instansiyalarda, o cümlədən Lordlar Palatasında işə baxılması zamanı eks-prezidentin immuniteti haqqın-

da məsələ ciddi müzakirə predmetinə çevrilmişdir. Bir sıra hakimlər yüksək vəzifəli şəxslərin immuniteti institutunun ən ağır beynəlxalq cinayətləri əhatə etmədiyini, belə əməllərin *yus cogens* normalara zidd olmasını, habelə bütün ölkələr tərəfindən cinayət kimi tanınmasını dəstəkləyərək qeyd etmişdirlər ki, belə əməllərin rəsmi şəxs qismində törədilməsi immunitetə dair beynəlxalq hüquq normalarının təsiri altına düşə bilməz. Son nəticə isə belə oldu ki, keçmiş dövlət başçısının immuniteti onun ekstradisiyasına mane olmur. Bununla belə, onun ekstradisiyası üçün hakimlər yekdil nəticəyə gələ bilməmişlər [33, p.97]. A.Pinoçet son anda sağlamlıq səbəbindən ekstradisiya olunmasa da, bu işə baxılması bir daha onu göstərdi ki, cinayət əməlinin dövlətin ərazisi və zərər çəkmiş şəxsin vətəndaşlığı ilə məhdudlaşdırılması insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasına dair xarici yurisdiksiyanın mövcudluğunu və onun tətbiqi mümkünlüyünü inkar edə bilməz [6,s.132].

Funksional immunitet – bu dövlətin vəzifəli şəxsinə münasibətdə həmin şəxsin öz mandatı çərçivəsində həyata keçirdiyi və “*rəsmi fəaliyyət*” anlayışının təsiri altına düşən hərəkətləri ilə əlaqədar dövlətin vəzifəli şəxsinə tətbiq olunan xarici cinayət yurisdiksiyasından immunitetdir. Daha dəqiq ifadə etsək, funksional immunitet, tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq dövlətin vəzifəli şəxslərinə şamil edilir, hansıki onlar rəsmi dövlət funksiyalarını yerinə yetirirlər. İmmunitetin bu növü öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən dövlətin adından edilən bütün rəsmi hərəkətlərə şamil edilir və şəxsi məqsədlərlə edilən hərəkətləri əhatə etmir. Şəxs dövlət vəzifəsindən ayrıldıqdan sonra da rəsmi olaraq etdiyi hərəkətlərə görə funksional immunitətdən istifadə etməkdə davam edir.

Daha öncə qeyd etdiyimiz kimi vəzifəli şəxslərin immunitetinin tətbiq olunmaması prinsipi beynəlxalq hüquqda heç bir şərt irəli sürülmədən qüvvədədir. Eyni zamanda, xarici cinayət yurisdiksiyasından funksional immunitətlə bağlı aşağıdakı *istisnalari* da qeyd edə bilərik və bu istisnalar 2017-ci ildə BHK-ın 69-cu sessiyasında müzakirə olunmuşdur.

1) *Ərazi istisnası* – bu o deməkdir ki, əgər dövlət vəzifəli şəxsə beynəlxalq cinayəti doğuran əməllərin törədilməsinə və həmin şəxsin xarici dövlətin ərazisində olmasına razılıq verməyibsə, belə olan halda, həmin vəzifəli şəxs xarici cinayət yurisdiksiyasından funksional immunitetə malik

deyildir. İstisnanın bu növü Xüsusi məruzəçilər R.A.Kolodkinin və Konsepsion Eskobar Ernandesin məruzələrində də qeyd olunmuşdur.

2) *Korrupsiya*. Xüsusi məruzəçi K.E.Ernandesin təqdim etdiyi beşinci məruzəsində korrupsiya xarici dövlətin vəzifəli şəxslərinin öz şəxsi maraqlarını təmin etmək məqsədi ilə törədilən *ultra vires* hərəkət kimi göstərilmişdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, milli məhkəmələr də belə işlərə baxarkən vəzifəli şəxslərə immunitetin verilməsindən imtina edirlər.

3) *Beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi*. Biz vəzifəli şəxslər tərəfindən beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi zamanı *ratione materiae* immunitetinin tətbiqinin yolverilməzliyi haqqında hüquqi praktikada təşəkkül tapmış yanaşmanı müdafiə edirik. Ona görə ki, bu əməllər beynəlxalq birliyin həyati əhəmiyyətli maraqlarına qəsd etdiyi üçün, onlara münasibətdə *yus cogens* xarakterə malik qadağalar qüvvədədir. Bununla əlaqədar professor Ş.M.Bassiouni qeyd edir ki, beynəlxalq cinayətlər beynəlxalq ümumi hüququn *jus cogens* normaları ilə kriminallaşdığına və qadağan olduğuna görə, funksional immunitetə dair dispozitiv normalar qarşısında üstünlüyə malikdir. YBCT-ın Apellyasiya kamerası *Blaskiç işində* qeyd etmişdi ki, funksional immunitet müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər və soyqırım kimi beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə qüvvədə deyil. Bu istisna beynəlxalq cinayət hüququnun beynəlxalq cinayətləri qadağan edən normalarından (xüsusən, adət normalarından) yaranır və həmin normalara əsasən, belə cinayətləri törətməkdə təqsirli bilinən şəxslər milli və ya beynəlxalq yurisdiksiyadan immunitetə istinad edə bilməzlər, hətta bu cinayətləri onlar rəsmi şəxs statusunda törətsələr belə [33]. Beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə funksional immunitetin qüvvədə olmaması milli məhkəmə praktikasında da öz təsdiqini tapıb (məsələn, İsrail Ali Məhkəməsinin *Adolf Eyhman işi üzrə Qərarı-1961-ci il*) [19].

Beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi – *ultra vires* – dövlətin funksiyalarının hüdudlarından kənara çıxan hərəkət olduğu üçün, ona immunitet şamil oluna bilməz. Bu isə bizə belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və bunun nəticəsi olaraq otuz ilə yaxın bir müddət ərzində Azərbaycanın 20 %-ə qədər ərazisinin işğalında birbaşa xidmətləri olmuş Ermənistanın sabiq prezidentləri T.Petrosya-

nın, S.Sarqsyannın, R.Koçaryanın, keçmiş müdafiə naziri S.Ohanyanın xarici cinayət yurisdiksiyasından immunitetə malik olmaları faktına istinad edilərək onların cəzasız qalmaları ilə razılaşmaq olmaz. Düzdür, bu cinayətkarların AR ərazisində, o cümlədən, xarici dövlətlərin məhkəmələrində cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib cəzalandırılması imkanı nə qədər az olsa da, lakin bundan çıxış yolu da vardır. Belə ki, Ermənistan liderlərini cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün ən ümidverici yol, onların cinayətlərinin beynəlxalq cinayət instansiyalarında araşdırması proseduru başlatmaqdır. Belə hüquqa AR-ın Baş Prokurorluğu, Ədliyyə Nazirliyi, XİN və d. səlahiyyətli qurumlar malikdir. Bunun üçün isə AR-da qanunverici xarakterli tədbirlər həyata keçirməlidir. İlk öncə, AR BCM-in Roma Statutuna qoşulmalıdır. Həmin Statutda, Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsinin 7-ci maddəsində və Nürnberq prinsiplərinin III prinsipində təsbit olunmuş “*vəzifə səlahiyyətlərinə əsaslanmanın yolverilməzliyi*” kimi haqq və ədalətin bərqərar edilməsi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir müddəə əks olunub. 27-ci maddədə qeyd olunur ki, hökumət və ya dövlət başçısı, hökumət və ya parlament üzvü, seçilmiş nümayəndə və ya hökumətin vəzifəli şəxsi kimi vəzifə mövqeyi heç bir halda şəxsi cinayət məsuliyyətindən azad etmir və öz-özlüyündə hökmün yüngülləşdirilməsi üçün əsas vermir. Milli və ya beynəlxalq hüquqa əsasən, şəxsin vəzifə səlahiyyəti ilə bağlı immunitetlər və xüsusi prosessual normalar Məhkəmənin bu cür şəxslər barəsində yurisdiksiyasının həyata keçirilməsinə maneə törətməməlidir [31]. AR CM-in 12.3-cü maddəsində beynəlxalq cinayətlərə münasibətdə universal cinayət yurisdiksiya prinsipinin tətbiqi və ona müvafiq olaraq “*ya ver, ya da cəzalandır*” (aut dedere, aut judicare) prinsipinin mümkünüyü ifadə olunsa da, əfsuslar olsun ki, bu prinsipin nəzərə alınması beynəlxalq cinayətlərlə mübarizə praktikasında hələ özünü tam doğrulda bilməmişdir (siyasi və d. səbəblərə görə).

Xarici vəzifəli şəxslərin cinayət yurisdiksiyasından immunitetə dair məsələ maddi hüquqi mənada CM-in 11.5-ci maddəsində, həmin şəxslərə münasibətdə cinayət işləri üzrə icraatın xüsusi qaydaları isə AR-ın Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin LI Fəsilinin (Beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş imtiyaz və immunitetlərə malik

olan şəxslər barəsində icraatın xüsusiyyətləri) 436-441-ci maddələri ilə müəyyən olunur [3,s.427-430]. CM-in 11.5-ci maddəsinə əsasən, AR-ın ərazisində cinayət törətmiş xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndəliklərinin və toxunulmazlıq hüququna malik olan digər şəxslərin cinayət məsuliyyəti haqqında məsələ beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq həll edilir. Maddənin dispozisiyasında söhbət beynəlxalq hüququn xüsusi normaları əsasında (məsələn, 1961-ci il diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyası) verilən funksional immunitetdən gedir. CPM-in 436-cı maddəsində isə diplomatik immunitet hüququna malik olan şəxslərin, onları akreditə etmiş dövlətin və ya beynəlxalq təşkilatın aydın ifadə edilmiş razılığı olduqda, həmin şəxslərin AR-ın yurisdiksiyası altına düşməsindən bəhs edilir. Təbii ki, xüsusi müqavilə əsasında müəyyən olunmuş immuniteti xarici dövlətin digər vəzifəli şəxslərinə, daha dəqiq desək, yüksək vəzifəli şəxslərinə şamil etmək mümkün deyildir. Ona görə ki, həm beynəlxalq hüquqda, həm də dövlətdaxili hüquqda xarici dövlətlərin vəzifəli şəxslərinə yurisdiksiyadan immunitet öz həcminə görə fərqli əsaslarla verilir. Buna görə də, qanunvericiliyə xarici dövlətin vəzifəli şəxslərinin, o cümlədən yüksək vəzifəli şəxslərinin immunitetinə dair, vəzifə mövqeyinə əsaslanmanın yolverilməzliyinə dair beynəlxalq hüquq normalarının daxil edilməsini zəruri hesab edirik. Nəzərə alsaq ki, AR qüvvədə olan CM və CPM beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına və prinsiplərinə əsaslanır, onda belə mütərəqqi əlavənin edilməsi qanunvericinin prioritetlərindən biri olmalıdır.

Beləliklə, dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərinin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi beynəlxalq hüquq sahəsində, o cümlədən, milli qanunvericilikdə ən aktual problemlərdən biri olmaqla, indinin özünə kimi onun təkmil hüquqi həllinə nail olunmamışdır. Buna stimül verən səbəblər prinsip etibarını ilə hüquqi müəyyənliklərin kolliziyasından, problemə hüquqi praktikanın (beynəlxalq və milli məhkəmələrin, hətta hakimlərin) fərqli münasibət sərgiləməsindən, hüquq doktrinasının problemə fərqli prizmalardan yanaşmasından və hətta beynəlxalq hüquq yaradıcılığı prosesinin konkret nüanslar üzrə konsensusa nail ola bilməmələrindən (bunu BMT BHK-ın 2008-ci ildən indinin özünə kimi davam edən fəaliyyətindən də görmək olar) və d. yaranmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı. Diqesta nəşriyyatı. 2016
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. II Hissə / Hüquq elmləri doktoru, professor F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı. Hüquq Yayın Evi. 2016
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı. Hüquq Yayın Evi. 2019
4. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslük. Bakı. Qanun nəşriyyatı. 2012
5. Məmmədov R.K. Beynəlxalq cinayət hüququ və Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi. Monoqrafiya. Bakı. NATCo MMC, 2012
6. Глотова С. В. Иммунитеты должностных лиц государства и ответственность за международные преступления: международное и национальное право // Журнал российского права № 2, 2016
7. Измайлова П.Р. Уголовная ответственность должностных лиц государства за преступления по международному праву. Дисс. ... канд. юрид. наук. М., 2015
8. Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции 2003 г.: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml
9. Колодкин Р.А. Иммулитет должностных лиц государства от иностранной уголовной юрисдикции // Юрист-международник. № 3. 2005
10. Международное право. Учебник для вузов / Отв. ред. проф.Г.В.Игнатенко и проф. О.И.Тиунов, 3-е изд., перераб. и доп. М., 2003
11. Меморандум Секретариата. Док. ООН А/CN.4/596. (31 March 2008): <https://www.ref-world.org/ru/pdfid/49916e572.pdf>
12. Международное публичное право. Сборник документов. Том 1. М, 1996
13. Скуратова А.Ю. Развитие концепции иммунитетов должностных лиц государства от иностранной уголовной юрисдикции // Государство и право. № 2, 2017
14. Черниченко С.В. Теория международного право. В 2-х томах. Том 2. Старые и новые теоретические проблемы. М. 1999
15. Уголовный кодекс Российской Федерации" от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 01. 07. 2021):http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/
16. Application of Genocide Convention, Preliminary Objections (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia). ICJ Rep 594, at para. 31. 1996
17. Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of Congo v. Belgium) [2002] ICJ Rep 3: <https://www.icj-cij.org/en/case/121>
18. Akande D. International Law Immunities and the International Criminal Court // AJIL. Volume. 98. 2004
19. *Attorney General v. Adolf Eichmann*: <http://www.internationalcrimesdatabase.-org/-Case/192/Eichmann/>
20. Broomhall B. International Justice and the International Criminal Court: Between Sovereignty and the Rule of Law. 2-nd edition. Oxford. Oxford University Press. 2003
21. Bassiouni M. Ch . The history of the draft code of crimes against the peace and security of mankind //Israel Law Review, Volume. 27, 1993
22. Caban P. Immunity of State Officials from Foreign Criminal Jurisdiction – Exceptions to Immunity Ratione Materiae // Czech Yearbook of Public & Private International Law, Volume. 7, 2016
23. Cassese A. International Law. 2-nd edition. Oxford. Oxford University Press. 2005
24. Decision on the case of German immigrants living in Poland //PCIJ. Ser. B. No. 6. (1928)
25. Donnedieu de Vabres H. Le jugement de Nuremberg et le principe de legalite des delits et des peines // Revue de droit Penal et de Criminologie. No. 10. 1947

26. Drost P. The Crime of State. Volume. I. Leyden. 1959
27. Difference Relating to Immunity from Legal Process of a Special Rapporteur of the Commission on Human Rights: <https://www.icj-cij.org/en/case/100>
28. International Law Commission. Sixty-second session. Geneva, 3 May-4 June and 5 July-6 August 2010. Second report on immunity of State officials from foreign criminal jurisdiction. By Roman Anatolevich Kolodkin, Special Rapporteur. United Nations Doc. A/CN.4/631
29. Prosecuting Heads of States / Ed. By E.L. Lutz, C. Reiger. Cambridge, 2009
30. *Prosecutor v. Tihomir Blaskic*: https://www.icty.org/x/cases/blaskic/acdec/en/710_29_JT3.html
31. Rome Statute of the International Criminal Court: <https://www.icc-cpi.int/resource-lib-rary/documents/rs-eng.pdf>
32. United Kingdom High Court of Justice, Queen's Bench Division (Divisional Court): In Re Augusto Pinochet Ugarte // ILM, Volume. 38. 1999
33. UK House of Lords: Regina v. Bartle and the Commissioner of Police for the Metropolis and Others, Ex parte Pinochet.No. 3. 2 All England Reports. 1999
34. Watts A. The Legal Position in International Law of Heads of States, Heads of Governments and Foreign Ministers. 247 Recueil des Cours, (1994-III). 1994
35. Zwanenburg M. The Van Boven/Bassiouni Principles: An Appraisal //Netherlands Quarterly of Human Rights, Volume. 24/4, 2006

Эльнур Алиев

Иммунитет должностных лиц государства от иностранной уголовной юрисдикции (теоретические и практические проблемы)

В статье предпринята попытка проанализировать и исследовать теоретические и практические проблемы международного права и национального законодательства об иммунитете должностных лиц государства от иностранной уголовной юрисдикции. Автором рассматриваются виды иммунитетов должностных лиц государства. Проводится анализ различных доктринальных подходов, а также практики международных и национальных судов для выявления исключений из личного и функционального иммунитетов должностных лиц. Делаются выводы о том, что в силу приоритета общепризнанных норм и принципов международного права нормы Уголовного кодекса и Уголовно-процессуального кодекса АР должны быть приведены нормам международного права о недопустимости ссылки на должностное положение и об иммунитетах должностных лиц иностранного государства, в том числе высших.

Elnur Aliyev

Immunity of state officials from foreign criminal jurisdiction (theoretical and practical problems)

The article attempts to analyze and investigate the theoretical and practical problems of international law and national legislation on the immunity of state officials from foreign criminal jurisdiction. The author considers the types of immunities of state officials. An analysis of various doctrinal approaches, as well as the practice of international and national courts is carried out to identify exceptions to the personal and functional immunities of officials. It is concluded that due to the priority of the generally recognized norms and principles of international law, the norms of the Criminal Code and the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan should be brought to the norms of international law on the inadmissibility of referring to the official position and on the immunities of officials of a foreign state, including the highest.

UOT: 341.

Səftər RƏHİMLİ

Bakı Dövlət Universiteti “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESKO kafedrası, h.ü.f.d.
sefterrehimli@yahoo.com

DÖVLƏTİN SUVERENLİYİ VƏ QANUNSUZ ANNEKSİYA HALINDA BEYNƏLXALQ HÜQUQ SUBYEKTLİYİ

Açar sözlər: BMT, Beynəlxalq hüquq, hakimiyyət, suverenlik, əhali, xalq, müstəqillik, davamlılıq, immunitet.

Key words: UN, International law, government, sovereignty, population, people, independence, sustainability, immunity.

Ключевые слова: ООН, международное право, правительство, суверенитет, население, народ, независимость, устойчивость, иммунитет.

E lmdə publik hakimiyyət haqqında vahid anlayış və nümunəvi təfsir olmasa da hakimiyyət dövlətin əsas atributu kimi bəzən də dövlətin sinonimi kimi işlədilir [8, s.55]. Hakimiyyət və ya hökumət müəyyən bir əhalinin siyasi təşkilatlanma formasıdır. Hökumət adı altında publik hakimiyyət təşkilatlanması nəzərdə tutulur. Hakimiyyət (*government*) özü də qanunverici, icra və məhkəmə orqanlarından ibarət təsis edilir. Hakimiyyəti həyata keçirmək və ya hökumət etmək üçün suverenlik (*sovereignty*) əlaməti olmalıdır. Suverenlik termininin elmə gətirilməsi fransız filosofu J. Bodenin adı ilə əlaqələndirilsə də, o, terminin onun tərəfindən leksikona gətirilmədiyini ifadə etmişdir. J. Boden suverenliyi mahiyyətcə əlçatmaz ideal kimi qiymətləndirirdi. Suvereni dəqiq müəyyən edilən ərazidə Allahın xüsusiyyətində təqdim edirdi [10, s.49]. Belə bir yanaşma onunla əlaqəli idi ki, dini mənbələrdə suveren yer üzündə Allahın təmsilçisi sayılır [28, s.5]. Yalnız burjua inqilablarından sonra suverenliyin mənbəsi kimi xalq görülməyə başlanır.

Suverenlik dövlətin digər əlamətləri ilə birlikdə sistemyaradıcı xüsusiyyətə [17, s.14] malik olub, dövləti digər publik-hüquqi ittifaqlardan fərqləndirən əlamət kimi çıxış edir [5, s.9]. N.Makiavelli “Hakimiyyət və Dövlət” əsərində qeyd etdiyi kimi istər respublika, istərsə də monarxiyaya əsaslansın bütün dövlətlər insanlar üzərində hakimiyyətin həyata keçirilməsi ilə əlaqəlidir [26]. Güc və hüquq anlayışlarının dialektik sintezi kimi meydana gələn hakimiyyət isə L.Petrajiskiyinin təbirincə “məlum şəxslərə yönəldilən xüsusi növ hüquqdur” [11, s.199]. B.Rasselin qeyd etdiyi kimi hakimiyyət (məsələn, var-dövlət, silah, ictimai fikrə təsir) kimi çoxsaylı formalara malikdir [12, s.6].

Dövlət suverenliyi publik hakimiyyət xüsusiyyəti kəsb etməklə özündə idarəetmə aparatını ehtiva edir. Publik hakimiyyət xüsusiyyəti yalnız dövlət hakimiyyəti üçün deyil, yerli özünüidarəetmə orqanları üçün də xarakterikdir. Bu da hər cür hakimiyyətin mənbəyinin xalqa məxsus olmasından irəli gəlir. Hər bir halda publik hakimiyyət sosial əhəmiyyət kəsb edir. Publik hakimiyyətin sosial məzmunu dövlətdə əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da (m.12.I) olduğu kimi dövlətin məqsədini formalaşdırır. Dövlətin hakimiyyət funksiyası onun həyata keçirilmə forması kimi əvvəlcədən müəyyənləşdirilməklə ictimai həyatın əsas sahələrində dövlət fəaliyyətini əks etdirməli, cəmiyyətin inkişafına yönələn məqsədlərin həyata keçirilməsinə istiqamətlənməlidir [1, s.12; 13, s.147-148].

Dövlət özünün suverenliyini xalqdan aldığı

üçün ilk növbədə, bu kateqoriya dövlətdaxili hüquq məsələsidir, lakin dövlətin digər dövlətlərə nisbətə müstəqilliyi onu beynəlxalq hüquq probleminə də çevirməkdədir. Beynəlxalq hüquq baxımından dövlətlər öz əraziləri çərçivəsində ali hakimiyyəti həyata keçirən beynəlxalq hüquq subyektidir. Dövlətin suverenliyi onun müstəqilliyinin (*independence*) ifadəsidir. Dövlət yarandığı andan suverenliyə və uyğun olaraq beynəlxalq hüquq subyektliyinə malik olur. Dövlətin suverenliyi hakimiyyətin təşkili, müvafiq cəmiyyətin siyasi təşkilatında vahid sosial qurum kimi onun mövcudluğunun, onun müstəqilliyinin, şəxsiyyətinin hüquqi simvoludur. Onu dövlətin bayrağı ilə müqayisə etmək olar... beynəlxalq hüquqşünaslar suverenlik terminini dövlətin “müstəqilliyi” mənasında ifadə etməkdədirlər [18, s.15; 16, s.28].

Beynəlxalq hüquq baxımından dövlətlərin birinin digəri üzərində hakimiyyətə malik olmaması qədim Roma hüququnda formalaşdırılmış “*par in parem non habet imperium*” (bərabərlərin birinin digəri üzərində hakimiyyəti yoxdur) və ya “*par in parem non habet iurisdictum*” (bərabərlər biri digəri üzərində hakimiyyət həyata keçirə bilməz) maksimalarından meydana gəlir. Bu halda dövlət digər dövlətin hər hansı hakimiyyətdən immunitetə (*latinca-immunitas*) malik olur. Dövlət immuniteti – müəyyən olunmuş formada dövlətin razılığı olmadan onun, eləcə də inzibati-ərazi vahidlərinin digər dövlətin qanunlarına, normativ hüquqi göstərişlərinə, həmçinin məhkəmə hakimiyyətinə, inzibati-ərazi vahidlərinə, dövlət orqanlarına tabe olmaq hüququdur [3, s.101]. Bu qayda müasir beynəlxalq hüquqda – BM Nizamnaməsində (m.2.1), Birləşmiş Millətlərin Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinə dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə (1970) və d. aktlarda təsbit edilən “dövlətlərin suveren bərabərlik” prinsipindən meydana gəlir [6, s.78].

Suverenlik anlayışı həm siyasi, həm də hüquqi suverenlik məzmununa malikdir. Dövlətlərin suverenliyi üstün hakimiyyəti, heç bir halda kənar təftişə məruz qalmayan və müstəqil göstərişlər vermək gücünü ehtiva edir [25, s.189]. Beynəlxalq hüquqa görə: 1) dövlət öz səlahiyyətini həyata keçirərkən beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulduğundan başqa heç bir kənar otoritəyə tabe deyildir; 2) dövlət öz ərazisində suverenlik səla-

hiyyətini müstəsna ölçüdə həyata keçirir. Beynəlxalq hüquqa, məsələn, Diplomatik əlaqələr haqqında 1961-ci il Vyana Konvensiyasına görə dövlət siyasi hakimiyyətini, diplomatik əlaqələri həyata keçirdiyi üçün onun immuniteti qeyd-şərtsizdir (hərgah bu zaman insan hüquqlarının gözlənilməsi üçün xüsusi istisnalar da var [24, s.214-276]). Başqa bir halda dövlət immuniteti hərbi gəmilərə şamil edilir. Dəniz hüququ üzrə BM-nin 1982-ci il Konvensiyasının 95-ci maddəsində deyilir ki, hərbi gəmilər açıq dənizdə olarkən bayraq dövlətindən başqa onlar istənilən digər dövlətin yurisdiksiyasından immunitetə malikdirlər.

Dövlət öz səlahiyyətini həyata keçirərkən beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulduğundan başqa heç bir kənar otoritəyə tabe olmaması xüsusi razılıq halını da ehtiva edir. Dövlət beynəlxalq müqavilə qaydasında və ya qanunvericiliyi ilə özünün immunitetindən imtina edə bilər. Məsələn, beynəlxalq ticarət əlaqələrində dövlət immunitetə malik deyil (Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il Qanunu m.16) [22].

Funksional immunitet nəzəriyyəsinə əsaslanan beynəlxalq sazişlər ticarət gəmilərinin immunitetini istisna edir. Bu sahədə ilk çoxtərəfli sazişlərdən Dövlət ticarət gəmilərinin immunitetinə münasibətdə bəzi qaydaların unifikasiyası üçün 1926-cı il Brüssel konvensiyası və 1934-cü ildə həmin konvensiyaya qəbul edilmiş Əlavə protokolda qeyd etdiyimiz konsepsiyadan çıxış edir. 1972-ci il Dövlət immuniteti haqqında Avropa Konvensiyası müəyyən hal və şərtlərdə dövlət suverenliyinin məhdudlaşdırılması qaydasına əsaslanır [3, s.97]. 2004-cü ildə BM-nin Dövlətlərin və onların əmlakının yurisdiksiya immuniteti haqqında Konvensiya immunitetin həmişə dövləti müşayiət etməməsi, eləcə də, razılığa gələn tərəflərin məhkəmələrində xarici dövlətə münasibətdə baxılacaq mülki işlərin baxılması əsasları sadalınır, daha sonra isə immunitetin tətbiq dairəsi qeyd olunur.

Konvensiyada: hərbi xarakterli əmlak; xarici dövlətin mərkəzi bankının əmlakı; diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulan bank hesabları və d. əmlak; satış üçün nəzərdə tutulmayan mədəni irsi ilə bağlı olan dövlət əmlakına; satış üçün nəzərdə tutulmayan tarixi abidələr istənilən təminat və icraat tədbirlərindən azaddır (m.20) [3, s.108]. Yəni bu halda dövlətin suverenliyi hər hansı bir məhdudlaşdırmaya məruz

qala bilməz. Suverenliyin məhdudlaşdırıla biləcəyi digər hal - beynəlxalq cinayətlərin törədilməsi halında BM Nizamnaməsində təsbit edildiyi kimi (m.51) “özünü müdafiə” və ya “sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi” zamanı həyata keçirilməsi olur. Qalan digər hallarda dövlətin suverenliyi hər hansı bir məhdudluğu qəbul etmir və beynəlxalq hüququn təminatı altındadır. Əks halda məhdudluq təcavüz, qanunsuz aneksiya halı kimi qiymətləndiriləcək.

Xüsusi razılıq halında, beynəlxalq müqavilə bağlamaqla dövlətin müəyyən bir öhdəlik altına girməsi suverenlik səlahiyyətinin itirilməsi anlamına gəlmir. Beynəlxalq məhkəmə praktikasından da məlum olduğu kimi şübhəsiz ki, hər bir anlaşma müəyyən bir öhdəlik yaratmaqla dövlətin suverenlik haqlarının istifadəsinə məhdudlaşdırıcı istiqamət verməkdədir. Lakin beynəlxalq müqavilə bağlamaq səlahiyyəti də bilavasitə dövlət suverenliyinin nəticəsidir [4, s.25-52].

Dövlətin könüllü olaraq özünün hakimiyyətini hansı ölçüyə qədər məhdudlaşdırma bilməsi məsələsi onun beynəlxalq hüquq subyektliliyi ilə bağlı problemi meydana gətirir. Dövlətin suverenliyi onun sərbəst formada öz aqibətini həll etmək qabiliyyətini də şərtləndirir. Özünün hakimiyyətinin tam ləğvinə kimi qərar vermək səlahiyyəti olsa da başqa bir dövlətə qarşı təcavüz etmək üzrə suverenliyə malik deyil. Bu o deməkdir ki, dövlət suverenliyi mütləq mənə kəsb etmir. Dövlətin könüllü olaraq özünün hakimiyyətini, o cümlədən ərazi yurisdiksiyasını və ya müstəqilliyini məhdudlaşdırması, dövlətlərin birləşməsi, birinin digərinin tərkibinə qatılması halında da suverenlik forma dəyişdirmiş olur. Yəni bu zaman həlledici iradə sahibi xalq çıxış etməkdədir. Nə qədər fərqli qruplardan formalaşsa da xalqın sosial məqsədi olur və bu məqsəd üçün siyasi vasitələri təsis etməkdə davam edir. Beynəlxalq hüquqda (Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının preambulasında [30], BM Nizamnaməsində (m.1.2)) xalqların (*peoples*) hüququndan [29] bəhs edilir.

Dövlət hakimiyyətinin mənbəsi kimi sosial qruplardan formalaşan xalq dövlət şəxsiyyətinin sosial məzmununu müəyyən edir. Dövlət şəxsiyyətinin hüquqi simvolu kimi də onun suverenliyi çıxış edir. Dolayısı ilə xalq dövlət hakimiyyətinin, onun müstəqilliyinin mənbəsi olduğu kimi, həm də daşıyıcısı olur. Dövlətin suverenliyi beynəlxalq hü-

quq çərçivəsində fəaliyyət göstərsə də səlahiyyətlərini beynəlxalq hüquqdan deyil, xalqdan almaqdadır. Bu səbəbdəndir ki, (milli – azadlıq mübarizəsinin təsiri də olmaqla) qanunsuz işğal dövrü bitdikdən sonra müvafiq əhali mövcud ərazi üzrə (əvvəlki hakimiyyət formasını ehtiva edən) dövlət şəxsiyyətinin bərpasını təmin edə bilər. Qanunsuz işğal halında dövlət hakimiyyətinin pozulması ilə beynəlxalq hüquq subyektliliyi itirilmir.

Beynəlxalq hüquqda dövlətin beynəlxalq hüquq subyektliliyi ilə əlaqədar ümumqəbul edilmiş tərifi görə - beynəlxalq hüquq subyekti beynəlxalq ümumi hüququn hamılıqla tanınmış normalarına uyğun olaraq yaranan və fəaliyyəti beynəlxalq ümumi hüquqla tənzimlənən, beynəlxalq hüquq üzrə hüquq və vəzifə daşıyan, beynəlxalq hüquq münasibətlərində iştirak etmək qabiliyyətinə malik şəxsdir.

Professor S.V.Cerçiçenkoya görə beynəlxalq hüququn subyekti - hər hansı beynəlxalq hüquq normalarının və yaxud beynəlxalq hüquq aktlarındakı fərdi göstərişlərin, qadağa və icazələrin şamil edilməsi nəticəsində beynəlxalq hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olan ... şəxsdir [15, s.112]. Beynəlxalq hüquq ilk olaraq xalqlara və ya dövlətlərə münasibətdə meydana gəlib. Beynəlxalq hüquq dövlətlər üçün konkret olaraq beynəlxalq hüquq və vəzifələrin dairəsi üzrə ümumi prinsipləri də müəyyən edib. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 10-cu (beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri) maddəsində də ifadə edilən – “Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur” [22] – ifadəsi dövlətin hüquq və vəzifələrinin həcmi göstərir. Beynəlxalq hüquq subyektliliyinin həcmi və növü konkret olaraq hüquq daşıyıcısının xarakterindən və beynəlxalq hüquq qaydasındakı mövqeyindən asılıdır.

Beynəlxalq hüquq subyektliliyinin fərqləndirici xüsusiyyəti kimi diplomatik əlaqələrin qurulması, beynəlxalq hüquq yaradıcılığında və realizəsində iştirak etmək, iddia ilə beynəlxalq məhkəmələrə müraciət etmək çıxış edir [20, s.38]. Beynəlxalq hüquqda dövlətin hüquqlarına: suverenlik hüququ, o cümlədən ərazisi və əhalisi, ərazisindəki mülkiyyətə münasibətdə yurisdiksiya həyata keçirmək, beynəlxalq birliyin digər üzvləri ilə sərbəst əməkdaşlıq etmək, təcavüz halında fərdi və

kollektiv qaydada özünü müdafiə hüququ aiddir.

Dövlətin vəzifələrinə: başqa dövlətlərin suveren hüquqlarına hörmət etmək, beynəlxalq mübahisələri dinc üsullarla həll etmək, dövlətlərin ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi fərdi və kollektiv qaydada təmin etməkdə iştirak etmək, pacta sunt servanda prinsipinə riayət etmək, insan hüquqlarına hörmət etmək, ətraf mühitin mühafizəsi qayğısına qalmaq və s. aiddir.

Beynəlxalq hüquqda dövlətin hüquq və vəzifələri BM Nizamnaməsində (m.1 və 2), BM Baş Məclisinin 1962-ci il Təbii resurslar üzərində ayrılmaz suverenlik Qətnaməsində, 1974-cü il Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri Xartiyasında [29] və d. aktlarda təsbit edilib. BM Baş Məclisinin 1962-ci il Qətnaməsində (m.1) təbii resurslar üzərində ayrılmazlıq və ya davamlılıq (sürəklilik) xalqın suverenliyinin kontinuiteti anlamına malikdir.

Beynəlxalq hüquq aktlarında olduğu kimi ayrı-ayrı müəlliflər [19, s.109-110] də bu mövqeyi dəstəkləməkdədirlər. Beynəlxalq hüquq subyektliyi dövlətin statusu üzrə normalarla müəyyən edilir, beynəlxalq hüquq (beynəlxalq hüquqla hüquq və vəzifələrə malik olmaq) qabiliyyəti və beynəlxalq fəaliyyət (beynəlxalq hüquq üzrə hüquq və vəzifələri həyata keçirmək) qabiliyyəti ilə şərtlənir.

Beynəlxalq hüquq subyektliyi ilə hüquqi fəaliyyət qabiliyyəti üst-üstə düşsə də onlar fərqli elementlərdir. Məsələn, Alman imperiyası antihitler koalisiyası üzrə 1945-ci il 5 iyun Bəyannaməsinə uyğun olaraq müttəfiqlərin hakimiyyəti üzərlərinə götürülməsi səbəbilə dağılmamışdı. Fəaliyyət qabiliyyətinin həcmi hüquq qabiliyyətinin həcminə uyğun olur. Səlahiyyət çərçivəsindən kənar həyata keçirilən fəaliyyət (*ultra vires*) beynəlxalq nəticəli hüquqi öhdəlik yarada bilməz [9, s.214].

Ədəbiyyatda da qeyd edildiyi kimi prinsip etibarlı ilə hüquq qabiliyyəti ilə fəaliyyət qabiliyyəti birbirindən ayrılmazlığa malikdirlər [7, s.294]. Lakin bəzən, xüsusən də, “təcavüz halında tamamilə və

ya qismən dövlətin fəaliyyət qabiliyyəti itirilsə də onun beynəlxalq hüquq subyektliyi davam edir” [14, s.17]. Buna nümunə kimi Küveytin İraq tərəfindən işğalı, I Dünya müharibəsinin sonlandırılması üçün çağırılan Paris sülh konfransında (1920) müstəqillik əldə edən, lakin Rusiya tərəfindən işğal edilən dövlətlərin, II Dünya müharibəsi zamanı faşist Almaniyası və SSRİ tərəfindən işğal edilən dövlətlərin beynəlxalq hüquq subyektliyi göstərilə bilər. Bu hallarda təcavüzə məruz qoyulmuş dövlətlərin beynəlxalq hüquq subyektliyi xarici dövlətlərin ərazisində fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması ilə təmin edilmişdir.

Beynəlxalq hüquq (məsələn, 1949-cu il Mülki əhalinin müdafiəsi üzrə Cenevrə Konvensiyası, 1907 – ci il Quru ərazisində döyüş qaydaları üzrə IV Haaqa Konvensiyasının Quru ərazisində müharibə qanunları və adətləri haqqında Qaydalar (Əlavə) m. 43 (ictimai həyata və qaydalara hörmət), m. 46 və 50 (mülki əhalinin şəxsi və mülkiyyət hüquqlarının qorunması) [2] “işğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi” haqqında ümumtanınmış prinsipi ehtiva etməkdədir. Beynəlxalq hüquq doktrinası [27, s.25-57; 21, s.244-245] da bu mövqedən çıxış etməkdədir.

Beynəlxalq tribunallar da qərarlarında həmin normaların hüquqi təbiəti ilə əlaqədar belə nəticə vermişlər ki, onların gözlənilməsi “beynəlxalq adət hüququndan” meydana gəlir [23]. Davamlılığa (*kontinuitetə*) əsaslı dövlət hakimiyyətinin bərpası konsepsiyası da bu normaya dayanmaqdadır. Başqa sözlə, qanunsuz anneksiya işğala məruz qoyulan dövlətin beynəlxalq hüquq subyektliyinin itirilməsi anlamına gəlmir. Yalnız əhalinin dağılması və cəmiyyətin parçalanması halında dövlət şəxsiyyətinin itirilməsi baş verir. Belə olan halda dövlətin beynəlxalq hüquq subyektliyinin bərpası mümkün olmur və hüquqi varislik əsasında yeni dövlətin yaranması gündəmə gəlir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İbrahimova A. Dövlətin sosial funksiyası: Hüquqi aspektlər. Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı. 2018. 196s. 0
2. Quru ərazisində döyüş qaydaları üzrə IV Haaqa Konvensiyasının Quru ərazisində müharibə qanunları və adətləri haqqında Qaydalar Əlavəsi. <https://www.icrc.org>
3. Sadıqov Ə. İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq. Dərslik. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı. 2008, 396 s.

4. Uluslararası Daimi Adalet Divanı “Wimbledon” Buharlı Gemisi Davası (17.08.1923) C.P.J.I., serie A, No 1, p.25-52
5. Болдырев О. Ю. Экономический суверенитет государства и конституционно-правовые механизмы его защиты. Монография. Издательство: Проспект, 2019, 667с.
6. Додонов В. Н., Панов В. П., Румянцев О. Г.; под общ. ред. В.Н. Трофимова. Международное право. // М.: ИНФРА-М, 1997.-368 с.
7. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник, М.: Издательство БЕК. 1996, 371с.
8. Марченко М. Н. Теория государства и права: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004, 648с.
9. Международное право. Вольфганг Граф Витцтум. М.: Инфотропик Медиа, 2011, 992с.
10. Мережко А. А. Идея международного права (ист. соц. очерк). К.: Юстиниан, 2011, 144с.
11. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Том.І. СПб.: Тип. Т-ва «Екатерингофское Печатное Дело», 1909, 318с.
12. Рассел Б. Власть. Новый Социальный Анализ. К.: «Стэп-ка» 1996, 240с.
13. Теория государство и права: Учебник для вузов. Под ред. проф. В.М.Корельского и проф. В.Д.Перевалова. 2-е изд., изм. и доп. - М.: Инфра-М, 2002. 616 с.
14. Черниченко С. В. Государство как личность, субъект международного права и носитель суверенитета // РЕМП, 1993-1994. СПб.1995, с.13-44
15. Черниченко С. В. Теория международного права. В 2-х томах. Том 1: М.: Издательство «НИМП», 1999, 336с.
16. Черниченко С. В. Теория международного права. В 2-х томах. Том 2: Старые и новые теоретические проблемы, М.: Издательство «НИМП», 1999, 531 с.
17. Чернявский А.Г. Правовое значение идеи суверенитета для государства и права. Монография. М.: Юридическая литература. 2020, 530с.
18. Akehursi M. A modern Introduction to International law. – L.,1984, p.15
19. Bennouna Mohammed. Droit international du development. Tiers monde et interpellation du droit international. MANUELS B.-L-1 Berger Levrault. Paris. 1983, 335 p.
20. Brownlie J. Principles of Public Law, 6. Aufl 2003, 58p.
21. Greenwood C. The Administration of Occupied Territory in International Law. In: E. Playfair International Law and Administration of Occupied Territories. Two Desades of Israeli Occupation of the West Bank and Gaza Strip. Oxford. Clarendon Press, 1992.p.244-245
22. <https://www.e-qanun.az>
23. International Military Tribunal in Nuremberg. The Trial of the Major War Criminals 65/ 1947; International Military Tribunal for the Law Far East, in re Hirohito, 1948, AD Case No. 118/at 366
24. Jalloh C. Immunity from prosecution for international Crimes – The Case of Charles Taylor at the Special Court for Sierra Leone, ASIL, volume: 8/21 Insights, October 05/2004. p.214-276
25. Kelsen H. Principles of International Laws. The Lawbook Exchange, Ltd. 2012. 480p.
26. Machiavelli N. Power and State. 134 p. https://archive.mu.ac.in/myweb_test/TYBA%20study%20material/Politicals%20Sci.%20-%20V.pdf
27. Picciotti R. Legal problems of Occupied Nations after the Termination of Occupation // 33 Militaru Law Review 1966. p.25-57.
28. Schmitt C. Political Theology: four chapters on the concept of sovereignty. Cambridge, Mass. MITPress, 1985 –225 p.
29. UN Charter. <https://www.un.org>
30. Vienna Convention on the Law of Treaties (1969). <https://legal.un.org>

Saftar Rahimli**Sovereignty of the state and the subjectivity in an international law in case of illegal annexation**

The state under aggression loses its ability to act. However, its subjectivity in international law continues. Examples of this are the subjectivity in an international law of Kuwait, which was invaded by Iraq, the states that gained independence at the Paris Peace Conference (1920) called for the end of World War I (1920) but were occupied by Russia, the states occupied by Nazi Germany and the USSR during World War II. International law (for example, the 1949 Geneva Convention for the Protection of Civilian Persons, the 1907 Hague Convention IV on the Rules of War on Land Territories, and the Rules of Conduct for War on Territory (Appendix) a. 43 (respect for public life and rules), art. 46 and 50 (protection of personal and property rights of civilians)) contains the well-known principle of "Non transfer of sovereignty to the invader (state) during occupation. The doctrine of international law is based on this position in the decisions of international tribunals. The concept of restoration of state power based on durability is in line with this norm. Only in the case of population disintegration and fragmentation of society, the loss of state identity occurs. In this case, it is not possible to restore the state's subjectivity in international law, and the problem of legal succession arises.

Сафтар Рагимли**Суверенитет государства и международно-правовой субъект незаконной аннексии**

В случае агрессии государство теряет способность действовать. Однако его субъектность в международном праве сохраняется. Примерами тому являются оккупация Кувейта Ираком, международно-правовые образования государств, получивших независимость на Парижской мирной конференции (1920 г.), созданной по окончании Первой мировой войны, но оккупированных Россией, нацистской Германией и СССР во время мировой войны. II. Международное право (например, Женевская конвенция о защите гражданского населения 1949 г., Гагская конвенция о правилах сухопутной войны 1907 г., Правила и законы сухопутной войны (приложение), стр. 43 (уважение общественной жизни и правил), м. 46 и 50 (защита личных и имущественных прав гражданского населения)) содержит известный принцип «непередачи суверенитета государству-оккупанту во время оккупации». На этой позиции в решениях международных трибуналов базируется доктрина международного права. На этой норме основана концепция восстановления государственной власти на основе бессрочности. Только в случае дезинтеграции населения и фрагментации общества происходит потеря государственной идентичности. В этом случае восстановить субъектность государства в международном праве невозможно, и возникает проблема правопреемства.

UOT 343.985

Фарида МОВСУМОВА

преподаватель кафедры "Право" Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики, докторант по специальности "Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза, оперативно-розыскная деятельность" Центра Судебной Экспертизы при Министерстве Юстиции Азербайджанской Республики,

movsumova.farida94@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ПОСЛЕДУЮЩЕГО ЭТАПА РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С БЫТОВЫМ НАСИЛИЕМ

Ключевые слова: бытовое насилие, последующий этап расследования, следователь, жертва, тактическая операция

Açar sözlər: məişət zorakılığı, istintaqın sonrakı mərhələsi, müstəntiq, qurban, taktiki əməliyyat

Keywords: domestic violence, subsequent stage of the investigation, investigator, victim, tactical operation

Собрать доказательства, которых будет достаточно, чтобы принять окончательное решение по уголовному делу, а именно, прекратить уголовное дело или составить обвинительный акт, представляет собой сущность всех действий следователя на последующем этапе расследования преступления, связанного с бытовым насилием.

Если установить преступника не составило труда, что наиболее характерно для преступлений на почве бытового насилия, совершаемых в Азербайджанской Республике, и получилось собрать достаточное количество доказательств, чтобы привлечь лицо, в качестве обвиняемого в совершении преступления, то на последующем этапе расследования следователю необходимо:

- досконально проверить еще раз основные обвинения лица;

- выявить и установить все эпизоды бытового насилия;

- изучить все связи, возникающие между элементами состава преступного деяния.

Получить по максимуму возможный объем данных о наличии бытового насилия, которое обусловило совершение отдельного преступления, представляет собой основную цель следователя на последующем этапе расследования. Бытовое насилие может быть и основным преступлением, а может быть и обстоятельством, которое смягчает ответственность, если преступником является женщина. В связи с этим, чтобы достичь поставленной цели нужно действовать целенаправленно. Следователь должен определить тактическую операцию действий. Тактическая операция – это имеющая единый замысел и общую цель система целенаправленных следственных и других действий. Она включает в себя следующие элементы:

1. руководящая деятельность следователя, который организует операцию, используя при этом для достижения поставленной цели и конкретных задач процессуальные средства, выбранные путем рационального выбора спо-

соба использования;

2. процессуальные средства, которые находятся в распоряжении следователя и в зависимости от избранного способа расследования преступления могут применяться во время проводимой операции;

3. иные средства, которые непосредственно взаимодействуют с процессуальными средствами. Это могут быть оперативные и другие средства, используемые иными сотрудниками органов внутренних дел, а также другими государственными органами и общественными организациями [2, с. 254].

Один из главных источников на последующем этапе расследования, благодаря которому можно получить необходимую информацию, - это жертва преступного деяния. Поэтому главное выделение следственных ситуаций на данном этапе обуславливается поведением жертвы насилия и базируется на отсутствии или наличии противодействия расследованию со стороны лиц, потерпевших от бытового насилия, а это, в свою очередь, приводит к наличию или отсутствию конфликта.

Противодействие расследованию представляет собой систему действий или бездействий, т.е. умышленные действия, целью которых является воспрепятствовать установлению объективной истины по уголовному делу и достичь иных задач на предварительном расследовании [3, с. 207].

В итоге, противодействие предварительному расследованию всегда направлено к следственным органам или органам дознания. Однако часто могут встречаться случаи, когда оно начинается еще до начала предварительного расследования или продолжается даже после того, как оно завершилось. Противодействие расследованию преступлений, связанных с бытовым насилием, может быть направлено либо против отдельных лиц, которые осуществляют предварительное расследование, либо против жертв преступления для того, чтоб отказаться участвовать в процессе уголовного преследования или вынудить дать их ложные показания. Среди лиц, которые могут оказывать такое неправомерное противодействие могут быть, в первую очередь, сам преступник, совершивший бытовое насилие, далее его родители, братья, сест-

ры и другие заинтересованные лица. В случае, если потерпевшим является несовершеннолетнее лицо, то воздействие на него может оказывать и его мать, являющаяся зачастую сама потерпевшей от бытового насилия.

Также могут встречаться случаи, когда спустя определенное время жертва переосмысливает все произошедшие события, цели и мотивы своего поведения, а также лица, совершившего бытовое насилие. В итоге, сама приходит к тому, чтоб давать ложные показания следователю. Чаще всего такое встречается, если в процессе совершения преступного деяния, жертва была в нетрезвом состоянии, вела себя не как положено и т.п.

Конфликтность ситуации проявляется в том, что позиция потерпевшего лица неустойчива, он скрытен, не хочет идти на контакт, откровенничать, недоговаривает или вообще отказывается давать показания. Задачи следователя в такой ситуации:

1. установить причины, по которым конфликт возник;

2. преодолеть возникший конфликт.

Для того, чтобы установить причины, по которым возникла конфликтная ситуация важно всесторонне и полно изучить все обстоятельства, которые характеризуют взаимоотношения обвиняемого и потерпевшей, изучить их личности и саму ситуацию бытового насилия. Для этого следователю необходимо [5, с. 84].

1. Запросить характеристики потерпевшей и обвиняемого по месту жительства, работы, учебы.

2. Направить запрос в комиссию по делам несовершеннолетних по месту жительства, если потерпевшим или обвиняемым является несовершеннолетний, с целью проверки состоит ли данное лицо там на учете. Если лицо состоит, то комиссия представляет на несовершеннолетнего обширную характеристику, отражающую информацию о том, когда и за что лицо было поставлено на учет, какая обстановка существует в семье (разногласия, отсутствие надзора, эгоизм и корыстолюбие, не приучение к труду, антиобщественное поведение со стороны родителей), в какой компании проводит время, какие были применены меры воспитательного характера.

3. Проверить наличие у потерпевшей или у обвиняемого наличие ранее непогашенных судимостей.

4. Получить копии приговоров, вынесенных в отношении обвиняемых, которые были ранее судимы. Копии приговоров должны быть внимательно изучены, потому что в них находят свое отражение данные о судебно-психиатрических экспертизах, проводившихся ранее. Протоколы допросов родственников, соседей, коллег, знакомых в качестве свидетелей могут отражать данные о поведении или об отклонениях в поведении лица.

5. Запросить в учреждение по отбыванию наказания характеристику лица, если оно уже ранее отбывало наказание в месте лишения свободы с целью получения информации о его поведении, отношении к режиму, труду, образованию, общественной жизни, собственности во время отбывания наказания в местах заключения, о принадлежности лица к преступным группировкам среди заключенных и т.д.

6. Допросить родственников, друзей, знакомых, соседей. Это поможет установить мотивы, которые побудили обвиняемого совершить преступление, связанное с бытовым насилием, так как свидетели плохо-хорошо, но знают потерпевшую и обвиняемого. Также при допросе важно учитывать, что перечисленные свидетели – лица заинтересованные по уголовному делу. Это значит, что они могут быть склонны скрыть действительные обстоятельства, при которых было совершено преступление, потому что бояться мести со стороны обвиняемого или не хотят предавать знакомых. Допрашивая такое лицо, следователь может применять такие приемы при допросе потерпевшей или обвиняемого, как демонстрация ранней осведомленности следователя, уточнение характера существующей между потерпевшей и обвиняемым связи, разъяснение действующего уголовного закона и т.п.

7. Направить в психоневрологический диспансер запрос об установлении того, состоят ли потерпевшая или обвиняемый на учете там. Если состоят, то следователь должен изъять его медицинскую карточку. Если лицо проходило где-либо лечение в связи с психи-

ческим заболеванием, то изучить и изъять историю болезни также необходимо. Часто встречаются ситуации, когда обвиняемый симулирует психическое заболевание, чтобы затянуть расследование, запутать следователя или надеется избежать уголовной ответственности. Бывает и так, что обвиняемые и вправду считает себя больным психически, приводит конкретные доводы и ходатайствует, чтобы в отношении его провели судебно-психиатрическую экспертизу. Тогда следователь проверяет приведенные доводы и принимает соответствующее решение. В любых иных случаях, следователь, собрав необходимую информацию и подготовив всю документацию, может назначить судебно-психиатрическую экспертизу, направив все материалы, которые собрал и самого обвиняемого.

8. Направить в наркологический диспансер запрос об установлении того, состоят ли потерпевшая или обвиняемый на учете там, в связи с наркоманией или алкоголизмом. Вопрос о такой проверке очень важен в данном случае. Статистика преступлений, совершенных на почве бытового насилия, показывает, что 1/5 преступлений данной категории совершается преступниками в нетрезвом состоянии[1]. Потому если лицо состоит на учете, то изъять его карточку. Если лицо проходило лечение, то изучить историю болезни, отразить все полученные данные о лечении из показаний свидетелей в протоколах допроса родных, знакомых, соседей. Также важно направить обвиняемого на медицинское обследование, а после такого обследования назначить наркологическую экспертизу.

9. Проверить все отказные материалы и протоколы об административных правонарушениях с целью выявления факта раннего обращения потерпевшей или обвиняемого в дежурную часть органов внутренних дел в связи с побоями, скандалами в семье и т.п.

Как показывает практика преступлений, связанных с бытовым насилием, без мотива такие преступления совершаются достаточно редко. Если противодействие расследованию преступления, связанного с бытовым насилием, оказывает потерпевшая, то она, как правило, руководствуется мотивами беспокойства за свою жизнь и здоровье, личную без-

опасность, за жизнь и здоровье своих детей. Такие мотивы представляют собой результат противоправного воздействия на жертву и ее детей со стороны заинтересованных лиц, которые используют угрозы, физическое и психическое воздействие, чтобы принудить потерпевшую отказаться от показаний, данных ранее. К сожалению, чаще всего заинтересованные лица достигают того результата, к которому стремятся путем неправомерного влияния на жертву. Первоочередной причиной этого являются внутриличностные конфликты у самой жертвы, развивающиеся в результате постоянного бытового насилия в отношении их. Больше всего те проблемы конкретной личности, которые затрудняют взаимоотношения с иными лицами. К примеру, это может быть:

- слишком заниженная, чаще неадекватная самооценка личности;

- жертва остается между выбором: одна из двух одинаково значимых целей своего поведения (привлекать преступника к уголовной ответственности или не привлекать, так как потерпевшей от бытового насилия оба вари-

анта кажутся нехорошими) или вообще уклониться от равно нежелательных последствий [4, с. 639].

Когда существует внутриличностный конфликт, то это неизбежно приведет к увеличению эмоционального напряжения жертвы, затруднит ее возможность осмысливать и критически воспринимать происходящие события. Даже аргументы и логические доводы следователя жертва порой просто не понимает. В такой ситуации наиболее эффективны будут рекомендации, связанные с самооценкой, которые помогут объяснить, к каким нежелательным последствиям может привести такое поведение, и те которые, помогут разрешить внутриличностный конфликт. Необходимо обратиться к положительным характеристикам лица, постараться воздействовать на его интеллект. Ощутимое содействие в этом следователю может оказать специалист – психолог. Лучше всего с этим справится психолог из центров поддержки, который специализируется на работе с потерпевшими от бытового насилия.

Список использованной литературы

1. Azərbaycanca cinayətkarlıq və hüquqpozmalar. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları. <https://www.stat.gov.az/source/crimes/>
2. Sarıcalinskaya K.Q. Kriminalistika. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 716 s.
3. Абельцев С.Н. Криминологическое изучение насилия и защита личности от насильственных преступлений: Дис...доктор юрид наук. М., 2000, 353 с.
4. Малкина-Пых И.Г. Виктимология. Психология поведения жертвы. М., Эксмо, 2010, 756 с.
5. Пашенко А.С. Особенности расследования преступлений, связанных с домашним насилием : дис. ... кандидата юридических наук. Волгогр. акад. МВД России, Волгоград, 2005, 183 с.

Fəridə Mövsüмова

Мəişət zorakılığı ilə bağlı cinayətlərin istintaqının sonrakı mərhələsinin xüsusiyyətləri

Məqalədə ümumi nəzəri müddələrin və qurulmuş təcrübənin araşdırılması və təhlili əsasında məişət zorakılığı ilə bağlı cinayətlərin istintaqının sonrakı mərhələsinin xüsusiyyətləri açıqlanır. Bu mərhələdə müstəntiqin yerinə yetirməli olduğu hərəkətlər və taktiki əməliyyatlar ardıcıl şəkildə təsvir olunur.

Farida Movsumova

**Features of the subsequent stage of the investigation
of crimes related to domestic violence**

The article reveals the features of the subsequent stage of the investigation of crimes related to domestic violence, based on research and analysis of general theoretical provisions and established practice. The actions and tactical operations that the investigator must carry out at this stage are consistently described.

Ərəstun QASIMOV

Bakı Dövlət Universiteti, h.ü.f.d., dosent
haci-arastun@rambler.ru

Pərviz A.RÜSTƏMLİ

“Qanunçuluq” vəkil bürosu, vəkil köməkçisi, hüquqşünas

DÖVLƏT İTTİHAMÇISININ NİTQİ

“Mən müqəddəs silahı rüsvay etməyəcək və bir sırada gedəcəyim yoldaşımı tərک etməyəcəyəm, lakin məbədləri və müqəddəs yerləri – təklidə və çoxları ilə birlikdə qoruyacağam. Vətəni özümdən sonra əskilmiş deyil, onu özüm miras aldığımdan daha böyük və yaxşı qoyub gedəcəyəm... Və mən vətən müqəddəsliklərinə hörmət edəcəyəm”.

Siseron

Açar sözlər: cinayət işi, prokuror, ittiham nitqi, prokurorun mövqeyi, sübutların məcmusu

Key words: criminal case, the accusation speech, the prosecutor's stand, collection of proofs

Ключевые слова: преступное дело, прокурор, обвиняемое выступление, позиция прокурора, совокупность доказательств.

«**P**rokuror» sözü latınca «prokurore» sözündən götürülüb, mənası «qayğıya qalmaq» deməkdir. Hələ qədim Romada və Yunanıstanda «prokuror» adlı məmur vəzifəsi mövcud olub. Onun əsas vəzifəsi dövlət hakimiyyət orqanlarının və qanunların tələblərinə əməl edilməsi ilə yanaşı, həm də «natiqlər» vasitəsi ilə məhkəmədə ittihamı həyata keçirmək olub.

İttiham nitqi – dövlət ittihamının dəstəkləndiyi, toplanan dəlil və sübutların təhlilindən ibarət olan, cinayət haqqında mühakimələrin ifadə olunduğu, qanuni və əsaslı hökmün çıxarılması üçün əhəmiyyət kəsb edən və vətəndaşların ideoloji, hüquqi və mənəvi tərbiyəsinə yardım edən digər məsələləri və cəza tədbirlərini əks etdirən cinayət işləri ilə bağlı məhkəmə mübahisələrində prokurorun nitqidir.

AR CPM ittiham çıxışının elementlərini müəyyən etmir. Prokuror məhkəmə qarşısında dövlət ittihamını müdafiə edir, təqsirləndirilən şəxs barəsində cinayət qanunun və cəza tədbirinin tətbiqi ilə bağlı öz fikirlərini məhkəməyə bildirir.

Lakin praktika məhkəmə müzakirələrinin predmetindən çıxış edərək ittiham çıxışının müəyyən strukturunu işləyib hazırlamışdır. İttiham çıxışının məzmununa aşağıdakı zəruri elementlər daxildir:

1) cinayətin ictimai-siyasi qiyməti; 2) işin faktiki hallarının şərh edilməsi; 3) iş üzrə toplanmış və məhkəmədə araşdırılmış sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi; 4) cinayətin tövsifinin əsaslandırılması; 5) təqsirləndirilən şəxsin, bəzən isə zərər çəkmiş şəxsin şəxsiyyətinin xarakteristikası; 6) cəza tədbirləri və mülki iddia barəsində mülahizələr; 7) cinayət əməlinin törədilməsini şərtləndirən səbəb və şəraitin təhlili və onların aradan qaldırılması təklifləri.

Təqsirləndirilən şəxsin, bəzən isə zərər çəkmiş şəxsin şəxsiyyətinin xarakteristikasının verilməsi nəinki tək-cə təqsirləndirilən şəxsin fərdi məsuliyyətinin əsaslandırılması, həm də cinayətin subyektiv tərəfinin müəyyən edilməsi, sübutların qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyət daşıyır. Məhz buna görə də şəxsiyyətin xarakteristikası məhkəmə çıxışının ayrıca elementi olmalıdır.

Strukturun əsas hissələrinin yerləşmə qaydası pozula bilər, əks halda məhkəmə çıxışları şablon forması alaraq bir-birinə oxşar olacaq və bu da onların inandırıcı olmasına və tərbiyəvi təsir göstərməsinə mane olacaq. Fikrimizcə, ittiham çıxışının hissələrinin uzlaşması və ardıcılığı müxtəlif ola bilər. Əgər ittiham sübutlarla tam təsdiq olunmuşdursa, onda bu barədə az danışmaq olar. Əgər cinayətin tövsifi mübahisəli xarakter daşı-

yırsa, onda cinayətin hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsinə daha çox diqqət yetirilməsi tələb olunur. Əgər ittiham yalnız dolayı sübutlara əsaslanırsa, onda işin faktiki halları daha geniş şərh olunmalı və sübutların diqqətli təhlili verilməlidir. İttiham çıxışında məhkəmə istintaqının gəldiyi nəticələr verilir, iş üzrə bütün materiallar işıqlandırılır, sübutlar dövlət ittihamı nöqtəyi-nəzərdən təhlil olunur. Prokuror dövlətin adından ittiham edir, ona görə də onun çıxışına qarşı yüksək tələblər irəli sürülür. Hər bir ittiham çıxışında törədilmiş əməlin ictimai təhlükəliliyi, nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasından asılı olmayaraq bütün və hər cür cinayətlərlə mübarizənin zəruriliyi, törətdikləri cinayət əməllərini gizlətmək üçün hansı tədbirləri görmələrindən asılı olmayaraq bütün cinayətkarların ifşa edilməsinin qaçılmazlığı göstərilir. Etik nöqtəyi-nəzərdən ittiham çıxışının ən mürəkkəb elementi təqsirləndirilən şəxsin xarakteristikasıdır. Hər şeydən əvvəl prokuror yaddan çıxarmamalıdır ki, o, hələ təqsirli bilinməyən şəxs haqqında danışır. Məhkəmə prokurorun fikri ilə razılaşmaya bilər, buna görə də təqsirləndirilən şəxsin xarakteristikası iş üzrə sübutlarla təsdiq edilməli və iş üzrə materiallardan irəli gəlməlidir. Əsassız fikirlərə yol verilməməli, müsbət məlumatlar rədd olunmamalıdır. Təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsinə subyektiv yanaşma istisna olunmalıdır, əks halda o, ittiham çıxışında ittiham meylinə, prokurorun nəyin bahasına olursa-olsun şəxsi ittiham etmə cəhdinə çevriləcək və bu da prokurorun obyektivsizliyinə, bir sıra mühüm sübutların onun tərəfindən rədd olunmasına aparıb çıxaracaq. Təqsirləndirilən şəxsə elə xüsusiyyət və əlamətlər axtarılmalıdır ki, həmin xüsusiyyət və əlamətlər iş üzrə əhəmiyyət kəsb edərək cinayət əməlinə özünü göstərmiş olsun və ya onu şərtləndirmiş olsun. Təqsirləndirilən şəxsin tam xarakteristikasını vermək lazım deyil. Təqsirləndirilən şəxsin mənəvi simasını müəyyən edən xüsusiyyətlər qeyd olunmalı, onun cinayət öncəsi davranışının törədilmiş ictimai təhlükəli əməllə əlaqədə olması və ya əksinə ona zidd olması göstərilməlidir. Təqsirləndirilən şəxsin bioqrafiyasını araşdırmaq, onu ləkələyən və işə aidliyi olmayan məlumat axtarmaq yolverilməzdir və əxlaqi normalara ziddir. Prokuror əgər iş üçün əhəmiyyət daşıdırsa, təqsirləndirilən şəxsin intim həyatı barədə məlumatları yaymamalıdır.

A.F.Koni yazırdı: “Fransalı prokurorun təqsirləndirilən şəxsə düşmən kimi yanaşması ilə əlaqədar olaraq gurultulu, mənasız deklamasiyası və süni pafosu təqlid üçün çox təhlükəli bir nümunə ola bilərdi. Rus prokurorunun-ittihamçısının üzərinə əxlaqi vəzifə - sözünün üzərində durmaq, ətraflı düşünmə, öz nəticələrində ədalətli olmaq vəzifəsinin qoyulması və sübut edilmiş cinayət əməlinin mühakiməsi ilə yanaşı – təqsirləndirilən şəxsə sərt bitərəflilik və onun insan ləyaqəti hissini təhqir etmədən yanaşma zəruri idi”.

Prokuror təqsirləndirilən şəxsin təqsirini qəbul etməməsinə, ziddiyyətli ifadələrini və s. məsuliyyəti ağırlaşdıran hal kimi şərh edə bilməz. Məsuliyyəti ağırlaşdıran hallar geniş şərhə ehtiyac duymur. Təəssüf ki, bəzi prokurorlar bunu unudur və özlərinin ciddi cəza haqqındakı xahişini təqsirləndirilən şəxsin özünü təqsirli hesab etməməsi, ziddiyyətli ifadələr verməsi, məhkəmədə ifadə verməkdən imtina etməsi və ya ibtidai istintaqda verdiyi ifadələrdən imtina etməsi ilə əsaslandırılır. Lakin əgər təqsirləndirilən şəxs şahidlərə, zərər çəkmiş şəxsə təsir etməyə, təqsiri başqa təqsiri olmayan bir şəxsin üzərinə qoymağa cəhd edərsə, sübutları saxtalaşdırırsa, o halda prokuror bu barədə danışmalıdır. Prokuror təqsirləndirilən şəxsi ələ salmamalı, istehzalı tonla danışmamalı, bədxahlıq etməməli, insanı alçaltmağa çalışmamalıdır. İroniyalı danışarkən ehtiyatlı, ədəbli olmaq lazımdır. Yerində və dərəcəsində olan ironiya proses iştirakçısının xarakteristikasını gücləndirir. Prokuror ittiham çıxışında qəti fikirlərə yol verməməlidir, çünki qətilik məhkəmənin həmin fikirlər ilə məcburi razılaşmasını nəzərdə tutur. Məhkəmə isə heç kimin öz fikrini yeridə bilmədiyi yeganə ədalət mühakiməsi orqanıdır. Prosesdə iştirak edənlər prokurorun çıxışında onun məhkəməyə olan hörmətini hiss etməlidirlər. Onlar hiss etməlidirlər ki, prokuror özü öz mövqeyinin düzgün olmasından əmindir və buna görə də məhkəməni həmin mövqeyə inandırmağa çalışır. Prokuror hakimlərin müstəqilliyi və qərəzsizliyi prinsipinə əməl etməklə ədalət mühakiməsinin məqsədlərinin və məhkəmənin vəzifələrinin həyata keçirilməsinə kömək edir – qanunun tələbi belədir.

İşin faktiki hallarının şərh edilməsi, sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi tez-tez bir-birinə birləşdirilir və bir-biri ilə sıx bağlıdır. Buna görə də İ.D.Perlov hesab edirdi ki, ittiham çıxışında işin

mahiyyətinin şərh edilməsinə həsr olunmuş xüsusi bir bölmənin ayrılması məqsədmüvafiq deyil. M.L.Şifman isə belə bir bölmənin ayrılmasını zəruri hesab edirdi. Hesab edirik ki, işin faktiki hallarının şərh edilməsinin ittiham çıxışında müstəqil bir bölmə kimi ayrılması konkret işin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Əgər prokuror cinayətin tövsifinin dəyişdirilməsini, irəli sürülmüş ittihamın həminin dəyişdirilməsini xahiş etmək fikrində deyilsə, əgər prokurorla müdafiə tərəfi arasında işin faktiki halları barəsində mübahisə yoxdursa, onları yada salmaq və məhkəmə iclasında bütün ittiham faktlarının sübutlarla təsdiq olunmasını qeyd etmək və bundan sonra da iş üzrə toplanmış sübutların təhlilinə və qiymətləndirilməsinə keçmək kifayətdir. Lakin əgər ittihamın faktiki məzmunu də-

yişmişdirsə, bəzi halların sübut edilməməsi aşkar edilmişdirsə, o halda iş üzrə faktiki halların şərh edilməsi ittiham çıxışının ayrıca bir hissəsinə çevrilir. Ümumi qaydaya görə prokurorlar işin faktiki hallarını kifayət qədər tam şərh edirlər.

Sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi ittiham çıxışının mərkəzi və mühüm hissəsini təşkil edir və bu hissədə cinayət hadisəsini və təqsirləndirilən şəxsin həmin cinayət əməlinin törədilməsində təqsirini sübut etmək lazımdır. Məhz sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi məhkəməni prokurorun düzgün mövqe tutduğuna inandırır və onun fikrinə qulaq asmağa məcbur edir. Prokurorun öz çıxışında irəli sürdüyü sübutlar məcmusu ittihamın gəldiyi nəticəni inandırıcı şəkildə təsdiq etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995-ci il) Bakı, Qanun, 2011.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (2000-ci il), Bakı, Qanun, 2011.
3. Abbasova F.M. Çəkişmə prinsipi: inkişaf tarixi, müasir problemləri və onların həlli yolları. Bakı, Qanun, 2008.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası. I cild (Ümumi hissə). / H.e.d. C.H.Mövsumovun redaktəsi ilə / "Digesta" nəşriyyatı. Bakı, 2003.
5. Cəfərquliyev M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi, Bakı, «Qanun», 2008.
6. Əliyev H. Allahın yolunda hamımız bir olaq. ADN, Bakı, 1993.
7. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı, 1993.
8. Qasımov Ə. Məhkəmə nitq mədəniyyətinin əsas istiqamətləri, Monoqrafiya, Bakı, 2010.
9. Введенская Л.А. Павлова Л.Г, Риторика для юристов: Учебное пособие: Ростов на Дону, Феникс, 2009.
10. Ивакина Н.Н. Профессиональная речь юриста. Учебное пособие, Москва, Норма, 2009.
11. Каминская Д.И. Записки адвоката., Москва, Новое издательство, 2009.
12. Курбатов В.И. Логика для юристов. Учебное пособие. Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», Ростов на Дону, Наука- Пресс, 2009.
13. Сергеич П. Искусство речи на суде. «Юрайт». М., 2009.
14. Сергеич П. Уголовная защита. «Юрайт», Москва, 2009.

А.А.Касумов, П.Рустамли

Выступление государственного обвинителя

В статье исследуются понятие и значимость речи прокурора по делам преступлений. А также показаны, что анализ и оценка доказательств являются центральной и значимой частью обвинительного выступления. В этой части указаны, что нужно доказать преступное явление и виновность обвиняемого в происшествии преступления. Именно исследование и оценка доказательств уверяют суд, что прокурор занимает правильную позицию и следует придерживаться его мнению.

Прокурор в своей речи совокупностью доводов должен убедительно подтвердить заключенные обвинения.

A.A.Gasimov, P.Rustamli

Speech by the public prosecutor

The article deals with the essence and the importance of the prosecutor's speech. It is noted that the analysis and the assessment of proofs are the principal parts of the accused in the crime must be proven. The analysis and the assessment of proofs convince the court that the prosecutor holds the right stand. The collection of proofs in the prosecutor's speech must believably confirm the conclusion of the accusation.

Ələkbər ALLAHVERDİYEV

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyası "Kriminalistika" kafedrasının
baş müəllimi, polis polkovnik-leytenantı

İBTİDAİ ARAŞDIRMANIN TƏŞKİLİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: ibtidai araşdırmanın təşkili, fərziyyələr, planlaşdırma, müstəntiq, istintaq hərəkətləri

Ключевые слова: организация предварительного расследования, версии, планирование, следователь, следственные действия

Key words: organization of the investigation, speculation, planning, investigator, investigative actions

İbtidai araşdırmanın təşkil edilməsi, onun səmərəli şəkildə aparılması və prosesual qərarların qəbul edilməsi müstəntiqin gündəlik fəaliyyətidir. Cinayətlərin ibtidai araşdırılmasında müstəntiqin fəaliyyəti cinayət-prosesual qanunvericiliyi və digər normativ aktlarla tənzimlənir. İstintaqın təşkilinin hüquqi əsası CPM-də öz əksini tapmışdır. Nəzəri baxımdan isə hüquq ədəbiyyatında istintaqın təşkil edilməsi barədə müxtəlif fikirlər mövcud olsa da ümumi formada qəbul edilmiş qayda yoxdur.

Azərbaycan Respublikası CPM-in bir sıra normalarında ibtidai araşdırmanın təşkili və ona nəzarət məsələlərindən bəhs olunur. Ümumilikdə qanunvericilikdə bu barədə ayrıca maddə nəzərdə tutulmayıb. CPM-in 85,86-cı maddələrində müstəntiqin (təhqiqatçının) vəzifələrindən biri də cinayətlərin araşdırılmasını hərtərəfli, tam və obyektiv həyata keçirmək üçün ilk növbədə təşkilati məsələlərə diqqət yetirməsidir. CPM-in 85.6.1-ci maddəsində ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin aparılmasının müstəntiq, yaxud müstəntiqlər qrupuna tapşırılması qeyd edilmişdir. Göstərilən maddələrin şərhinə diqqət yetirsək, ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin müstəntiqlər tərəfindən planlaşdırılmasını, eyni zamanda istintaq orqanının rəhbərinin təşkilati vəzifələrinin həyata keçirilməsinin

qanunvericilik əsasını görürük.

Bütün bunlarla yanaşı CPM-in həmin maddəsində müstəntiqə yaxud müstəntiqlər qrupuna aid olan vəzifələr və onların aparacağı tədbirlər içərisində cinayətlərin araşdırılmasının təşkil edilməsi ilə bağlı işin planlaşdırılmasının da konkret şəkildə nəzərdə tutulmasını tövsiyə edirik (təklif olunur).

Digər bir tərəfindən CPM-in 85.6.3-cü maddəsində göstərilir ki, "istintaq orqanının rəisi cinayət işləri üzrə hərtərəfli, tam və obyektiv ibtidai istintaq aparılması üçün zəruri təşkilati tədbirlər görür".

Qanunvericilikdə qeyd olunan zəruri təşkilati tədbirlərdən biri də planlaşdırmaqdır. Planlaşdırmanın təşkil edilməsi cinayətlərin araşdırılmasında və ayrı-ayrı tədbirlərin həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Respublikası CPM-də qeyd olunan müstəntiq və təhqiqatçının vəzifələrinə aid edilmiş ibtidai araşdırmanın planlaşdırılması digər normativ akt və təlimatlarda da öz hüquqi əsasını tapmışdır. Cinayətlərin araşdırılmasında mühüm rol oynayan və ayrı-ayrı xidmət sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin təminatçısı, həm də cinayət işinin əyaniliyini təmin edən vasitələrdən biri də onun planlaşdırılmasıdır. Müstəntiqin əməliyyat qrupunun əməkdaşları ilə qarşılıqlı fəaliyyəti də təşkilati tədbirlərin tərkib hissəsidir. Əməliyyat materiallarının realizə edilməsi prosesində müstəntiq və əməliyyat xidmətinin əməkdaşları istintaq hərəkətləri və əməliyyat-axtarış tədbirləri planını tərtib edirlər.

Plan həmin qurumların rəhbərləri ilə razılaşdırılaraq təsdiq olunur. Planda istintaq və əməliyyat-axtarış fərziyyələri onların yoxlanılması üçün məlumatlar, aparılacaq istintaq hərəkətləri, əmə-

liyyat yolu ilə müəyyənləşdiriləcək məsələlər, icra müddətləri və icraçılar nəzərdə tutulur. Qarşılıqlı şəkildə tərtib edilmiş plan dinamik xarakter daşıyır. İbtidai araşdırmanın ilkin mərhələsində cəlb edilmiş əməkdaşların sayının çoxluğunu nəzərə alaraq təşkilati tədbirlər planı hazırlanır. Həmin planda əməliyyat materiallarının realizə olunması üçün lazımı qüvvə və vasitələr, həmçinin təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin və əməliyyat – axtarış tədbirlərinin siyahısı əks etdirilir.

Müstəntiq və əməliyyat işçisi nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası və nəticələri barədə aidiyyəti qurumların rəhbərlərinə hesabat verirlər.

İstintaq hərəkətlərinin və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin qarşılıqlı şəkildə razılaşdırılmış planı cinayətin ibtidai istintaqının bütün mərhələlərini əhatə etməlidir. Qarşılıqlı planlaşdırma tətbiq olunarsa onda hər iki qurumun əməkdaşları eyni vaxtda dinlənir. İbtidai araşdırmanın sonrakı mərhələsində tipik tapşırıqlar ilkin istintaq hərəkətləri zamanı toplanmış sübutların qiymətləndirilməsi, həm də yeni sübutların əldə olunması, əsaslandırılmış ittihamın təqdim olunmasından ibarətdir.

Ümumiyyətlə planlaşdırma fasiləsiz proses olub, ibtidai araşdırmanın təşkil olunmasının mühüm üsullarından biridir. Ona görə də cinayətlərin istintaqının səmərəli təşkili, planlaşdırmanın vaxtında aparılmasından daha çox asılıdır.

Müstəntiqin yaradıcılıq qabiliyyətini, bilik və təcrübəsini tətbiq etməklə, istintaq prosesində ən əlverişli variantları seçmək bacarığı planlaşdırmanı xarakterizə edir.

Araşdırmanın təşkilində iki marağın qarşılaşması əsas rol oynayır. Bir tərəfdən müstəntiq obyektiv həqiqəti üzə çıxarmağa çalışır, digər tərəfdən isə cinayətkar, onun köməkçiləri, qohumları və digər yaxın adamları bunun qarşısını almağa çalışaraq həqiqətin üzə çıxarılmasına maneəçilik törədirlər. Həm də obyektiv faktorlar (vaxtın keçməsi, meteoroloji şəraiti və s.) istintaqın icraatını ləngidə bilər. Yalnız vaxtında planlaşdırma aparıldığı halda həqiqətin üzə çıxarılmasına maneə olan obyektiv və subyektiv faktlara təsir etmək olar. Cinayətin araşdırılması xaos şəklində, təsadüfi deyil, vahid formada, əlaqəli proses və məqsədyönlü fəaliyyət olmalıdır. Buna da yalnız düşünülmüş, keyfiyyətli planlaşdırma aparmaqla nail olmaq olar.

İbtidai araşdırmanın planlaşdırılmasının təşkili

məzmun etibarilə aşağıdakıları özündə əks edir.

1. İstintaqın mövcud mərhələsində müstəntiqin sərəncamında olan informasiyanın analizi və sintezi;

2. Məlum olan fərziyyələr əsasında yeni faktların müəyyən edilməsi

3. Münaqişəli şəraitin qiymətləndirilməsi əsasında onların həlli üçün əlverişli metod, üsul və vasitələrin müəyyən edilməsi ilə gələcək fəaliyyətin optimal modelinin insan təfəkküründə yaranması.

4. Araşdırma planında müstəntiqin təfəkküründə yaratdığı optimal modelin təsbit edilməsi.

Cinayətlərin araşdırılması mürəkkəb proses olduğuna görə yaranmış şəraitdən asılı olaraq planlaşdırma bir neçə mərhələdə həyata keçirilir. Bütün münaqişəli vəziyyətlər həllini tapana, obyektiv həqiqət müəyyən edilənə qədər davam edir.

Aparılmış sorğular onu göstərir ki, araşdırmanın planlaşdırılmasında bəzi müstəntiqlərin təşkilati məsələlərlə bağlı fəaliyyəti zəifdir. Həmin müstəntiqlər planlaşdırmanı yaxşı təşkil edə bilmədiklərindən onun həyata keçirilməsinə formal şəkildə yanaşırlar. Bəs gəlin görək bunun səbəbləri nə ilə əlaqədardır.

1. Araşdırma planının tərtib edilməsinin mürəkkəbliyindən (xüsusilə planlaşdırmada şəbəkə metodunun istifadəsi zamanı);

2. Sadə planlaşdırmanın yazılı plana bərabər tutulmasından (yazılı planda çox vaxtı istintaq hərəkəti və tədbirlərin formal tərtib olunmuş siyahısı göstərilir);

3. Araşdırmanın planlaşdırılmasına dair nəzəri biliklərin zəif olması və istintaq təcrübəsi üçün əhəmiyyətli məsələlərin kriminalistika elmi tərəfindən kifayət qədər tədqiq olunmasından.

Hüquq ədəbiyyatında kriminalist- alimlər haqlı olaraq bu sahədə mübahisəli məsələlərin daha çox olduğuna diqqəti çəkirlər.

Planlaşdırmada mübahisə doğuran məsələlərdən “fərziyyə” və “planlaşdırma” anlayışlarına diqqət yetirək.

İstintaq fərziyyəsi planlaşdırmanın elementinə aid deyil, fərziyyələrin qurulması məntiqi-idraki fəaliyyət olub, araşdırmanın məzmununu müəyyən etmək üçün aparılır. Ayrı-ayrı halların mümkün olan izahını vermək üçün irəli sürülür.

Araşdırmanın planlaşdırılmasını tək-cə fərziyyələrin yoxlanılmasına aid etmək olmaz. Planlaşdırmanın mahiyyəti müstəntiqin bütün fəaliyyəti-

ni əhatə edir. Fərziyyənin məzmunu və məqsədi obyektiv həqiqəti müəyyən etmək üçün hadisənin modelinin insan şüurunda qurulmasından ibarətdir. Planlaşdırmanın məzmunu və məqsədi isə araşdırmanın ilkin və yekun məqsədinə nail olmaq üçün müstəntiqin gələcək fəaliyyətinin insan şüurunda modelinin yaradılmasıdır.

Fərziyyələr irəli sürülərkən hadisə haqqında toplanmış məlumatlar məntiqi şəkildə analiz olunur. Fərziyyələr yoxlanıldıqda isə nəticələr təhlil olunur.

İbtidai araşdırma təcrübəsi göstərir ki, planlaşdırılmış istintaq hərəkətlərinin icrası nəticəsində müstəntiq güman etdiyindən fərqli faktları aşkar edə bilər. Əgər yeni faktların qiymətləndirilməsi istintaqın istiqamətinin dəyişdirilməsini tələb edərsə, onda ibtidai araşdırma planına düzəliş və əlavələr etmək lazımdır.

Müstəntiqlər qrupu tərəfindən araşdırmanın planlaşdırılması barədə aşağıdakıları qeyd etmək olar.

1. Planlaşdırma zamanı qrupun ayrı-ayrı üzvlərinin psixoloji vəziyyəti və yaradıcı xarakterinin mürəkkəbliyi istintaqı təkbəşinə aparan müstəntiqin fəaliyyəti ilə eynidir.

2. Müstəntiqin fəaliyyəti sərbəst və yaradıcı xarakter daşıyır: Hər bir müstəntiqdə onun şəxsi keyfiyyətlərindən, bilik və təcrübəsindən asılı olaraq müəyyən fərdi üslubu formalaşır. Ayrı-ayrı müstəntiqlərin ibtidai araşdırma qrupunun tərkibinə daxil olması haqqında məsələni həll edərkən, ümumi nəticədə onların fərdi iş üslubuna görə göstərə bildiyi təsiri nəzərə almaq lazımdır. Ona görə də qrup üzvü olan hər bir müstəntiq özünün prosessual sərbəstliyini itirmir, ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərini icra edir və onların icrasına görə məsuliyyət daşıyır.

3. İstintaq qrupunun üzvü olan hər bir müstəntiq fərdi şəkildə işini planlaşdırarkən həm özündə, həm də qrupun digər üzvlərində olan informasiyaya arxalanmalıdır. Buna görə də qrup şəklində ibtidai araşdırma zamanı informasiyanın əldə edilməsi və ötürülməsi məsələləri planlaşdırmanın əsas şərtidir.

İbtidai araşdırmanın əsas funksiyalarından biri təşkiləddir. Təşkilati funksiya planlaşdırmanın məqsədinə və ibtidai araşdırmanın tələblərinə uyğundur. Çünki ibtidai araşdırmanın təşkilinin

üsullarından biri də planlaşdırmaadır.

Planlaşdırmanın digər funksiyası nəzarətedicidir. İbtidai araşdırmanın planlaşdırılması zamanı işin nəticələrini qiymətləndirmək və araşdırmanın istiqamətini vaxtında dəyişməklə yanaşı taktiki üsulların istifadə edilməsinin məqsədəuyğun olub-olmadığını, ibtidai araşdırma prosesində qanunçuluq prinsipinə əməl olunmasını yoxlamaq üçün nəzarətedici funksiyanın tətbiqi həyata keçirilir.

Müstəntiqlər tərəfindən ibtidai araşdırmanın planlaşdırılmasının təşkili müxtəlif istiqamətlərdə aparılır.

1. Tərədilmiş cinayətin ayrı-ayrı epizodları üzrə planlaşdırma;

2. Cinayət işi üzrə aparılmış istintaq hərəkətlərinin icrasından asılı olmayan digər hərəkətlərin planlaşdırılması;

3. Bir-biri ilə bağlı və asılı olan və yaxud da digər istintaq hərəkətləri ilə eyni vaxtda icra edilməli bir neçə istintaq hərəkətinin planlaşdırılması.

Müstəntiqlər qrupunun rəhbəri ilkin olaraq aşağıdakıları təmin edir:

a) ibtidai araşdırmanı planlaşdıraraq, müstəntiq tərəfindən hansı müddətlərdə bu və ya digər istintaq hərəkətlərinin icrasını müəyyən edir.

b) istintaq hərəkətlərinin icrası və keyfiyyətinə nəzarət edir.

c) araşdırmanın gedişatı və nəticələrinə dair qrup üzvləri arasında informasiya mübadiləsini təmin edir.

Müstəntiqlər qrupu tərəfindən ibtidai araşdırmanın planlaşdırılması zamanı əməliyyat orqanları ilə zəruri əlaqələrin təmin edilməsi üçün əməliyyat – axtarış tədbirlərinin nəticələrindən istifadə etməklə real şəraitin yaradılması da mühüm məsələdir.

İbtidai araşdırmanın hər bir mərhələsində təşkilati məsələlərə diqqət yetirildiyindən planlaşdırmanın mərhələlərinə nəzər yetirmək lazımdır. Planlaşdırmanın mərhələləri ibtidai araşdırmanın mərhələlərinə uyğundur, çünki planlaşdırmanın zərurəti ibtidai araşdırmanın tələbi ilə müəyyən edilir. İstintaq təcrübəsinin təhlili göstərir ki, ibtidai araşdırmanın planlaşdırılmasının üç əsas mərhələsi xüsusilə diqqəti cəlb edir.

1. İbtidai araşdırmanın ilkin mərhələsində aparılan planlaşdırma (ilkin istintaq hərəkətləri planlaşdırılır).

2. İbtidai araşdırmanın əsas mərhələsində aparılan planlaşdırma (sonrakı istintaq hərəkətlərinin planlaşdırılması).

3. İbtidai araşdırmanın yekun mərhələsində planlaşdırma.

Qeyd olunan hər bir mərhələdə müstəntiqin təşkilati fəaliyyəti mühüm tədbirlərin planlaşdırılmasından ibarətdir.

İlkin mərhələdə planlaşdırmanın özünəməxsus xüsusiyyəti ilkin istintaq hərəkətlərinin növləri və ardıcılığının düzgün və əlverişli seçilməsindən asılıdır.

Cinayət hadisəsi barədə məlumat alındıqdan dərhal sonra sübutedicilərin informasiyaların aşkar edilməsini, qeyd olunmasını və qorunub saxlanılmasını təmin etməklə yanaşı ibtidai araşdırmanın sonrakı inkişafı üçün əlverişli şərait yaradan hərəkətlər ilkin istintaq hərəkətləri adlanır. Cinayət işi başlandıqdan sonra ilkin hərəkət və tədbirlərin səmərəli təşkili zərurəti ilə ilkin istintaq hərəkətlərinin planlaşdırılması mürəkkəb olsa da həyata keçirilir.

İlkin istintaq hərəkətləri ümumi meyarlardan irəli gələrək tam, obyektiv və hərəkətlilik prinsipi ilə riayət etməklə seçilir. Bu zaman istintaq şəraitlərinin müxtəlifliyi cinayətkar barədə məlumatlar, istintaqa təsir edən əlverişsiz faktorlar və s. nəzərə alınır.

İstintaq hərəkətlərinin və digər tədbirlərin aparılmasında məqsəd aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İzlərin və digər maddi sübutların zədələnməsi və ya məhv edilməsinin qarşısının alınması;

2. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin istintaqdan boyun qaçırmasına cinayəti davam etdirməsinə, məsuliyyətdən yayınmasına və işin gedişatına mənfi təsir göstərməsinə yol verilməməsi.

İlkin mərhələdə təxirəsalınmaz (hərəkətləri) tədbirləri icra edən müstəntiqin fəaliyyəti məqsəduyğun və düşünülmüş olmalıdır. Həmin mərhələdə müstəntiqin şəxsi keyfiyyətləri, əsas məqamları tez və aydın qavramaq bacarığı, operativlik və təcrübəsi mühüm rol oynayır.

Törədilmiş cinayətlərin "isti izlərlə" təqibində ibtidai araşdırmanın planlaşdırılması bütün işlər üzrə mütləq deyil, onun özünəməxsus əlamətləri

qeyd olunduğu kimi şərtləndirilir.

- cinayətin törədilməsi və aşkar edilməsi arasındakı müddətin maksimum dərəcədə müəyyən edilməsi;

- şübhəli şəxslərin şəxsiyyətinin və cinayətin törədilməsi şəraitinin müəyyən edilməsi;

- ərazi üzrə cinayətkarlığa qarşı mübarizədə bütün orqanların, qüvvə və texniki vasitələrin istifadə edilməsində mərkəzləşdirilmiş rəhbərliyin olması;

- İbtidai araşdırmanın planlaşdırılması və istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsinin taktikası;

Cinayətlərin "isti izlərlə" təqibinin planlaşdırılması məzmun etibarı ilə aşağıdakı prinsiplərə əsasən aparılır:

- müxtəlif yerlərdə aparılan hərəkətlərin eyni vaxtda icrası;

- bir neçə məsələnin eyni vaxtda həlli;

- istintaq, əməliyyat-axtarış və s. tədbirlər zamanı fasiləsiz informasiya mübadiləsi;

- istintaq şəraitinə əsasən həll edilən məsələlərin təxirəsalınmazlığı;

- mövcud istintaq şəraitinə əsasən fərziyyələrin eyni vaxtda paralel yoxlanılması. "İsti izlərlə" araşdırma zamanı icra olunan istintaq və digər hərəkətlər ibtidai araşdırmanın tipik planları əsasında həyata keçirilə bilər.

Ona görə də ibtidai araşdırmanın əsas mərhələsində planlaşdırma ilkin mərhələdə toplanmış sübutlar hesabına geniş informasiya əsasında tərtib olunur. Qeyd edilən mərhələdə planlaşdırmanın məzmununu prosesual hərəkətlərin – bilavasitə təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsinin aparılması ilə şərtləndirilir.

Törədilmiş cinayət əməlinin tövsif edilməsindən asılı olaraq planlaşdırma həyata keçirilir. Planlaşdırma toplanmış sübutların və operativ informasiyanın yoxlanılmasını da təmin edir. Əldə olunmuş həmin məlumatlar istintaqı aparılan cinayətin tərkib elementləri, sübutetmə predmeti və istintaqın vəzifələri ilə müqayisə olunur.

Cinayət işlərinin planlaşdırılmasını bir mərhələ ilə məhdudlaşdırmaq olmaz (əldə olunmuş məlumatların qiymətləndirilməsi - planlaşdırma - əməliyyat tədbirləri və istintaq hərəkətlərinin aparılması – nəticələrin qiymətləndirilməsi). Ona görə də zərurət yarandıqda həmin proses davam etdirilməlidir

ki, sübut etməyə əsaslanan yoxlanılmalı fərziyyələrdən biri tam şəkildə təsdiq edilsin.

İbtidai araşdırmanın yekun mərhələsində müstəntiqin təşkilati tədbirlərindən biri də toplanmış sübutların daxili inam hissi ilə qiymətləndirməsidir.

Ümumilikdə araşdırma prosesində yeni sübutların müəyyən olunmasını tələb edən münaqişəli istintaq şəraitləri yarandıqda yekun mərhələdə planlaşdırma həyata keçirilir.

Xüsusilə qeyd etməliyik ki, istintaq zamanı bir fərziyyə təsdiq olunarsa digərləri rədd edilərsə, onda həmin təsdiq olunmuş fərziyyənin obyektiv həqiqət olması üçün yoxlama aparmaq lazımdır. Təqsirləndirilən şəxs və ya onun müdafiəçisi araşdırmanın nəticələri ilə tanış olduqdan sonra vəsatət qaldırırsa, onda müstəntiq zəruri istintaq hərəkətlərini planlaşdırır. Belə vəsatətlər bəzi

hallarda mütləq yerinə yetirilməli hərəkətləri də nəzərdə tuta bilər, məsələn ayrı-ayrı prosesual şəxslərin dindirilməsini və s. Müstəntiqin cinayət işlərinin planlaşdırılması ilə bağlı fəaliyyəti anoloji xüsusiyyətlərə malikdir (prokuror və ya hakim cinayət işini əlavə araşdırma üçün qaytardığı halda və yaxud ayrı-ayrı tapşırıqlar icra olunarkən planlaşdırmanın oxşar formalarından istifadə etmiş oluruq). Planlaşdırmanın əsaslı məlumat və fərziyyələrdən ibarət olan fəaliyyət modeli yalnız ümumi qaydalarla ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin məqsəd və icrasını müəyyən edir.

Qeyd etməliyik ki, istintaq təcrübəsində ibtidai araşdırmanın təşkili və planlaşdırılması elmi cəhətdən əsaslandırılmış müddəaların tətbiqi ilə müstəntiqin müsbət nəticələrin əldə olunmasına əlverişli şərait yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət- Prosesual Məcəlləsi. Bakı, 2000
2. A.Mahmudov. «Kriminalistika», Sxemlər albomu, şərhlər və terminlər, Bakı, 2013. s. 117
3. A.Mahmudov və b. «Kriminalistika», dərs vəsaiti. Bakı, 2007. s. 245
4. A.Mahmudov, Ə.Allahverdiyev. «Hadisə yerinə baxış», dərs vəsaiti. Bakı, 2009. s. 27
5. K.Q.Sarıcalınskaya və b. «Kriminalistika» ali məktəblər üçün dərslik, Bakı 1999, s.69-71
6. Дубровицкая Л.П., Лузгин И.М. Планирование расследования. М., 1972, с. 3
7. Жогина Н.В. (под редакцией). Руководство для следователей. М., 1971, с. 87
8. Кулагин Н.И. Планирование расследования сложных многоэпизодных дел. М., 1979, с. 19-94
9. Лузгин И.М. Следственные версии и планирование расследования. – В кн: «Криминалистика». М., 1968, с. 314
10. Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Организация планирования. М., 1970, с. 105

Alakbar Allahverdiyev

Some features of the organization of the preliminary investigation

In this scientific article, on the part of the author, the theoretical foundations are considered in detail, such as: the content, essence and legal foundations of the organization of the preliminary investigation.

Along with the theoretical and practical significance of planning, special attention is paid to the concepts: versions, planning and organization of a preliminary investigation. The functions, stages, directions of planning and organization of the preliminary investigation carried out by the investigator are disclosed.

In a scientific article, the author, as well as in the presence of peculiar signs in the preliminary investigation of crimes in "hot pursuit", especially touched upon the stages of organizing the investigation and the implementation of standard plans and other actions.

Алекпер Аллахвердиев

Некоторые особенности организации предварительного расследования

В данной научной статье со стороны автора подробно рассмотрены теоретические основы, такие как: содержание, сущность и правовые основы организации предварительного расследования.

Наряду с теоретическим и практическим значением планирования особое внимание уделено понятиям: версии, планирование и организация предварительного расследования. Раскрыты функции, стадии, направления планирования и организации предварительного расследования, проводимые со стороны следователя.

В научной статье автором, как и при наличии своеобразных признаков у предварительного расследования преступлений по «горячим следам» особо затронуты этапы организации следствия и осуществление типовых планов и других действий.

Rasim İSAQOV

DİN-in Polis Akademiyasının
“Kriminalistika” kafedrasında
baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı.

RƏQƏMSAL KRİMİNALİSTİKA VƏ ONUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Açar sözlər: rəqəmsal kriminalistika, internet kriminalistika, informasiya sistemləri, rəqəmsal məhkəmə ekspertizası

Ключевые слова: цифровая криминалистика, интернет-криминалистика, информационные системы, цифровая экспертиза

Keywords: digital forensics, internet forensics, information systems, digital forensics expertise

Rəqəmsal kriminalistika yaxşı qurulmamış və artıq sinonimləri olan yeni bir termdir (elektron kriminalistika, kompyuter kriminalistikası, internet kriminalistika və s.). Rəqəmsal kriminalistika müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının fəaliyyət xüsusiyyətlərinin dərk edilməsinə əsaslanan və cinayət xarakterli qanunauyğunluqları müəyyən etmək üçün istifadə olunan yeni biliklərdir.

Rəqəmsal kriminalistika onun rəqəmsal mənbələrdən əldə edilmiş rəqəmsal dəlillərin qorunması, toplanması, təsdiqlənməsi, eyniləşdirilməsi, təhlili, sistemləşdirilməsi, sənədləşdirilməsi və təqdimatı ilə əlaqəli elmi cəhətdən əldə edilmiş və sübut edilmiş metodların cinayət kimi tanınan və ya yenidən qurulması üçün istifadə edilməsi planlaşdırılan əməliyyatların qarışısını ala biləcək hərəkətlər sistemidir.

Rəqəmsal kriminalistikanın rəqəmsal məhkəmə araşdırması üçün qaydaları, tədqiqat prosesi, media, kod, və şəbəkə təhlili kimi analiz növləri mövcuddur. Rəqəmsal kriminalistikanın əsas məzmunu milli təhlükəsizlik və informasiya təhlükəsizliyi, korporativ casusluq, ağ yaxalı cinayətkarlar, uşaq pornoqrafiyası, ənənəvi cinayət, insidentlərə reaksiya, insanların gizli izlənməsi, məxfiliyin pozulması kimi halların araşdırılması təşkil edir.

Müasir cinayətlər de-fakto iki dünyada törədilir ki, bunlardan biri maddi obyektlərin tanış dünyası, digəri isə virtualdır. Biz müxtəlif yollarla bu virtual dünyaya qərq oluruq. Məsələn, dolayı yolla - videomüşahidə sistemlərinin obyektivlərinə girməklə, mobil şəbəkələrin baza stansiyaları tərəfindən qeydiyyatla alınmış mobil telefonları köçürməklə, mağazalarda bonus xal toplama kartlarından istifadə etməklə və ya avtomobildə GSM modulu və marşrut izləmə funksiyası olan siqnalizasiya sistemi quraşdırmaqla. Daha az olmayan hallarda biz bu dünyanın obyektləri ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqədə oluruq, çünki biz İnternetdən məlumat mənbəyi (şəbəkə mediası), müxtəlif proqram təminatından sosial əlaqələr vasitəsi (sosial şəbəkələr Facebook, İnstagram, V Kontakte və s.), ünsiyyət vasitəsi (WhatsApp, Telegram messengerləri və s.), peşəkar problemlərin həlli üçün alət (informasiyanın bulud saxlanması dəstəkləyən ofis proqramları və s.) kimi istifadə edirik.

Cib telefonlarından tutmuş smart televizorlara qədər insanın istifadə etdiyi müasir cihazların böyük əksəriyyəti öz elektron daşıyıcılarında və informasiyanın xarici yaddaşında insan istifadəsinin izlərini də saxlayır. Təbii ki, bu gün rəqəmsal izlərdən cinayətlərin açılması və araşdırılması, işdə həqiqətin üzə çıxarılması maraqları naminə istifadə etmək lazımdır. Lakin belə bir istək, bu imkanın mümkünlüyü və konkret həyata keçirilməsi hüquq-mühafizə orqanlarının cinayətlərin araşdırılmasının fərqli təcrübəsinin müxtəlif komponentləridir.

Hələ 20 il əvvəl cinayətlərin hazırlanmasında və törədilməsində yüksək texnologiyalar sahəsində kompyuterləşdirilmiş cihazlardan və rəqəmsal informasiyadan istifadə edilən hər hansı cinayət

gizli elan edilirdi.

Bu kimi cinayətin tez bir zamanda araşdırılmasını, onun sifətlərini müəyyən etmək və günaqlarının etibarlı sübutunu gözləmək üçün obyektiv olaraq mümkün deyildi. Bu bəyanatda rəqəmsal izlərin aşkar edilməsi, fiksasiyası və öyrənilməsi üçün məhkəmə-tibbi vasitələrin olmaması, bu cür hərəkətlərin həyata keçirilməsi üsullarının olmaması, rəqəmsal sübutların təhlükəsizliyini və aktuallığını təmin etmək üçün zəmanətlər, xüsusi biliklərin tətbiqi sisteminin olmaması nəzərə alındı. Hüquq-mühafizə orqanının strukturunun səviyyəsi (onlarda ixtisaslaşmış bölmələrin və təlim keçmiş mütəxəssislərin olması). Amma daha önəmlisi, istintaqda əsas əlaqənin - təlimi prosessual sübutda istifadə etməyə imkan verən müstəntiqin cinayətin hazırlanması və törədilməsinə dair rəqəmsal formada müxtəlif məlumatları alması idi.

Bu gün rəqəmsal izlərin görüldüyü cinayətlərin təhqiqatı ənənəvi cinayətlərdən daha çətin deyil və çox vaxt daha asandır, çünki mütəxəssislər müxtəlif informasiya sistemlərində, müxtəlif informasiya daşıyıcılarında izlərin əmələ gəlməsi mexanizmini bilir, əməliyyat sistemlərində fayllarla işləyərək rəqəmsal izləri axtarmaq, fiksə etmək, şərh etmək üçün lazım olan xüsusi avadanlıq və program təminatı mövcuddur. Mütəxəssislər hazırlanır və məhkəmə ekspertizası texnologiyasının yeni nəslini düzgün tətbiq etməyi bacarırlar.

İnformasiya sistemlərinin, onların komponentlərinin normal fəaliyyətinə mane olmağa yönəlmiş cinayət fəaliyyəti və ya onlardan başqa cinayətlərin törədilməsi aləti kimi istifadə edilməsinə yönəldilmiş fəaliyyət; cinayətlərin hazırlanması, törədilməsi, gizlədilməsi ilə bağlı elektron daşıyıcılarda, informasiya və telekommunikasiya şəbəkələrində, virtual məkanda məlumatların yaradılması, dəyişdirilməsi, ötürülməsi, silinməsi; hüquqi əhəmiyyətini təmin etmək üçün texniki prosedurların həyata keçirilməsi ilə rəqəmsal məlumatların toplanması; ayrı-ayrı informasiya obyektlərində, habelə elektron informasiya daşıyıcısının informasiya mühitində saxlanılan rəqəmsal informasiyanın tədqiqi; əldə edilmiş nəticələrin qiymətləndirilməsi, onların subyektin hərəkətləri ilə əlaqələndirilməsi və cinayət əməlinin kvalifikasiyası üçün istifadə edilməsi; rəqəmsal sübutların onların alınmasının prosessual formasına uyğun olaraq mövcud sübutlar sisteminə inteqrasiyası.

Eyni zamanda bu ənənəvi məhkəmə-ekspertizası elminin yanaşmalarının müasir informasiya cəmiyyətinin inkişafı reallıqlarına elə ciddi və perspektivli uyğunlaşdırılmasıdır ki, hüquq-mühafizə təcrübəsi mümkün qədər tez bu informasiyanın elmi formalaşdırılması yolundan keçməyi istiqamətləndirir və cinayətlərin istintaqında onun müddələrinin kütləvi şəkildə praktiki həyata keçirilməsini tələb edir

Rəqəmsal məhkəmə ekspertizası bilik sistemi kimi formalaşma mərhələsindədir, onun yuxarıda sadalanan komponentləri uğurla, lakin ayrı-ayrılıqda inkişaf edir. Eyni zamanda, rəqəmsal kriminalistikanın komponentlərinin əldə edilmiş inkişaf səviyyəsi əvvəllər haqlı olaraq gizli hesab edilən xüsusilə mürəkkəb cinayətlərin açılmasını və istintaqını artıq təmin etməyə imkan verir. Baş vermiş cinayət hadisəsinin detallarına diqqət yetirək:

Rusiya Federasiyası İstintaq Komitəsinin müstəntiqi tərəfindən gənc qızın itkin düşməsi faktı ilə bağlı başlanmış cinayət işinin istintaqı zamanı onun ögey atası ifadə verib ki, evdən çıxmazdan əvvəl ona mobil telefonuna SMS göndərüb. O, onun ünvanına bütün lazımi izahatlarla elektron məktub göndərildiyini bildirdi. Məktubun mətnindən belə nəticə çıxır ki, qızın itməsi cinayət deyil və onun qayıtmasını bir neçə ay gözləmək lazım gəlib.

Eyni zamanda, ögey ata versiyasının cinayəti gizlətmək məqsədi daşdığı və mövcud rəqəmsal məlumatların (SMS mesajı, e-poçt) məcmusunun onun yaratdığı rəqəmsal alibi olduğunu düşünməyə əsaslar var idi. Bu fərziyyə müstəntiqin SMS mesajlarının göndərilməsi və qəbulu zamanı ögey ata və qızın mobil telefonlarına hansı baza stansiyalarının xidmət göstərdiyini yoxlamasının nəticələrinə əsaslanıb. Həmin anda hər iki telefona eyni baza stansiyası xidmət göstərirdi ki, bu da şəhərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, çox güman ki, aşağıdakıları ifadə edirdi: ögey ata ev kompyuterindən istifadə edərək qızının hesabından onun elektron poçtuna məktub göndərə bilərdi. poçt qutusuna, sonra isə öz mobil telefonundan istifadə edərək onu telefonunuza SMS mesajı göndərin.

Müstəntiq sübutların saxtalaşdırılması versiyasının yoxlanılmasında kömək üçün İstintaq Komitəsinin Kriminalistika Baş İdarəsinin ekspertlərinə müraciət edib.

Mütəxəssislər elektron yaddaş daşıyıcısı - qızın istifadə etdiyi ev komputeri ilə bağlı araşdırma apa-

rıb və onun şəbəkə fəaliyyətinin profilini (şəbəkə resurslarının məzmununa baxmaq, mesajlara baxmaq, musiqi dinləmək prioritetləri və adi ardıcılığı) müəyyən ediblər. Uzun müddət və evdə qalmağın son günündə İnternetdə qeyri-adi iş əlamətləri yox idi. Eyni zamanda, yoxa çıxmağdan əvvəlki gecə işləyən kompüter e-poçtu yükləmək tapşırığını yerinə yetirirdi və başa çatdıqdan sonra bu tapşırığı heç kim bağlamadı, bütün işləyən proqramların pəncərələri sonrakı 10 saata yaxın aktiv qaldı, lakin istifadə edilməmişdir, bu müddətdən sonra kompüter güclə söndürülərək söndürüldü, halbuki kompüter belə qeyri-adi söndürmə üsulu əvvəllər heç vaxt istifadə edilməmişdi.

Ögey ata, buna görə də rəqəmsal sübutların saxtalaşdırılması versiyası əsas oldu və əlavə araşdırma tələb etdi. Bu cür tədqiqatlar təsdiqlənmiş e-poçtun hazırlanması və göndərilməsi şərtlərini müəyyən etmək üçün aparılmışdır.

Araşdırmaların nəticələri həyəcan verici idi. Birincisi, e-poçt kompüterin qeyri-adi 10 saatlıq fasilədən dərhal əvvəl (bütün gecə və səhərə qədər) bir anda göndərildi. Əslində bu, kompüterdə edilən son hərəkət idi.

İkincisi, e-poçt müəyyən bir mətn icraçısı üçün xarakterik ola biləcək xüsusi xüsusiyyətlərə (sözlər arasında boşluqların sayının artması, səhvlər) malikdir. E-poçta normal baxarkən, izləyici mətnin vizual görüntüsünü zorla yaxşılaşdırdıqda, bəzi xüsusiyyətlər görünmürdü və mütəxəssis tərəfindən yalnız məktuba baxmaq üçün xüsusi rejimdə aşkar edilmişdir.

İcraçını müəyyən etmək üçün qızın və onun ögey atasının poçt qutularından e-poçt yazışmalarının ələ keçirilməsi, ardınca məktublarda mətnlərinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi qərara alınıb.

Qızın və onun ögey atasının yazdığı məktublarda öyrənilməsinin nəticəsi müstəntiqin versiyasını təsdiqlədi: ögey ata tərəfindən müxtəlif vaxtlarda göndərilən bütün məktublarda yoxlanılan məktubun xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşən icra xüsusiyyətləri var idi. Qızın uzun müddət tədqiq edilən hərflərinin heç birində belə xüsusiyyətlər yox idi. Həmin andan başlayaraq müstəntiq bütün söylərini qızın qətlində ögey atanın iştirakı ilə

bağlı yeganə istintaq variantı üzərində cəmləyib.

Cinayət hadisəsinin dəqiq vaxtını (proqramların istifadəsinin əsassız dayandırılması anı) və kompüterin məcburi söndürülməsinə qədər keçən vaxtı bilməklə yanaşı, ərazidə yol hərəkəti vəziyyətinin təhlili. Şübhəli şəxsin yaşayış yerinin müəyyən edilməsi, şübhəlinin şəxsi avtomobili ilə gəlib meyiti gizlədərək evə dönmə bildiyi ərazini müəyyən etməyə imkan verdi. Sonradan məhz bu axtarış bölgəsində qızın cəsədinin dəfn edildiyi aşkarlandı.

Rəqəmsal məhkəmə ekspertizası arsenalına daxil olan üsul və vasitələr istintaq prosesində tətbiq olunur. Tədqiqatçıların iştirakı ilə kompüterlərin, mobil cihazların, elektron daşıyıcıların yoxlanılması və götürülməsi ilə bağlı istintaq hərəkətləri həyata keçirilir. Cinayətin "isti izlər"lə açılmasında istifadə oluna bilən elektron daşıyıcılarında yönləndirici və sübutedici məlumatların operativ şəkildə aşkar edilməsi məqsədi ilə götürülmüş avadanlığa dərhal baxış keçirilməsi və kompüter-texniki, informasiya-analitik, videotexniki ekspertizanın aparılması təşkil edilir, cinayətlə əlaqəli rəqəmsal məlumatın ən hərtərəfli öyrənilməsinə imkan verir.

Bir çox Texniki profilli Universitetlərdə rəqəmsal informasiyanın sübut edilməsində istifadənin xüsusiyyətlərinə dair müstəntiqlərin təlimi, o cümlədən rəqəmsal informasiya tədqiqatları sahəsində ixtisaslaşan mütəxəssislərin məqsədyönlü hazırlanması həyata keçirilir. Bütün bunlar rəqəmsal kriminalistikanın nailiyyətlərindən istintaq orqanı tərəfindən cinayətlərin araşdırılmasında bundan sonra da səmərəli istifadə olunacağına zəmanətdir.

Bir çox hüquq mühafizə orqanlarının hazırkı və gələcək fəaliyyətində istintaqın aparılması üçün lazımı təlim, avadanlıq və kadr çatışmazlığı aradan qaldırılmalı, Rəqəmsal-kriminalistikanın köməyindən istifadə edərək onlayn fəaliyyət göstərən cinayətkarları tapmaq, və mühakimə etmək imkanlarına mane olan texniki çətinliklər, həmçinin kibercinayətkarlığı araşdırmaq üçün qanunlardan və hüquqi vasitələrdən irəli gələn məsələlərin texnoloji, struktur dəyişikliklər fonunda inkişaf etməsi həlli vacib olan əsas problemlər sırasındadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası CPM. Bakı, 2000.
2. Azərbaycan Respublikası CM. Bakı, 2000.
3. «Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti» haqqında Azərbaycan Respublikasının 18 noyabr 1999-cu il tarixli Qanunu.
4. Sarıcalinskaya K.Q. «Kriminalistika» Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 1999.
5. Sarıcalinskaya K.Q., Cavadov F.M., Mahmudov A.M., Əliyev B.Ə. «Məhkəmə ekspertizası». Dərs vəsaiti. Bakı, 2003.
6. Mahmudov A.M., Əliyev B.Ə. «Kriminalistika» sxemlər albomu. Bakı, 2003.
7. Müəllif kollektivi. Məhkəmə ekspertizası sxemlər albomu. Bakı, 2007.
8. Abbasova F.M. «Yeni prosessual qanunvericilik və məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti». Bakı, 2000.
9. Müəllif kollektivi. Daktiloskopiyanın cinayətlərin açılmasında və araşdırılmasında rolu. Polis akademiyası. Bakı, 2013.
10. Cabbarova Ç, Məmmədli A, Hacıyev H, Rzayev K. Əlizlərinin eyniləşdirmə tədqiqatının metodikası. Bakı 2013.
11. Cavadov F.M., Əfəndiyev E.M., «Məhkəmə ekspertizası qarşısında qoyulan sualların nümunəvi siyahısı». Bakı, 1998
12. Cavadov F.M., Ataşova R.H. «Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının yaranması və inkişafı». Bakı, 1997.
13. «İstintaq taktikası». K.Q. Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 1991.
14. Mayılov Ü.A., Musayev H.Ə., Ələkbərov H.F., İbrahimova Ə.İ., Haçıyev Q.H. «Məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizasına materialların hazırlanması». Bakı, 1999.
15. Müəllif kollektivi. Kriminalistik texnika. Bakı, 2016.
16. Цифровая криминалистика. Дмитрий Валерьевич Бахтеев, Виталий Борисович Вехов, Галина Сергеевна Русман, Евгений Владимирович Никитин, Евгений Владимирович Смахтин, Елена Анатольевна Буглаева, Елена Викторовна Христинина, Сергей Александрович Ковалев, Сергей Васильевич Зуев. ЮРАЙТ 2021
17. <https://www.cybersecurityjobs.com/forensic-expert-jobs/>
18. <https://www.gmercyu.edu/academics/learn/computer-forensics>

İsaqov Rasim

Цифровая криминалистика и его перспективы развития

В данной статье раскрывается сущность развития и перспективы цифровой криминалистики. Особое внимание уделено содержанию цифровой криминалистики, сборку цифровых следов преступлений и образцов для сравнительного исследования, назначения цифровой экспертизы, а также тактики проведения следственных действия с участием следователей по осмотру и изъятию компьютеров, мобильных устройств и электронных носителей.

İsaqov Rasim

Digital criminology and its prospects for development

This article reveals the dryness of development and the prospects of digital forensics. Particular attention is paid to the content of digital forensics, a collection of traces of digital offenses and models for comparative research, the purpose of digital expertise, as well as tactics of conducting follow-up activities and follow-up actions.

Rasim AĞASIYEV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
Əcnəbilərin hüquqları və miqrasiya şöbəsinin
müdiri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru.
E-mail: rasim_agasiyev@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏCNƏBİLƏRİN VƏ YA VƏTƏNDAŞLIĞI OLMAYAN ŞƏXSLƏRİN İNZİBATI MƏSULİYYƏTİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: inzibati xəta, inzibati tənbeh, inzibat məsuliyyət, inzibati cərimə, Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara inzibati qaydada çıxarma, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi.

Ключевые слова: административное правонарушение, административный штраф, административная ответственность, административный штраф, Административная депортация с территории Азербайджанской Республики, иностранцы и лица без гражданства, Кодекс об административных правонарушениях Азербайджанской Республики, Миграционный Кодекс Азербайджанской Республики.

Keywords: administrative offence, administrative penalty, administrative responsibility, administrative fine, Administrative deportation from the territory of the Republic of Azerbaijan, foreigners and persons without citizenship, Code of Administrative Offenses of the Republic of Azerbaijan, Migration Code of the Republic of Azerbaijan.

Dünyanın əksər dövlətlərində olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da yaşayan əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsasları dövlətdaxili qanunlarla tənzimlənir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq “mili rejim” prinsipi əsasında ölkəmizdə yaşayan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə çoxsaylı hüquq və azadlıqlar verməklə həmin şəxslərin

hüquqi statusunu təsbit etmiş, habelə milli qanunvericilik normaları ilə həmin şəxslərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsasları müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikasının 29 dekabr 2015-ci il tarixli 96-VQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi (bundan sonra – AR İXM) və Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2013-cü il tarixli 713-IVQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi (bundan sonra –AR MqM) ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının regionda lider dövlətə çevrilməsi, Avropaya sürətli inteqrasiya etməsi, elm və mədəniyyət sahəsində beynəlxalq tədbirlərə, dünya və Avropa səviyyəli idman oyunlarına ev sahibliyi etməsi, habelə son illərdə ölkəmizə turist axınının çoxalması nəticəsində əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasına gəlməsi, Azərbaycan Respublikasından getməsi, Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti olması, müvəqqəti və ya daimi yaşaması, habelə yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyatı alınması həmin şəxslərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsaslarının düzgün tənzimlənməsini zəruri edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Azərbaycan Respublikasında əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsasları həm AR İXM həm də AR MqM-nin hüquq normaları ilə tənzimlənir. Belə ki, AR İXM ilə qorunan ictimai münasibətlərə qəsd edən, hü-

quqazidd olan, təqsirli sayılan və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməl inzibati xəta hesab olunur. AR İXM-də ehtiva edilmiş bu müddəa Miqrasiya Məcəlləsinin 78.3-cü maddəsində də öz əksini tapmışdır. Həmin maddədə göstərilir ki, inzibati xəta törətdiyinə görə barələrində inzibati tənbeh tədbiri tətbiq edilən əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından inzibati qaydada kənara çıxarırlar (**2, s. 53**). Milli qanunvericiliyimizin tələblərindən görüldüyü kimi ölkəmizin vətəndaşları kimi ölkəmizdə yaşayan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də Azərbaycan Respublikasının ərazisində törətdikləri inzibati xətalara görə ümumi əsaslarla inzibati məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Analoji vəziyyət Rusiya Federasiyasında da eynidir. Belə ki, Rusiya Federasiyasında xarici vətəndaşların və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsasları Rusiya Federasiyasının 30 dekabr 2001-ci il tarixli 195 nömrəli Federal Qanunu ilə təsdiq edilmiş Rusiya Federasiyasının İnzibati Hüquqpozmalar haqqında Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Bu Məcəllənin 3.10-cu maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən inzibati cəza tədbiri kimi Rusiya Federasiyasının hüdudlarından kənara inzibati qaydada çıxarılma xarici vətəndaşlar və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər barədə müəyyən edilir (**5, s. 112**).

Türkiyə Cumhuriyyətində əcnəbilərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsasları bir qədər fərqlidir. Dünyanın əksər ölkələrindən fərqli olaraq Türkiyə Cumhuriyyətinin hüquq sistemində daxil olan hüquq sahələrindən biri də Yabancılar (əcnəbi) hüququdur. Yabancılar hüququ Türkiyəyə başqa ölkələrdən gələn yabancılara (əcnəbilər) tətbiq edilən hüquq sahəsidir. Yabancıların Türkiyəyə gəlmələri, Türkiyədən getmələri, müvəqqəti olmaları, müvəqqəti və daimi yaşamaları, həmçinin Türkiyədə siyasi sığınacaq alan şəxslərin hüquqları Türkiyə Cumhuriyyətinin 4 aprel 2013-cü il tarixli 6458 nömrəli “Yabancılar və Uluslararası Koruma Kanunu” ilə tənzimlənir. Bu qanun yabancılardan (əcnəbilər) inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən əsas qanun hesab edilir. Yabancıların Türkiyəyə girişi, çıxışı və digər məsələlərin icrasını İçişləri Bakanlığı Göç İdarəsi Genel Müdürlüğü (Türkiyənin Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Miqrasiya İdarəsinin müdirliyi) tərəfindən həyata keçirilir.

Düşünürük ki, Türkiyə Cumhuriyyətinin Ya-

bancılar (əcnəbi) hüququnu hüquq sistemində daxil edib, onun müstəqil hüquq sahələrindən biri kimi tanınması müstəqil hal kimi qiymətləndirilməlidir. Məlum olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq “mili rejim” prinsipi əsasında ölkəmizdə yaşayan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə çoxsaylı hüquq və azadlıqlar verməklə həmin şəxslərin hüquqi statusunu müəyyən etmişdir.

Bununla bağlı olaraq **təklif edirik** ki, Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyi əsasında əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə verilmiş çoxsaylı hüquq və azadlıqlar “Əcnəbilərin hüquqları” adlandırılсын və bu barədə müvafiq qanun qəbul edilsin, habelə “Əcnəbilərin hüquqları” Konstitusiyaya hüququnun müstəqil hüquq sahəsi kimi tanınsın.

Araşdırılan mövzu əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsaslarından bəhs edildiyinə görə hüquq ədəbiyyatında “inzibati xəta”, “inzibat məsuliyyət” və “inzibati tənbeh” anlayışlarının hansı hüquqi məna kəsb edildiyini nəzərdən keçirək:

İnzibati xəta – AR İXM ilə qorunan ictimai münasibətlərə qəsd edən, hüquqazidd olan, təqsirli sayılan (qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədilən) və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) deyilir (**3, s.7**).

İnzibati xəta törədən vətəndaşlar, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə inzibati tənbeh tətbiq edilir. İnzibati tənbeh inzibati cəza tədbiri olmaqla yanaşı həm də məsuliyyət tədbiridir. Belə ki, inzibati xəta törədən şəxsi qanunlara əməl edilməsi ruhunda tərbiyələndirmək, habelə həm inzibati xəta törətmiş şəxs, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni inzibati xəta törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, **inzibati tənbeh** – inzibati cəza tədbiridir. İnzibati tənbeh inzibati hüquq pozuntusuna yol vermiş şəxsə tətbiq edilir. (**6, s. 555**).

İnzibat məsuliyyət – vətəndaşın, vəzifəli şəxsin, əcnəbinin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsin nisbətən az ictimai təhlükəli olan hüquqazidd hərəkətinə (hərəkətsizliyinə) görə dövlət qarşısında məsuliyyəti deməkdir (**7, s. 212**).

Azərbaycan Respublikasının inzibati xətalara qanunvericiliyi vətəndaşlarla bərabər əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin də inzibati

məsuliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən etmişdir. Belə ki, AR İXM-nin 16.5-ci maddəsinə görə, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının ərazisində törətdikləri inzibati xətalara görə ümumi əsaslarla inzibati məsuliyyətə cəlb olunurlar (**3, s. 8**).

Qanuna əsasən inzibati xəta törədərkən on altı yaşa tamam olmuş fiziki şəxslər inzibati məsuliyyətə cəlb olunurlar. Bu norma əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də şamil edilir.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə əsasən Azərbaycan Respublikasında toxunulmazlıq hüququndan istifadə edən əcnəbilərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində törətdikləri inzibati xətalara görə məsuliyyət məsələsi beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq həll edilir.

Göründüyü kimi “inzibati xəta”, “inzibat məsuliyyət” və “inzibati tənbeh”ə verilən anlayışlar zahirən eyni mənə kəsb edən fikrini yaratsa da lakin bu anlayışlar öz hüquqi mahiyyətinə və təyinatlarına görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənirlər. Belə ki, inzibati xəta qanunla qorunan ictimai münasibətlərə qəsd edən, hüquqazidd olan, təqsirli sayılan və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməl hesab edilsə, inzibati məsuliyyət isə inzibati xətaya görə müəyyən edilən inzibati tənbeh növü sayılır. Həmçinin AR İXM-nin xüsusi hissəsində nəzərdə tutulan əməllərə görə inzibati məsuliyyət o halda yaranır ki, bu əməllər cinayət məsuliyyətinə səbəb olmasın.

AR İXM-nin 22-ci maddəsinə əsasən inzibati tənbeh növləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) xəbərdarlıq;
- b) inzibati cərimə;
- c) inzibati xətanın törədilməsində alət və ya inzibati xətanın bilavasitə obyekt olmuş predmetin müsadirəsi;
- ç) fiziki şəxsə verilmiş xüsusi hüququn məhdudlaşdırılması;
- d) ictimai işlər;
- e) Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara inzibati qaydada çıxarma;
- ə) inzibati həbs.

Yuxarıda adları qeyd edilən inzibati tənbeh növlərini əsas və əlavə inzibati tənbeh növlərinə ayırmaq olar. Xəbərdarlıq (a), inzibati cərimə (b), ictimai işlər (d) və ya inzibati həbs (ə) yalnız əsas inzibati tənbeh növləri kimi tətbiq edilir. Lakin inzibati xətanın törədilməsində alət və ya inzibati

xətanın bilavasitə obyekt olmuş predmetin müsadirəsi (c), fiziki şəxsə verilmiş xüsusi hüququn məhdudlaşdırılması (ç), Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara inzibati qaydada çıxarma (e) həm əsas, həm də əlavə inzibati tənbeh növləri kimi tətbiq edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin vətəndaşları kimi əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə həm əsas həm də əlavə inzibati tənbeh növləri tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara inzibati qaydada çıxarma inzibati tənbeh yalnız əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə tətbiq edilir. Konstitusiyanın tələblərinə görə bu inzibati tənbeh növünün Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına tətbiq edilməsinə yol verilmir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 53-cü maddəsinin II hissəsinə görə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikasından qovula və ya xarici dövlətə verilə bilməz (**1, s. 13**).

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, statistika üzrə aparılan təhlil görə AR İXM-nin 22-ci maddəsində təsbit edilmiş bütün əsas və əlavə inzibati tənbeh növləri əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə də tətbiq edildiyi göstərilərsə də lakin AR İXM-nin yalnız bir neçə (566, 568, 572, 575, 577) maddələrin sanksiyalarında həmin şəxslərə “cərimə” və yaxud “Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara inzibati qaydada çıxarma” inzibati tənbeh növləri tətbiq edilir. Həmin şəxslərə digər inzibati tənbeh növləri tətbiq edilmir.

Yaranmış vəziyyət Azərbaycan Respublikasının inzibati xətalara qanunvericiliyinin vəzifə və prinsiplərinin tələblərini kobud şəkildə pozulması ilə yanaşı, əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkəmizdə inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsaslarının məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirilməlidir. Halbuki əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər ölkəmizdə qanuni əsaslarla yaşadığı müddət ərzində ölkəmizin vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqları” adlı 69-cu maddəsinin I hissəsində göstərilir ki, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzər-

də tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidir (1, s. 17).

Konstitusiyanın bu müddəasından görüldüyü kimi əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər ölkəmizin vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər. Fikrimizcə, ölkəmizin ərazisində qanuni əsaslarla müvəqqəti olan, müvəqqəti və ya daimi yaşayan şəxslər törətdikləri müxtəlif növ inzibati xətalara görə AR İXM-nin 22-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş bütün əsas və əlavə inzibati tənbeh növlərinə görə inzibati məsuliyyətə cəlb olunmalıdırlar.

Bununla bağlı **təklif edirik** ki, AR İXM-nin 22-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əsas və əlavə inzibati tənbeh növlərinə uyğun olaraq AR İXM-də əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətini müəyyən edən yeni hüquq normaları müəyyən edilsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, AR İXM-də əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsasları ilə bağlı mövcud olan nöqsanlardan biri AR İXM-nin 23.3-cü maddəsi ilə bağlıdır. Belə ki, AR İXM-nin “Əsas və əlavə inzibati tənbehlər” adlı 23.3-cü maddəsində göstərilir ki, bir inzibati xətaya görə əsas tənbeh, yaxud əsas və əlavə tənbeh tətbiq edilə bilər (3, s. 14). Bu maddənin tələbindən belə məlum olur ki, əgər bir inzibati xəta törətmiş əcnəbiyə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsə cərimə tətbiq edilsə, bu xətaya görə həmin şəxsə Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara inzibati qaydada çıxarma tətbiq edilə bilməz. Lakin AR İXM-nin bir sıra maddələrində bir inzibati xəta törətmiş əcnəbiyə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsə həm inzibati cərimə həm də Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara inzibati qaydada çıxarma tətbiq edilir. Məsələn, AR İXM-nin 572-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrində rejimin pozulmasına görə - əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər xəbərdarlıq edilməklə və ya iki yüz əlli manatdan üç yüz əlli manatadək məbləğdə cərimə edilməklə Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara inzibati qaydada çıxarılır (3, s. 254). Həmçinin AR İXM-nin 575.2-ci maddəsində göstərilir ki, əvvəllər Azərbaycan Respublikasının

hüduqlarından kənara çıxarılmış və girişinə müəyyən müddətə məhdudiyyət qoyulmuş əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin həmin müddət ərzində bilərəkdən sənədlərində dəyişiklik edərək yenidən ölkəyə daxil olmasına görə - əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər beş yüz manat məbləğində cərimə edilməklə, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara inzibati qaydada çıxarılır (3, s. 254).

Təqdim edilən AR İXM-nin 572-ci və 575.2-ci maddələrinin sanksiyalarından görüldüyü kimi əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə bir inzibati xətaya görə həm cərimə həm də ölkənin hüduqlarından kənara inzibati qaydada çıxarma tətbiq edilir. Halbuki qanunda bir inzibati xətaya görə əsas tənbeh, yaxud əsas və əlavə tənbeh tətbiq edilməsi nəzərdə tutulur. Düşünürük ki, AR İXM-də mövcud olan bu cür nöqsanlar Azərbaycan Respublikasının inzibati xətalara qanunvericiliyinin ədalətlik prinsipinə, beynəlxalq hüquqi normalarına və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin təsbit edilmiş hüquqi statusunun tələblərinə ziddir. Bu vəziyyət AR İXM-nin 572-ci və 575.2-ci maddələrin AR İXM-nin “Əsas və əlavə inzibati tənbehlər” adlı 23.3-cü maddəsinin tələblərinə uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Bununla əlaqədar olaraq təklif edirik ki, AR İXM-nin 572-ci və 575.2-ci maddələrinin sanksiyalarında nəzərdə tutulmuş iki inzibati tənbeh növü bir inzibati tənbeh növü ilə əvəz edilsin.

Aparılmış araşdırma ilə Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin AR İXM-nin xüsusi hissəsinə daxil edilmiş maddələr üzrə hansı növ inzibati məsuliyyətə cəlb edildiyi müəyyən edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 2015-ci il 29 dekabr tarixli 96-VQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş AR İXM 6 bölmədən, 40 fəsildən və 609 maddədən ibarətdir. Bu Məcəllənin xüsusi hissəsi 10 fəsildən ibarət olub özündə sağlamlıq, siyasi, sosial və əmək hüquqları, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, əhalinin sanitariya-gigiyena və sanitariya-epidemioloji salamatlığı, mülkiyyət, ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik, sənaye, elektrik və istilik enerjisindən istifadə, damazlıq, baytarlıq-sanitariya, hava, dəniz, çay, avtomobil, dəmir yolu nəqliyyatında və

metropoliten, yol hərəkəti, yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və avtomobil yollarından istifadə, rabitə, informasiyadan istifadə edilməsi, onun yayılması və mühafizəsi, yaşayış sahələrindən istifadə, şəhərsalma, tikinti və abadlaşdırma, iqtisadi fəaliyyət, ticarət, vergilərin, rüsumların ödənilməsi, maliyyə və sığorta, gömrük, ictimai qayda, ictimai təhlükəsizlik və ictimai mədəniyyət əleyhinə olan, idarəçilik və hərbi uçuş, hərbi qeydiyyat və səfərbərlik qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalara özündə ehtiva edir.

AR İXM üzrə aparılan təhlildən məlum olur ki, bu Məcəllənin 6-cı bölməsinin xüsusi hissəsində 20 fəsil üzrə 452 maddə təsbit edilsə də, lakin əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati hüquqi məsuliyyətini müəyyən edən heç bir maddə nəzərdə tutulmamışdır. Halbuki ölkəmizin ərazisində qanuni əsaslarla müvəqqəti olan, müvəqqəti və daimi yaşayan, işləyən, təhsil alan, turist kimi istirahət edən və s. məsələlərlə bağlı ölkəmizdə yaşayan əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər yuxarıda adları qeyd edilən əksər hüquq normalarının tələblərini pozaraq inzibati xəta törədirlər. Lakin AR İXM-də həmin şəxslərin törətdikləri müvafiq inzibati xətalara uyğun inzibati məsuliyyət növü nəzərdə tutulmadığına görə onlar məsuliyyətdən kənarda qalır və yaxud da əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə ölkəmizdə müvəqqəti olma və yaşama qaydalarının pozulması ilə bağlı inzibati tənbeh tətbiq edilir. Nəticədə Azərbaycan Respublikasının inzibati xətalara qanunvericiliyinin vəzifələri və prinsipləri pozulur. Bununla bağlı olaraq təklif edirik ki, AR İXM-nin xüsusi hissəsində təsbit edilmiş maddələr üzrə əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati hüquqi məsuliyyətini müəyyən edən yeni hüquq normaları əlavə edilsin.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, AR İXM-nin "İdarəçilik qaydaları əleyhinə olan inzibati xətlər" adlı 39-cu fəsilində əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati hüquqi məsuliyyətini müəyyən edən cəmi 566-cı, 568-ci, 572-ci, 575-ci və 577-ci maddə təsbit edilmişdir. Həmin maddələr aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Dənizçinin şəxsiyyət sənədinin, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti və ya daimi yaşamaq üçün sənədlərinin itirilməsi və ya qəsdən korlanması (566);

b) Əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə viza verilməsi, Azərbaycan Respublikasının ərazisində onların olduğu yer üzrə qeydiyyat alınması, müvəqqəti olma müddətinin uzadılması, onlara müvəqqəti və ya daimi yaşamaq üçün icazənin və iş icazəsinin verilməsi (müddətinin uzadılması) qaydalarının pozulması (568);

c) Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrində rejimin pozulması (572.);

ç) Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında olması, yaşaması, yaxud Azərbaycan Respublikası ərazisindən tranzitlə keçməsi qaydalarının pozulması (575);

d) Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin olduğu yer üzrə qeydiyyat alınması və qeydiyyatdan çıxarılması üçün tədbirlər görülməməsi (577);

e) Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin işə cəlb edilməsi qaydasının pozulması (578) **(3, s. 252-256).**

Aparılmış araşdırma ilə o da müəyyən edilmişdir ki, AR İXM-nin 566-cı, 568-ci, 572-ci, 575-ci və 577-ci maddələrində əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə AR İXM-nin 22-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş inzibati tənbeh növlərindən yalnız "inzibati cərimə" və "Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara inzibati qaydada çıxarma" inzibati tənbeh növləri tətbiq edilir.

Bundan başqa, AR İXM-nin 575-ci maddəsinin 575.3-cü bəndində təsbit edilmiş hüquq normaları əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətini müəyyən etmir. Belə ki, bu maddədə ölkəmizdə əcnəbiləri və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsləri qəbul edən, onlara xidmət göstərilməsini və ya onların işə qəbul olunmasını təmin edən və onların ölkəmizdə olması, yaşaması və ya ölkəmizin ərazisindən tranzitlə keçməsi şərtlərinə əməl edilməsi ilə əlaqədar vəzifələri yerinə yetirən müəssisə, idarə və ya təşkilatların vəzifəli şəxslərin üç yüz manatdan beş yüz manatadək məbləğdə, hüquqi şəxslər iki min manatdan üç min manatadək məbləğdə inzibati cərimə edilməsi ilə bağlı olan hüquq normalarından bəhs edilir **(3, s. 256).**

Analoji vəziyyət AR İXM-nin 578.1-ci maddəsində də eynidir. Belə ki, işgötürən tərəfindən AR MqM-nin tələbləri pozulmaqla iş icazəsi alınmadan əcnəbinin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsin işə cəlb edilməsinə görə vəzifəli şəxslərin beş

min manatdan yeddi min manatadək məbləğdə, hüquqi şəxslər isə otuz min manatdan otuz beş min manatadək məbləğdə cərimə edilmələri, habelə işəgötürənin işə cəlb etdiyi əcnəbini və vətəndaşlığı olmayan şəxsi öz iş yerindən kənarında işlə təmin etməsinə, həmin şəxslərin pasportunun və ya şəxsiyyətini təsdiq edən digər sənədinin işəgötürən tərəfindən götürülərək saxlanılmasına və digər qanun pozuntularına görə vəzifəli şəxslərin inzibati məsuliyyətə cəlb edilməsi müəyyən edilir (**3, s. 257**).

Ona görə də AR İXM-nin 575-ci maddəsinin 575.3-cü bəndin və 578-ci maddənin normalarını əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətini müəyyən edən hüquqi norma kimi hesab etmək olmaz.

Göründüyü kimi AR İXM-yə daxil edilmiş 609 maddədən əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati hüquqi məsuliyyətini müəyyən edən yalnız 566-cı, 568-ci, 572-ci, 575-ci, 577-ci maddələrdə təsbit edilmişdir. Bu maddələrdə yalnız əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkəmizin ərazisində olması, yaşaması, yaxud ölkənin ərazisindən tranzitlə keçməsi qaydalarının pozulması, onların olduğu yer üzrə qeydiyyatla alınması, qeydiyyatdan çıxarılması və viza rejim qaydalarının pozulması ilə bağlı inzibati məsuliyyəti müəyyən edən inzibati xətalara bağlı olan hüquqi normalar öz əksini tapmışdır.

AR İXM-də əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən bəzi maddələrdə mövcud olan nöqsanlardan biri də həmin şəxslər tərəfindən törədilmiş ayrı-ayrı inzibati xətalara görə eyni inzibati tənbehin tətbiq edilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, AR İXM-nin 575.1.1-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında olma və ya yaşama hüququ verən sənədlər olmadan, yaxud qeydiyyatsız yaşamasına; 575.1.2-ci maddədə etibarsız sənədlərlə Azərbaycan Respublikasının ərazisində olmasına və ya yaşamasına; 575.1.3-cü maddədə Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəqqəti olduğu, müvəqqəti və ya daimi yaşadığı dövrdə Azərbaycan Respublikasına gəlişinin bəyan edilmiş məqsədinə uyğun olmayan fəaliyyətlə məşğul olmasına; 575.1.4-cü maddədə iş icazəsi tələb olunduğu hallarda bu icazə olmadan Azərbaycan Respublikasının ərazisində haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmasına; 575.1.5-ci maddədə bir yerdən başqa

yerə getdikdə olduğu yer və yaşayış yeri üzrə qeydiyyat qaydalarına əməl etməməsinə; 575.1.6-cı maddədə ölkədə olma və ya yaşama müddəti qurtarıqdan sonra getməkdən boyun qaçırmasına; 575.1.7-ci maddədə isə Azərbaycan Respublikasının ərazisindən tranzitlə keçmə qaydalarına əməl etməməsinə görə - əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüdüdlərindən kənara inzibati qaydada çıxarılmamaqla və ya çıxarılmamaqla üç yüz manatdan dörd yüz manatadək məbləğdə cərimə edilir (**3, s. 255**).

Diqqətə təqdim edilən AR İXM-nin 575.1.1-ci - 575.1.7-ci maddələrinin dispozisiyasından göründüyü kimi, öz məzmununa və hüquqi mahiyyətinə görə bir-birindən fərqlənən törədilmiş ayrı-ayrı 7 inzibati xətalara görə həmin maddələrin sanksiyalarında əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüdüdlərindən kənara inzibati qaydada çıxarılmamaqla və ya çıxarılmamaqla üç yüz manatdan dörd yüz manatadək məbləğdə cərimə edirlər. Fikrimizcə, inzibati xəta törətmiş şəxslər haqqında tətbiq edilən inzibati tənbeh ədalətli olmalıdır, yəni inzibati xətanın xarakterinə, onun törədilməsi hallarına və inzibati xətanı törətməkdə təqsirli bilinən şəxsiyyətinə uyğun olmalıdır. Habelə inzibati xətanın qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədilməsi müəyyən edilməklə, törədilmiş inzibati xətanın ağırlaşdırıcı və yüngülləşdirən hallar nəzərə alınmaqla inzibati tənbeh məsuliyyəti müəyyən edilməlidir. Bu baxımdan **təklif edirik** ki, AR İXM-nin 575.1.1-ci - 575.1.7-ci maddələrin dispozisiyasında nəzərdə tutulmuş ayrı-ayrı inzibati xətalara uyğun olan inzibati məsuliyyəti müəyyən edən yeni hüquq normaları əlavə edilsin.

AR İXM-də əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən hüquq normalarında mövcud olan nöqsanlardan biri də bəzi maddələrin adı maddənin məzmununun uyğun gəlməməsi ilə bağlıdır. Məsələn, AR İXM-in 575-ci maddəsinin adı "Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında olması, yaşaması, yaxud Azərbaycan Respublikası ərazisindən tranzitlə keçməsi qaydalarının pozulması" adlanır. Lakin bu maddənin sanksiyasında əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin törətdikləri inzibati xətaya görə barələrində inzibati cərimə və ya Azərbaycan Respublikasının hüdüdlərindən

kənara inzibati qaydada çıxarma inzibati məsuliyyəti tətbiq edilir. Göründüyü kimi, maddənin adı maddənin məzmununa (dispozisiyasına) uyğun gəlir. Fikrimizcə, maddənin adı maddənin məzmununa və hüquqi mahiyyətinə uyğun gəlməlidir. Məsələn, AR CM-in “Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma” adlı 52.1-ci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma cəzası bir ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilən əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə təyin edilir və onlar əsas cəza növünü çəkdikdən sonra icra edilir (4, s. 23). Göründüyü kimi bu maddənin adı maddənin məzmununa (dispozisiyasına) uyğun olmaqla onu tamamlayır. Bu baxımdan da AR İXM-nin 575-ci maddəsinin adının məzmununa uyğunlaşdırılmasına zərurət yaranır. Bu məqsədlə təklif edirik ki, AR İXM-nin 575-ci maddəsinin adı yeni redaksiyada verilsin:

“Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara inzibati qaydada çıxarma.”

Qeyd etmək lazımdır ki, AR İXM-də elə maddələr var ki, bunlar əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən etməsə də lakin həmin maddələrdə təsbit edilmiş hüquq normaları əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının pozulmasına qarşı yönəlmiş olur. Bunlar əsasən Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxslər, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər və xa-

rici hüquqi şəxslərin filial və nümayəndəlikləri tərəfindən işə cəlb etdikləri əcnəbilərə və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərə qarşı törətdikləri inzibati xətalara bağlıdır. Belə ki, AR İXM-nin 578.2-ci maddəsinin sanksiyasında iş icazəsi alınmadan əcnəbiləri və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsləri qanunsuz işə cəlb edən işəgötürənlər barəsində “otuz min manatdan otuz beş min manatadək” məbləğdə cərimə tətbiq edilir (3, s. 257).

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidmətinin rəsmi saytında bu məsələ ilə bağlı hər il verilən statistik məlumatlardan görünür ki, bu cür hüquq pozuntuların azalması əvəzinə, daha da artması müşahidə olunur. Bu onu deməyə əsas verir ki, bu sahədə işəgötürənlərə tətbiq edilən inzibati tənbeh növündə tətbiq edilən cərimənin məbləği qanəedici deyildir. Yəni bu sahədə daha ciddi sanksiyanın tətbiq edilməsinə zərurət yaranır. Bu baxımdan təklif edirik ki, AR İXM-nin 578.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan hüquq norması Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində azadlıqdan məhrum etmə cəza növü ilə əvəz edilsin.

Fikrimizcə, tərəfimizdən verilmiş təkliflər qəbul edilərsə, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalara Məcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsini daha da təkmilləşdiriləcək və Azərbaycan Respublikasında yaşayn əcnəbilərin və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin inzibati məsuliyyətinin hüquqi əsasları ilə bağlı mövcud olan problemlərin aradan qaldırılmasına köməklik edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2020, 180 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2019, 103 s.
3. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalara Məcəlləsi: Bakı: Qanun, 2019, 563 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi: Bakı: Qanun, 2019, 331 s.
5. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях» от 30.12.2001 № 195-ФЗ (ред. от 01.07.2017) // Собрание законодательства РФ. 2002, № 1, Ч. 1, ст. 1.
6. Quliyev A.İ. Hüquq ensiklopediyası. Bakı: Qanun, 2007, s. 555.
7. Словарь иностранных слов. Москва: Русский язык, 1986, с. 422

Rasim Agasiyev**Legal basis for administrative liability of foreigners or stateless persons
in the Republic of Azerbaijan**

The article examines the legal basis for the administrative responsibility of foreigners or stateless persons in the Republic of Azerbaijan. Definitions of administrative error, administrative responsibility and administrative penalty are given and their legal essence is analyzed, as well as the shortcomings of the legal norms that determine the legal basis for the administrative responsibility of foreigners or stateless persons in the Code of Administrative Offenses of the Republic of Azerbaijan are investigated and compared, and a number of scientific proposals are made.

Расим Агасиев**Правовые основы административной ответственности иностранцев
или лиц без гражданства в Азербайджанской Республике**

В статье исследуются правовые основы административной ответственности иностранцев или лиц без гражданства в Азербайджанской Республике. Даны определения административной ошибки, административной ответственности и административного взыскания и проанализирована их правовая сущность, а также исследуются и сравниваются недостатки правовых норм, определяющих правовые основы административной ответственности иностранцев или лиц без гражданства в Кодексе об административных правонарушениях Азербайджанской Республики, и делается ряд научных предложений.

UOT 34:347

Səkinə MEHDİYEVA

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun doktorantı

Email: sakina.mehdiyeva@mail.ru

ÖVLADLIĞAGÖTÜRMƏNİN GENEZİSİ VƏ İNKİŞAF TARİXİ

MÜLKİ HÜQUQ

Açar sözlər: övladlığa götürmə, tarixi yanaşma metodu, genezis, övladlığa götürən, övladlığa götürülən, qədim dövrdə övladlığa götürmə, orta əsrlərdə övladlığa götürmə, yeni dövrdə övladlığa götürmə

Key words: adoption, historical approach method, genesis, adopter, adopted, adoption in the ancient world, adoption in the Middle Ages, adoption in modern times.

Ключевые слова: усыновление, метод исторического подхода, генезис, усыновитель, усыновленный, усыновление в древнем мире, усыновление в средние века, усыновление в новейшее время.

Övladlığa götürmə institutu hələ patriarxal ailənin mövcud olduğu qədim dövrlərdən məlumdur. Belə ailənin tərkibinə eyni dərəcədə həm uşaqlar, həm kölələr, həm də başqa ailələrdən ailəyə qəbul edilənlər daxil idi. Lakin əvvəllər övladlığa götürmə icmanın sayını və möhkəmliyini qoruyub saxlamaq tələbatı ilə bağlı idisə, zaman keçdikcə övladlığa götürmənin başqa məqsədi ön plana çıxmağa başladı – sonsuz ər-arvadın ruhunu yad edəcək varisə malik olmaq. Bu qədim dövrün özünəməxsus təsiri idi, çünki xristianlıq dövründə mərhəmətin ruhuna qayğı göstərilməsini kilsəyə həvalə etmək mümkün idi, büt-pərəstlik dövründə isə bu müstəsna olaraq yalnız onun uşaqlarının vəzifəsi idi. Bununla yanaşı, övladlığa götürmə zamanı yalnız övladlığa götürənin deyil, həm də övladlığa götürülənlərin maraqları nəzərə alınır [14, s. 105]. Bu zaman öz ailəsini itirənlərə daha çox üstünlüklər tanınırdı.

Övladlığa götürmə haqqında qanunvericilik əsasən XIX əsrin əvvəllərindən etibarən inkişaf

etməyə başlamışdır.

Tarixdən məlumdur ki, XIX əsrdən başlayaraq, Azərbaycanın tarixi taleyi Rusiya ilə bağlı olub. Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsi onun tarixində yeni bir mərhələ kimi, ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına böyük təsir göstərmişdir. Bu təsir hüquq sistemindən də yan keçməmişdir. Belə ki, Azərbaycan ərazisi Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra burada hüquq institutları rus hüquq sisteminin güclü təsiri altında formalaşmağa və inkişaf etməyə başlamışdır. Təsadüfi deyildir ki, dövlət və hüquq tarixi üzrə mütəxəssislər Azərbaycanda hüququn formalaşmasında iki tarixi mərhələni fərqləndirirlər: birincisi, Rusiyanın tərkibinə daxil olanadək Azərbaycanın hüquq sistemi, ikincisi isə Rusiya tərkibinə daxil olandan sonra Azərbaycanın hüquq sistemi [9, s. 27].

Çar Rusiyasında 1803-cü ildə övladı olmayan zadəganların öz yaxın qohumlarının qanuni uşaqlarını övladlığa götürməsinə icazə verən fərman verilir.

1839-cu ildə atılmış və qohumlarını xatırlamaayan şəxsləri övladlığa götürmək hüququ Çar Rusiyası ərazisində yaşayan əcnəbilərə də şamil olunmağa başladı.

12 mart 1891-ci il tarixdə “Övladlığa götürülmüş və qanuniləşdirilmiş uşaqlar haqqında” Qanun qəbul edilir. Qanuna əsasən övladlığa götürənlər Rusiya imperiyasının bütün vətəndaşları ola bilərdi. Hərbi və ya mülki xidmətlə bağlı məhdudiyətlər şamil olunan şəxslər istisna idi. Övladlığa götürənin qanuni uşağı olmamalı idi. Həmçinin övladlığa götürən olmaq üçün şəxsin 30 yaşı tamam olmalı idi. Övladlığa götürənlə övladlığa götürülən arasında yaş fərqi 18 yaşdan

az ola bilməzdi. Övladlığa götürülənlər qanuni uşaqlara aid bütün hüquqları əldə edir və onların bütün vəzifələrini öz üzərinə götürmüş olurdu.

3 iyun 1902-ci ildə qəbul edilən “Qanunsuz doğulmuş uşaqların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” Qanunla özünün nikahdankənar uşaqlarını övladlığa götürmək istəyənlər üçün qaydalar bir qədər yumşaldılmışdı. Belə ki, övladlığa götürənin yaşı 30 yaşdan az ola bilərdi, 18 illik yaş fərqi olmasa da artıq məcburi deyildi. Lakin bütün hüquqlardan məhrum edilmişlər, dəlilər, ağılsızlar, lal-karlar, lallar, habelə qəyyumluq altında olan şəxslər istisna idi. 14 yaşına çatdığı təqdirdə övladlığa götürülənin də razılığı, övladlığa götürülənin valideynlərinin və ya onun qəyyum və himayəçilərinin razılığı, ər-arvaddan biri övladlığa götürüldükdə digərinin razılığı tələb olunurdu. Şərtlər məcburi xarakter daşıyırdı və istisna hallar nəzərdə tutmurdu [13, s. 105-112].

XIX əsrin sonlarında mövcud olan övladlığa götürmə prosedurası o qədər də sadə deyildi. Mülki mühakimə icraatı nizamnaməsi bunu övladlığa götürənin mənsub olduğu zümrədən asılı olaraq müəyyən edirdi. Zadəganlar üçün bu prosedura xüsusilə mürəkkəb idi və bir neçə mərhələdən ibarət idi: notariusda övladlığa götürmə haqqında aktın tərtib olunması; bu aktın baxılmaq üçün övladlığa götürənin yaşayış yeri üzrə dairə məhkəməsinə göndərilməsi; göstərilən aktın məhkəmə palatası tərəfindən təsdiq edilməsi. Dairə məhkəməsi tərəfindən övladlığa götürmə haqqında vəsatətə baxılan zaman qəyyumluq idarəsi övladlığa götürmənin övladlığa götürülənin zərərinə olmayacağını təsdiq edən sənədə təqdim etməli idi [14, s. 106].

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində övladlığa götürmədən, ilk növbədə, övladlığa götürənin əmlak maraqlarının qorunması üçün istifadə edilirdi.

Oktyabr inqilabından sonra bütün sahələrdə olduğu kimi ailə münasibətlərinin hüquqi tənzihi sahəsində də əsaslı dəyişikliklər baş verdi. 1918-ci ildə övladlığa götürmə ləğv edildi. Bu əsasən muzdlu əməkdən istifadənin və varislik hüququnun qadağan edilməsi ilə əsaslandırılırdı. Digər tərəfdən, SSRİ Xalq Komissarları sovetinin 18 dekabr 1917-ci il tarixli dekreti ilə nikahdan və nikahdankənar doğulan uşaqların hüquqları bərabərləşdirilmişdi. Buna görə də, hesab edilirdi ki, nikahdankənar doğulan uşaqların hüquqlarının nikahdan doğulan uşaqların hüquqları ilə bərabərləşdirilməsi üçün övladlığa götürmə institutun-

dan istifadə edilməsinə lüzum yoxdur. Uşaqlara qayğıni bütövlükdə dövlət öz üzərinə götürürdü. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində uşaqların tərbiyə-sində dövlətin rolu həddən ziyadə böyüdüldü.

Övladlığa götürmə hüququ ləğv edilsə də, qanunverici əvvəllər yaranmış övladlığa götürmə münasibətlərini tanıyırdı. İnqilaba qədərki dövrdə qanunvericiliyə uyğun olaraq övladlığa götürülənlər qan qohumlarına bərabər tutulurdu. Ölkədə hər yerdə kimsəsiz uşaqlar artırdı. Bundan başqa, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün çoxlu sayda uşaq müəssisələrinin saxlanması müharibə nəticəsində ağır iqtisadi vəziyyətə düşən ölkədə dövlət xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdı. Ona görə də övladlığa götürmə institutunun bərpası aşkar zərurətə çevrilirdi. Bu məqam nəzərə alınaraq ÜMİK və XKS-nin 1 mart 1926-cı il tarixli “Vətəndaşlıq vəziyyəti, nikah, ailə və qəyyumluq hüququ aktları haqqında qanunlar məcəlləsinə dəyişikliklər edilməsi haqqında” Dekretə övladlığa götürməyə ayrıca fəsil həsr olundu [14, s. 108]. “Nikah, ailə və qəyyumluq haqqında” 1927-ci il Qanunlar Məcəlləsinə görə övladlığa götürmənin hüquqi əsası kimi qəyyumluq və himayədarlıq orqanının qərarı çıxış edirdi. Bu qərar qəbul edildikdən sonra övladlığa götürmə vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı orqanlarında qeydə alınır.

O dövrün qanunvericiliyinə görə övladlığa götürmə iki yolla ləğv edilə bilərdi: a) övladlığa götürmə zamanı razılığı alınmamış valideynlərin xahişi ilə qəyyumluq və himayədarlıq orqanları tərəfindən; b) məhkəmə tərəfindən.

Qeyd etmək lazımdır ki, o illərdə kimsəsiz uşaqların yerləşdirilməsi üçün fəal surətdə yollar, formalar axtarırdı. Lakin bu axtarışlar internat müəssisələrinin çərçivəsindən kənara çıxa bilmirdi (uşaq kommunaları, pioner evləri və s.). Lakin 1930-cu illərin ortalarında kimsəsiz uşaqların yerləşdirilməsinin bütün formaları vahid uşaq evləri formatında birləşdirilmişdi.

1945-ci ildə müharibədə valideynlərini itirmiş uşaqlar üçün 650-dən çox uşaq evi yaradılmışdı. Həmin illərdə SSRİ-nin uşaq evlərində 600 mindən çox uşaq var idi. Böyük Vətən müharibəsi illərində sovet hakimiyyətinin ilk illərində ləğv edilmiş qəyyumluq institutu yenidən dirçəldilmişdi.

Əksər müəlliflər övladlığa götürmə institutunun tarixən formalaşması və inkişafının başlanğıc mərhələsi kimi roma dövrünü qeyd edirlər.

Roma imperiyasında əsasən yetkin kişilər və

aristokratların uşaqları övladlığa götürülürdü. İmkanlı uşaqsız ailələr yeniyetmə və yetkin kişiləri övladlığa götürürdülər ki, varisləri olsun. Övladlığa götürənlə övladlığa götürülən arasında yaş fərqi 18 yaşdan az ola bilməzdi. Bir sıra roma imperatorları, məsələn, Adrian və Mark Avreliy övladlığa götürülən olmuşdular.

Qədim Romada övladlığa götürmə xalq məclislərində kifayət qədər təmtəraqla keçirilən proseslərdən biri idi. Xalq məclislərində yalnız kişilər iştirak edə bildiyi üçün övladlığa götürən və övladlığa götürülən qismində də yalnız kişilər çıxış edə bilirdi. Övladlığa götürülən azad olmalı idi, kölələr övladlığa götürülə bilməzdi.

Roma hüququnda övladlığa götürmənin iki forması mövcud idi: birinci halda valideynlik hüququ verilir, ikinci halda isə bu hüquq verilmirdi. Birinci forma (in adoptionem datio) üçün əvvəllər məhdudiyət yox idi. Lakin zaman keçdikcə qanun müəyyən çərçivələr müəyyən etməyə başladı. Belə ki, övladlığa götürən yalnız övladlığa götürülənin yüksələn xətt üzrə qohumlarından biri ola bilirdi. Digər qohumlara və özgə insanlara münasibətdə yalnız natamam övladlığa götürməyə (minus plena) icazə verilirdi. Belə övladlığa götürmə zamanı tam valideynlik səlahiyyəti ötürülmürdü. Övladlığa götürmənin bu forması ictimai hakimiyyətin icazəsini tələb edirdi. Övladlığa götürmənin qeyd edilən forması bu gün artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir və digər formalarla (arrogatio) qarışmışdır [3, s. 15]. Roma imperiyasında xristianlığın inkişafı uşaqlara və bilavasitə övladlığa götürmə institutuna münasibətin dəyişməsinə səbəb olmuşdu. Məsələn, 331-ci ildə imperator Konstantin uşaqdan imtina edən atanın onun üzərində bütün atalıq hüquqlarını itirdiyini nəzərdə tutan qərar qəbul edir. IV əsrdə imperatorlar Valentinian, Valent və Qratsian ümumiyyətlə yeni doğulan uşaqların himayəsiz qoyulmasını qadağan edirlər. Nəhayət 529-cu ildə imperator Yustinian belə bir norma müəyyən etdi ki, istənilən tapılan uşaq yalnız azad insan hesab oluna bilər [1, s. 31]. Buna baxmayaraq, həmin dövrdə quldarlıq münasibətləri tədricən öz yerini feodal münasibətlərinə verirdi.

Roma qanunvericiliyinin öyrənilməsi göstərir ki, orada uşaqların ailədə yerləşdirilməsinin başqa formaları da olmuşdur. Məsələn, roma hüququna övladlığa götürmə ilə yanaşı atalıq səlahiyyətlərinin yaranmasının süni üsullarından biri ki-

mi qanuniləşdirmə institutu da məlum olmuşdur. Qanuniləşdirməyə (legitimatio) yalnız liberi naturalesə, yəni nikahdankənar doğulmuş uşaqlara münasibətdə icazə verilirdi. Yalnız doğma uşaq qanuniləşdirmək olardı [6].

Qədim Babildə Hammurapi qanunlarında övladlığa götürmənin iki növü öz əksini tapmışdı: varislik hüququnun ötürülməsi ilə və ötürülməməsi ilə övladlığa götürmə. Bu normanın mahiyyəti övladlığa götürmənin özünün məqsədləri ilə şərtlənirdi: övladlığa götürülüb tərbiyə olunan şəxs məhkəmə qaydasında geri tələb edilə bilməzdi [12, s. 18-22]. Babildə övladlığa götürmə münasibətlərinin inkişafında ailələrin pulsuz işçi qüvvəsinə sahib olmaq istəyi xüsusi yer tuturdu. Kölələrin baha satılırdı və sayları da çox deyildi.

Hammurapi qanunlarında övladlığa götürənin övladlığa götürülən üzərində hüquqlardan məhrum olduğu, habelə onun övladlığa götürüləndən imtina edə biləcəyi halları detallı surətdə təsbit edirdi. Övladlığa götürən aşağıdakı hallarda övladlığa götürüləndən imtina edə bilməzdi:

- əgər, o, uşaqı övladlığa götürüb, böyüdü, ona öz adını vermişdirsə və ya uşaqları ola-ola, onu öz uşaqları sırasına daxil etmişdirsə;
- əgər övladlığa götürənin müəyyən səbəblərə görə öz uşaqları ola bilməzdisə;
- əgər övladlığa götürən sənətkardırsa və övladlığa götürdüüyü uşaqı tərbiyə edib və öz sənətini ona öyrətmişdirsə.

Övladlığa götürülənin valideynlərinə güc tətbiq etməklə həyata keçirilən övladlığa götürmə etibarsız hesab olunurdu.

Övladlığa götürmədən sonra övladlığa götürənin öz uşağı doğulardısı, bu halda, o, övladlığa götürüləndən imtina edə bilirdi. Lakin bu zaman ona daşınar əmlakdan müəyyən pay verməyə borclu idi.

Hammurapi qanunlarında övladlığa götürülənin övladlığa götürəni tərk edə biləcəyi hallar da göstərilirdi. Əgər onu övladlığa götürmüş sənətkar öz sənətini ona öyrətməzdisə və ya övladlığa götürən övladlığa götürüləni bərabər əsaslarla öz uşaqları sırasına daxil etməzdisə övladlığa götürülən şəxs öz valideynlərinin yanına qayda bilirdi [12].

Əlbəttə ki, övladlığa götürmə, ilk növbədə, uşaqların müdafiəsi tədbiridir. Qədim Yunanıstanda da övladlığa götürmə institutu məhz bu aspektdə nəzərdən keçirilirdi. Bundan başqa, bir çox hallarda, övladlığa götürən və ya qəyyum tapılmadığı təqdirdə dövlət polisin şəxsinə uşaqla-

rın tərbiyə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürürdü. Qədim dövrün dövlətinin sosial rolu bunda ifadə olunurdu. Bununla belə, övladlığa götürmənin mövcud olması uşaqların atılması imkanını istisna etmirdi. Uşağı qəbul etməyən ata onu kiçik yaşlarında sadəcə olaraq küçəyə atırdı. Əlbəttə, əksər hallarda belə uşaqlar həyatını itirirdi, dövlət isə bu hərəkəti mühakimə etmirdi. Əgər kimsə belə uşağı küçədən qəbul edərdisə onunla həm azad insan, həm də kölə kimi davranmaq hüququna sahib olurdu [9, s. 55-58]. Bu, Qədim Yunanıstanda köləliyin inkişafına təkan verən məqamlardan biri kimi qiymətləndirilir.

Qədim Misirdə uşaqsız qalmaq və buna rəğmən övladlığa uşaq götürməmək eqoizmin təzahürü kimi qiymətləndirilirdi.

Qədim yəhudi qanunlarına görə kimsəsiz uşaqlar öz qohumlarının evində yaşamaq idilər. Yaxın qohumları yetkinlik yaşına çatanaq onlara qayğı göstərməyə borclu idi. Qədim İsraildə uşağın olmaması ailə üçün lənət hesab olunurdu.

Varislik hüququnun əldə edilməsi üçün qan qohumluğunun mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi orta əsrlərdə övladlığa götürmə institutunun inkişafı zəifləmişdi.

Orta əsrlər Avropasında yoxsullara və evsizlərə qayğı göstərilməsi ilə kilsə məşğul olurdu. Bir çox rahib ordenləri tərəfindən valideynlərini itirmiş, habelə atılmış və qanunsuz doğulmuş uşaqlar üçün sığınacaqlar yaradılmışdı. Rahiblərin yanında uşaqlar himayə, qayğı, qida və məcburi dini tərbiyə alırdılar. Qeyd etmək olar ki, belə sığınacaqlar müasir internat müəssisələrinin ilkin nümunələri idi. Böyük yaşda və yeniyetməlik yaşında olan kimsəsiz uşaqlar sənətkarların ailələrinə verilə bilirdi. Burada onlar öz əməklərinin qarşılığında himayə, yemək, paltar əldə edir, habelə peşə öyrənirdilər. Atılmış körpə və kiçik yaşlı uşaqlar üçün müəssisələr, demək olar ki, yox idi [11] və onları müəyyən haqq ödəmək şərtlə ailələrə verirdilər.

Orta əsrlər Yaponiya qanunvericiliyi nəslin davam etdirilməsi üçün uşaqsız ailələrə yaxın qohumların uşaqlarını övladlığa götürmək hüququ verirdi. Övladlığa götürülən uşaq doğma uşaqların bütün hüquqlarına malik olurdu.

Fransada 1792-ci il respublikasına və Napoleon Məcəlləsinə qədər övladlığa götürmə hüquq institutu kimi mövcud olmamışdır. XIX əsrin əvvəllərində Fransa övladlığa götürmə imkanını öz Mülki

Məcəlləsinə daxil etdi. Bundan sonra övladlığa götürmə bütün qərb dünyasında geniş yayılmağa başladı. Niderland bu institutu təsbit edən ilk ölkələrdən biri olsa da, burada övladlığa götürmə hallarının sayı az idi. O dövrün hüquqşünaslarının çoxu hesab edirdi ki, övladlığa götürmə "bizim milli xarakterimizlə bir araya sığmır". Bu səbəbdən övladlığa götürmə Niderlandın 1838-ci il Mülki Məcəlləsinə daxil edilmədi [3, s. 18]. O yalnız 1956-cı il qanunu ilə tənzimlənməyə başladı.

İngiltərə ümumi hüququ 1926-cı ilədək doğma olmayan uşaqların övladlığa götürülməsini tanımamış və bu yolla əmlak bölgüsü zamanı doğma varislərin maraqlarını qorumağa çalışmışdır. Övladlığa götürmə münasibətlərini tənzim edən qanunvericiliyin olmaması övladlığa götürülənlərin bioloji valideynlərin iddia və tələblərindən müdafiə olunmasına imkan vermirdi.

Lakin Britaniya imperiyası XIX-XX əsrlərdə beynəlxalq övladlığa götürmənin inkişafında fəal rol oynamışdır.

Britaniya imperiyasının miqrasiya proqramı çərçivəsində 1800-cü ildən 1967-ci ilə qədər yüz mindən artıq ehtiyacı olan uşaq övladlığa götürülmək üçün Kanadaya, Cənubi Afrikaya, Avstraliyaya və Yeni Zelandiyaya gətirilmişdi [15]. Bununla yanaşı, koloniyalarda yerli qəbilələrin uşaqlarının ağdərili sakinlər tərəfindən övladlığa götürülməsi halları da geniş yayılmışdı.

ABŞ-da övladlığa götürmə institutunun tarixi 1831-ci ildə özəl internat müəssisələrinin yaradılması ilə başlayır. Hüquqi tənzimlənməyə gəldikdə isə ilk "müasir" qanun Massaçusets ştatının "Uşaqların övladlığa götürülməsinin təmin edilməsi haqqında" 1851-ci il Qanunu (An Act to Provide for the Adoption of Children) hesab olunur. Qanunda övladlığa götürmənin məhkəmə qaydası, habelə övladlığa götürənlər üçün şərtlər müəyyən edilmişdi. Qanun uşaqlara sosial xidmət göstərilməsinin və yekun məhkəmə qərarının qəbuluna qədər potensial övladlığa götürənin həyat şəraitinin və mənəvi-əxlaqi durumunun ilkin təftişinin zəruriliyini nəzərdə tuturdu. Həmçinin bu qanun uşaqları doğma valideynləri qarşısında bütün hüquqi öhdəliklərdən azad edirdi. Qanunun başlıca çatışmazlığı ondan ibarət idi ki, o, yalnız bir ştatın ərazisində fəaliyyət göstərirdi. Ona görə də, qeyd etmək olar ki, övladlığa götürmə institutu bütövlükdə tənzimlənmirdi.

1912-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının

Uşaqlar Bürosu yaradıldı və tezliklə ictimaiyyəti övladlığa götürmə məsələləri ilə bağlı məlumatlandırıcı aparıcı instituta çevrildi. Onun vəzifələri sırasına kimsəsiz və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların övladlığa verilməsi ilə məşğul olan xidmətlər üçün dövlət standartlarının işlənilib hazırlanması, bu sahədə sosial işçilərin, tədqiqatçıların və ictimai təşkilatların səylərinin əlaqələndirilməsi daxil idi. Bu dövrün mühüm nailiyyətlərindən biri kimi 1917-ci ildə Minnesota ştatında Uşaqlar haqqında qanunlar məəcəlləsinin qəbul edilməsini qeyd etmək olar. Bu akt sonrakı iyirmi il üçün dövlət qanunvericiliyinin modeli qismində çıxış etdi. Minnesota öz ailəsinə uşaq qəbul edib tərbiyə etmək istəyən övladlığa götürənlərin lazımi mənzil, maddi və digər şəraitinin qiymətləndirilməsinə dair ilkin prosedurların aparılmasını tələb edən ilk ştat idi. Bunun üçün övladlığa götürmə ilə bağlı müraciətlərin öyrənilməsinə görə məsuliyyət daşıyan, hər bir iş üzrə məhkəməyə yazılı rəy təqdim edən, uşaqların altı ay ərzində övladlığa götürənlərin evində müvəqqəti yaşamasını təmin edən xüsusi orqan yaradılmışdı [2, s. 72]. 1921-ci ildə Amerika Uşaqlarına Sosial Xidmət Liqası yaradıldı və 1938-ci ildə bu qurum övladlığa götürmə meyarlarının ilk siyahısını dərc etdi. Həmin meyarlar üç əsas qrupda birləşdirilməklə, uşaqlar, övladlığa götürənlər və dövlət üçün təhlükəsizlik tədbirlərini nəzərdə tuturdu.

İkinci dünya müharibəsində də mövcud olmuş beynəlxalq övladlığa götürmə münasibətlərini xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlər kimi aşağıdakılar göstərilir:

- əcnəbilər tərəfindən övladlığa götürülən uşaqların sayının əhəmiyyətli dərəcədə çox olmaması;

- beynəlxalq övladlığa götürmə prosesini tənzim edən dəqiq qanunvericiliyin mövcud olması və ya qanunvericilikdə boşluqların olması. Həmin boşluqların aradan qaldırılması üçün təcrübədə formalaşan normaların təfsirindən istifadə olunurdu. Ona görə də bir çox ölkələrdə övladlığa götürmə lazımi hüquqi rəsmiləşdirmə aparılmadan həyata keçirilirdi;

- həmin dövrdə övladlığa götürmə uşağın maraqlarının təmin edilməsi baxımından deyil, övladlığa götürənin varisə sahib olmaq imkanı kimi nəzərdən keçirilirdi [5, s. 125].

İkinci dünya müharibəsindən sonra müharibə tələfatları nəticəsində dünyada çoxlu sayda uşaq öz valideynlərini itirdi. Ona görə də, bir çox ölkə-

lər kimsəsiz uşaqların ailələrə qəbul edilməsi üçün genişmiqyaslı tədbirlər görməyə başladı.

Beynəlxalq Arxivlər Şurasının məlumatına görə 1946-cı ildən 1953-cü ilə qədər olan dövrdə Amerika vətəndaşları tərəfindən 5814 kimsəsiz uşaq övladlığa götürülmüşdü [6, s. 61]. Həmin uşaqlar Yunanıstan, Almaniya Yaponiya ilə müharibədə iştirak edən xarici dövlətlərin vətəndaşları idi.

Uşaqların əcnəbilər tərəfindən övladlığa götürülməsində yeni mərhələ kimi XX əsrin 60-cı illəri nəzərdən keçirilir. Bu zaman müstəmləkə asılılığından azad olmuş ölkələrdən olan uşaqların övladlığa götürülməsi tendensiyası yarandı. 1970-ci illərdə bioloji və övladlığa götürən valideynlərin bir-birini tanımasını nəzərdə tutan “açıq” övladlığa götürmə daha geniş yayılmağa başladı. Övladlığa uşaq götürmək istəyən daha çox insan bir sıra səbəblərə görə uşağını övladlığa vermək istəyən bioloji analara, belə fəaliyyətlə məşğul olan vəkil xidmətlərinə və övladlığa götürmə üzrə ixtisaslaşan digər peşəkarlara müraciət edirdilər. Məhz 1970-ci illərdə övladlığa götürmə sayı özünün pik həddinə çatmışdı [14, s. 110]. Sonrakı illərdə isə bu göstərici sabit qalmışdı.

1970-ci illərin ortalarında dövlətlərarası övladlığa götürmə ilə bağlı iki termin geniş yayılmışdı: “qəbul edən” və “göndərən” ölkə. Ölkənin bu qruplardan hər hansı birinə aid olması üçün başlıca meyar sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi idi. Yəni sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr “qəbul edən”, zəif inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələr isə “göndərən” ölkələr kimi çıxış edirdi.

1980-ci illərdə övladlığa uşaq götürülən ölkələr içərisində Koreya, Efiopiya, Hindistan, Tailand və s., 1990-cı illərdə isə kommunist rejimin süqutundan sonra Rusiya, Bolqarıstan, Rumıniya, Ukrayna və s. ölkələrin xüsusi çəkisi artmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dünyada övladlığa götürülən uşaqların sayına görə hakim yeri ABŞ, Kanada, Norveç, İsveç, Finlandiya, Danimarka, Belçika, Almaniya kimi ölkələr tutur.

Son dövrlər bir sıra aparıcı dövlətlər özlərinin övladlığa götürmə qaydasını tənzimləyən qanunlarını yenidən nəzərdən keçirərək, övladlığa götürmə prosedurasını sərtləşdirmiş və övladlığa götürülənlər üçün əlavə təminatlar müəyyən etmişlər. Məsələn, İngiltərə, Fransa, ABŞ, İtaliya kimi ölkələrdə müasir qanunvericilik aktlarına əsasən övladlığa götürmənin ciddi məhkəmə qaydası, övladlığa götürülənin soyadının dəyişdiril-

məsi imkanı, övladlığa götürülən və övladlığa götürənlərə münasibətdə yüksək yaş meyarları nəzərdə tutulmuş, irqi və dini xarakterli məhdudiyyətlər aradan qaldırılmışdır. Beynəlxalq övladlığa götürmə mexanizminin tənzimlənməsi və sadələşdirilməsi üçün çoxtərəfli beynəlxalq konvensiyalar imzalanmışdır [8]. Övladlığa götürmə institutunun təkmilləşdirilməsinin müasir tendensiyası övladlığa götürülənin maraqlarının daha dolğun təminatını nəzərdə tutur.

Beləliklə, bu məqalə çərçivəsində qeyd edilən bütün fikirləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1. Övladlığa götürmə ən qədim ailə-hüquq institutlarından biri kimi çıxış edir. Bu institut bəşəriyyətə qədim dövrlərdən etibarən məlum olsa da, onun inkişaf tarixi roma dövrü ilə başlayır.

2. Övladlığa götürmə tarixinin təhlili göstərir

ki, bütün dövrlərdə övladlığa götürmə dövlət ailə münasibətlərinin təsirinin xarakterini və xüsusiyyətlərini əks etdirmişdir.

3. Tarixi təcrübə göstərir ki, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların yerləşdirilməsinin ailə forması bu sahədə institusional formalardan xeyli əvvəl meydana çıxmışdır.

4. Müasir dövrdə övladlığa götürmə institutunun əsas təyinatı kimsəsiz və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların ailə mühitində yerləşdirilməsi və onların maraqlarının maksimum qorunması və təmin edilməsi olduğu halda, qədim dövrlərdə övladlığa götürmə əsasən nəslin davam etməsi, mirasın ailədə qalması və ailədə əlavə işçi qüvvəsinə olan tələbatın təmin olunması məqsədi ilə həyata keçirilirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Архипов, И.Н. История становление института усыновления (удочерения): от древнего Рима до современной России // *Universum: экономика и юриспруденция*, - 2022. № 1 (88), - с. 30-33.
2. Бессчетнова, О.В. Усыновление детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, в США // *Вестник ТГПУ*, - 2009. - вып. 7 (85), - с. 71-75.
3. Буянова, Е.В. Процедура усыновления по законодательству зарубежных стран / Е.В.Буянова. - Оренбург: ООО ИПК Университет, - 2013. - 247 с.
4. Ефимов, В.В. История римского права / В.В.Ефимов. - Санкт-Петербург: Тип. и лит. А.Пожаровой, - 1891. - 267 с.
5. Зеличенко, Ю.Л. История становления законодательства в сфере международного усыновления // *Вестник ТГПУ*, - 2007. - вып. 7 (70), - с. 124-127.
6. Зимина, И.А. Признание и правовые последствия международного усыновления // *Право: теория и практика*, - 2003. № 1-2, - с. 58-64.
7. История государства и права Азербайджанской ССР. - Баку: Азербайджанское государственное издательство, - 1964. - 313 с.
8. История становления и развития института усыновления (удочерения): [Электронный ресурс] / URL: https://studbooks.net/1071020/pravo/istoriya_stanovleniya_razvitiya_instituta_usynovleniya_udochereniya
9. Кондрашина, Е.М. Социально-правовое положение и защита детей, оставшихся без попечения родителей (к истории вопроса) // По материалам научно-практической конференции, - Баранул: - 2013, - с. 55-58.
10. Пашкова, Д.А. Становление законодательства в сфере международного усыновления // *Право: история, теория, практика: сборник материалов III международной очно-заочной научно-практической конференции*, - Москва: - 2018, - 19 ноября, - с. 18-22.
11. Призрение детей-сирот: исторический обзор: [Электронный ресурс] / URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/2014/0609/analit05.php>
12. Томсинов, В.А. Всеобщая история государства и права. Древний мир и средние века / В.А.Томсинов. - Москва: Зерцало-М, - 2011. - 640 с.
13. Тютрюмов, И.М. Законы и граждане / И.М.Тютрюмов. - Санкт-Петербург: - 1913. - 1906 с.

14. Ходырева Е.Б. Развитие института усыновления в России и за рубежом // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. Серия Социальные науки, - 2013. № 4 (32), - с. 105-112.
15. Tobias, H. Adoption history //Adoption The Palgrave dictionary of transnational history. From the mid-19th century to the present day. - Basingstoke: Palgrave Macmillan, - 2009, - p. 11-13.: [Electronic resource] / URL: URL http://www.tobiashubINETTE.se/international_adoption-2.pdf

Сахиба Мехтиева

Генезис и история развития усыновления

В статье исследуется генезис и история развития усыновления. Автор, отмечая важность исторического метода в исследовании института усыновления, с хронологической последовательностью и по историческим временам исследует основные особенности развития усыновления в древнем мире, в средние века, и в новейшее время. Исследователь приходит к мнению что, во всех временах усыновления отражал характер и особенности влияния государства в семейные отношения. Также отмечается что в разных исторических временах предназначение усыновления были разными и служили разным целям.

Sahiba Mehdiyeva

Genesis and history of adoption

The article explores the genesis and history of adoption development. The author, noting the importance of the historical method in the study of the adoption institute, with a chronological sequence and according to historical times, explores the main features of the development of adoption in the ancient world, in the Middle Ages, and in modern times. The researcher comes to the opinion that at all times of adoption reflected the nature and peculiarities of the influence of the state in family relations. It is also noted that in different historical times, the purpose of adoption was different and served different purposes.

Айсель АББАСЛЫ

Преподаватель кафедры Гражданский процесс и
коммерческое право
Бакинского Государственного
Университета, доктор философии по праву

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Açar sözlər: xarici iqtisadi fəaliyyət, sahibkarlıq, hüquqi tənzimləmə, beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə, dövlətdaxili tənzimləmə

Key words: foreign economic activity, entrepreneurship, legal regulation, international regulation, national regulation

Ключевые слова: внешнеэкономическая деятельность, предпринимательство, правовое регулирование, международно-правовое регулирование, внутригосударственное регулирование

Отношения, связанные с осуществлением внешнеэкономической деятельности, всегда осложнены иностранным элементом. Это определяет содержание и характер правового регулирования предпринимательской деятельности, связанной с осуществлением внешнеэкономической деятельности.

Внешнеэкономические отношения любой страны служат решению двух принципиально важных задач – обеспечению национальных интересов и содействию социально-экономического развития. Национальные интересы имеют более масштабный, стратегический характер и потому в основном их политико-правовое обеспечение осуществляется конституционными и важнейшими политическими документами государства. Интересы социально-экономического развития имеют текущий или среднесрочный характер, регулируются законодательством и законодательными актами.

Внешний характер внешнеэкономической деятельности обусловлен:

– наличием “иностранного элемента”;

– местонахождением сторон в разных государствах;

– перемещением товаров, услуг, финансовых средств через таможенную границу и выполнением работ на территории иностранного государства.[18]

Следует отметить, что в законодательстве Азербайджанской Республики не существует легального определения внешнеэкономической деятельности. В ст.3.1. Закона Азербайджанской Республики «Об экспортном контроле» от 29 декабря 2004 года № 167 отмечается, что настоящий Закон применяется при экспорте, импорте, реэкспорте, реимпорте, транзите товаров (работ, услуг, результатов интеллектуальной деятельности), подпадающих под экспортный контроль, и в других операциях внешнеэкономической деятельности. В отличие от нашего законодательства, в аналогичном Федеральном Законе Российской Федерации от 18 июля 1999 года за N 183-ФЗ внешнеэкономическая деятельность определяется как «внешнеторговая, инвестиционная и иная деятельность, включая производственную кооперацию в области международного обмена товарами, информацией, работами, услугами, результатами интеллектуальной деятельности (правами на них)».

В литературе выдвигают также разные, но близкие по содержанию определения внешнеэкономической деятельности.

Так, например, по мнению Л.А. Морозовой, под внешнеэкономической деятельностью понимается, в первую очередь, внешнеэкономическая деятельность, связанная с перемещением через таможенную границу това-

ров (продукции) и капитала (финансовых средств), а также оказанию услуг и выполнению работ на территории иностранного государства. По ее мнению, внешнеэкономическая деятельность включает в себя внешнеторговую, инвестиционную деятельность, валютные операции и другие и подпадает под правовое регулирование (управление) государством. [15, с. 4]

Н.Б. Тымчук считает, что под внешнеэкономической деятельностью понимается внешнеторговая, инвестиционная и иная деятельность, включая производственную кооперацию, валютные и финансово-кредитные операции, в области международного обмена товарами, информацией, работами, услугами, результатами интеллектуальной деятельности, в том числе исключительными правами на них. [19; 20, с. 14]

Согласно «Большому экономическому словарю», внешнеэкономическая деятельность – одна из сфер экономической деятельности государства, предприятий, фирм, тесно связанная с внешней торговлей, экспортом и импортом товаров, иностранными кредитами и инвестициями, осуществлением совместных с другими странами проектов. [16, с. 167]

Обобщая вышесказанное, *внешнеэкономическую деятельность* можно определить, как одно из направлений экономической деятельности государства, его органов и других организаций, физических и юридических лиц, регулируемое государством на основе таможенных, налоговых, валютных и других законодательных актов, которое включает в себе экспорт, импорт, реэкспорт, реимпорт, транзит товаров (продукции, работ, услуг, результатов интеллектуальной деятельности, финансовых средств и т.д.) на территории иностранного государства.

Исходя из вышеуказанного понятия, нужно отметить, что и в литературе различают понятия «внешнеэкономические связи» и «внешнеэкономическая деятельность». Разница состоит в том, что внешнеэкономические связи относятся к уровню макроэкономического (межгосударственного) регулирования, а внешнеэкономическая деятельность — к микроуровню, т. е. к уровню фирм и предприятий. [21, с. 40-42]

В бывшем СССР внешнеэкономическая деятельность, а значит и импорт товаров и услуг, была монопольной сферой деятельности государства. Осуществление внешнеэкономической деятельности принадлежало исключительно центральной власти. Данный период можно охарактеризовать как период максимальной свободы участия во внешнеэкономической деятельности: были сняты практически все ограничения на участие в экономической жизни иностранных граждан, для иностранных инвестиций открыты практически все отрасли экономики, [17, с.55] в то время как на внешнюю торговлю и другие виды внешнеэкономической деятельности была установлена государственная монополия.

После распада СССР и восстановления независимости в нашей стране начался процесс развития собственно внешнеэкономических связей и демонтажа государственной монополии. Правовым основанием начала этих реформ можно считать принятие Конституционного Закона Азербайджанской Республики «Об основах экономической самостоятельности Азербайджанской Республики» от 25 мая 1991 года [4] и Конституционного Акта Азербайджанской Республики «О Государственной Независимости Азербайджанской Республики». [1] Эти акты оформили политические, экономические и правовые основы независимости.

Среди законов, регулирующих вопросы предпринимательской деятельности, связанной с осуществлением внешнеэкономической деятельности, можно выделить следующие:

– Таможенный Кодекс Азербайджанской Республики, от 20 июня 2011 года, [2] который определяет правовые, экономические и организационные основы таможенного дела в Азербайджанской Республике, в том числе, общие процедуры и правила, применяемые по отношению к товарам и транспортным средствам, ввозимым на таможенную территорию Азербайджанской Республики, вывозимым с данной территории, перемещаемым через нее транзитом, права и обязанности лиц в области таможенного дела;

– Налоговый кодекс Азербайджанской Республики. Утвержден Законом Азербайджанской Республики от 11 июля 2000 г. №–

905-IQ и определяет систему налогов, общие принципы налогообложения в Азербайджанской Республике, правила установления, уплаты и сбора налогов, права и обязанности налогоплательщиков и государственных налоговых органов, а также других участников налоговых отношений, связанные с вопросами налогообложения, формы и методы налогового контроля, ответственность за нарушение законодательства о налогах и правила обжалования действий (бездействия) государственных налоговых органов и их должностных лиц.

– Гражданской Кодекс Азербайджанской Республики, задачами которого являются регулирование имущественных и личных неимущественных отношений субъектов гражданского права, защита прав и законных интересов субъектов гражданского права, охрана права на защиту чести, достоинства, деловой репутации, тайны личной и семейной жизни, личной неприкосновенности физических лиц, обеспечение гражданского оборота, поддержка предпринимательской деятельности, создание условий для развития свободной рыночной экономики.

– Закон Азербайджанской Республики «Об экспортном надзоре» от 26 октября 2004 года, № 772-ПQ [10]- определяет основы осуществления государственными органами экспортного надзора, определяет правила ввоза через границу Азербайджанской Республики товаров (работ, услуг, результатов интеллектуальной деятельности)

– Закон Азербайджанской Республики "О таможенном тарифе" от 13 июня 2013 года, № 687-IVQ [8] определяет правила формирования и применения таможенных правил таможенного тарифа, а также правила взыскания таможенных пошлин от товаров, переведенных через границу Азербайджанской Республики;

– Закон Азербайджанской Республики «О предпринимательской деятельности» от 15 декабря 1992 года;

– Закон Азербайджанской Республики «О валютном регулировании» от 21 октября 1994 года; [13]

– Закона Азербайджанской Республики «О публичных юридических лицах» от 29 де-

кабря 2015 года №97-VQ;

– Закон Азербайджанской Республики «О банках»;

– Закон Азербайджанской Республики «О рынке ценных бумаг» т.д.

Среди нормативных актов, принимаемых Президентом Азербайджанской Республики, можно выделить:

- «Правила выдачи специального разрешения на оборот предметов, которые могут принадлежать определенным участникам гражданского оборота и пребывание которых в обороте допускается на основе специального разрешения (с ограниченным гражданским оборотом)»(Приложение 1), и «Список центральных органов исполнительной власти, выдающих специальное разрешение на оборот предметов, которые могут принадлежать определенным участникам гражданского оборота и пребывание которых в обороте допускается на основе специального разрешения (с ограниченным гражданским оборотом)» (Приложение 2), утвержденные Указом Президента Азербайджанской Республики от 12 сентября 2005 года «О дополнительных мерах в области регулирования оборота предметов с ограниченным гражданским оборотом»; [12]

- «Порядок возврата уплаченного налога на добавленную стоимость за товары, не предусмотренные для производственных и коммерческих целей, приобретенные иностранцами и лицами без гражданства на территории Азербайджанской Республики», утвержденный Указом Президента Азербайджанской Республики от 12 июля 2016 года, № 985; [6]

- «Правила регулирования импортно-экспортных операций в Азербайджанской Республике», утвержденные Указом Президента Азербайджанской Республики от 24 июня 1997 года; [3]

- Указ Президента Азербайджанской Республики «О выпуске в обращение национальной валюты Азербайджанской Республики от 15 июля 1992 года; [5]

- Указ Президента Азербайджанской Республики «Об объявлении национальной валюты Азербайджанской Республики единственным платежным средством на территории Рес-

публики» от 11 декабря 1993 года [14] и т.д.

Среди актов Кабинета Министров Азербайджанской Республики, регулирующих внешнеэкономическую деятельность, можно выделить Постановление от 28 августа 2007 года № 136, утверждающее «Классификацию административных органов Азербайджана», [9] Постановление от 15 декабря 2005 года, № 230 «Об утверждении некоторых нормативно-правовых актов, связанных с применением Закона Азербайджанской Республики «Об экспортном контроле», [11] Постановление № 174 «О дополнительных условиях, требуемых в зависимости от особенностей видов деятельности для выдачи специального разрешения (лицензии)» [7] и т.д.

Важное место при урегулировании внешнеэкономической деятельности предпринимателей имеют международные договора. Нашей Республикой ратифицированы следующие важные международно-правовые документы в сфере внешнеэкономической деятельности:

- Венская Конвенция ООН «О договорах международной купли-продажи товаров» от 11 апреля 1980 г. (ратифицирована Законом Азербайджанской Республики от 1 февраля 2016 г.);
- Конвенция «О Международной Морской Организации» от 6 марта 1948 г. (ратифицирована Законом от 19 апреля 1995 г. № 1025);
- Конвенции ООН по морскому праву (1982 г.), вступившая в силу 16 ноября 1994 г.

(ратифицирована Законом Азербайджанской Республики от 4 марта 2016 г. № 165-VQ);

- Европейское Соглашение «О Международных автомобильных перевозках опасных грузов (ДОПОГ)», принятая 30 сентября 1957 г. и вступившая в силу в 1968 г. (ратифицирована Законом АР № 913-IQ, от 18 июля 2000 г.);

- Соглашение «О международных перевозках скоропортящихся пищевых продуктов и о специальных транспортных средствах, предназначенных для этих перевозок (СПС)» 1970 г. и Конвенция «О договоре международной дорожной перевозки грузов (КДПГ)» 1956 г. (ратифицированы Законами Азербайджанской Республики от 11 февраля 2000 года (№.N«811, 812 — IQ);

- Конвенции «О дорожном движении» 1968 г. (ратифицирована Законом от 29 апреля 1997 г.);

- Женевская конвенция N 358 "О едином образном законе о переводном и простом векселе» 1930 г. (ратифицирована Законом от 02 мая 2000 г. № 871-IQ) и т.д.

Как видим из проведенного исследования, нет единого нормативно-правового акта, направленного на регулирование предпринимательских отношений в сфере внешнеэкономической деятельности, как на внутригосударственном уровне, так и на международном уровне, что осложняет процесс правового регулирования, а также правоприменения.

Список использованной литературы:

1. “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya aktı / http://files.preslib.az/projects/republic/az/azr4_2.pdf
2. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2011, № 9, maddə 787
3. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1998, № 3, maddə 175
4. “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Qanunu / Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatları. 1991, 31 may, N 9-10, maddə 150
5. “Azərbaycan Respublikası milli valyutasının dövriyyəyə buraxılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. “Həyat” qəz., 1992, 16 iyul, № 1, s. 1
6. “Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində alınmış istehsal, yaxud kommertiya məqsədləri üçün nəzərdə tutulmayan mallara görə ödənilmiş əlavə dəyər vergisinin qaytarılması Qaydası haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 12 iyul tarixli 985 nömrəli Fərmanı. “Respublika” qəz., Bakı, 2016, 13 iyul, N 132, c. 1

7. Fəaliyyət növlərinin xüsusiyyətindən asılı olaraq xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi üçün tələb olunan əlavə şərtlər barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 noyabr 2002-ci il, № 174 qərarı / <http://e-qanun.az/framework/946>
8. “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2013, № 7, maddə 779; 2016, № 1, maddə 21
9. “İnzibati orqanların Təsnifatı”nın təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 28 avqust 2007-ci il tarixli № 136 qərarı / <http://e-qanun.az/framework/13839>
10. “İxrac nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu / “Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu”nda dərc edilmişdir (31 dekabr 2004-cü il, № 12, maddə 975)
11. “İxrac nəzarəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə bağlı bəzi normativ aktların təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 dekabr 2005-ci il tarixli № 230 Qərarı / <http://e-qanun.az/framework/12490>
12. “Mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyaların dövriyyəsinin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. “Respublika” qəz., Bakı, 2005, 13 sentyabr, N 212, c. 2
13. “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001, № 12, maddə 737; 2003, № 1, maddə 1; 2006, № 3, maddə 225; 2007, № 6, maddə 562, № 12, maddə 1216; 2009, № 7, maddə 517; 2010, № 4, maddə 276
14. URL: <http://ru.oxu.az/economy/37822>
15. Алибеков С. Т. Правовое регулирование внешнеэкономической деятельности: Учеб.-практ. пособие. Алматы:Нур-пресс, 2007, 176 с.
16. Борисов А.Б. Большой экономический словарь. М.: Книжный мир, 2003, 895 с.
17. Губарева А.В. Исторический очерк регулирования внешнеэкономической деятельности в России // InternationaljournalofRussianstudies, issue no. 4 (2015/1),с. 52-64
18. Основы правового регулирования внешнеэкономической деятельности / URL: http://vneshmarket.ru/content/document_r_F8722DAE-A362-4AFF-A0F9-CA72ADF302F1.html
19. Тымчук Н.Б. Понятие внешнеэкономической деятельности // Юриспруденция. М.: Изд-во РГГУ, 2010, № 3, с. 95-100
20. Тымчук Н.Б., Правовые аспекты внешнеэкономической деятельности в современной России. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. М., 2010, 28 с.
21. Яковлева Е.В. Внешнеэкономическая деятельность предприятия: учеб. пособие / Е.В. Яковлева. Омск: Изд-во ОмГТУ, 2009,90 с.

Aysel Abbashi

Xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi

Təqdim olunmuş məqalədə müəllif Azərbaycan Respublikasında qəbul olunmuş və xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə yönəldilmiş normativ-hüquqi aktların təhlilini aparır.

Aysel Abbasli

Legal regulation of foreign economic activity

The article is targeted to analysys of the legal acts of the Azerbaijan Republic issued in the sphere of foreign economic activity.

Лала МОВСУМОВА

доктор философских наук, доцент

ВЕЛИКОЕ ВОЗВРАЩЕНИЕ

Açar sözlər: ərazi bütövlüyü, yenidənqurma, bərpa, mədəniyyət abidələri, Şuşa müharibədən sonrakı dövrdə

Ключевые слова: территориальная целостность, реконструкция, восстановление, памятники культуры, Шуша в поствоенный период

Keywords: territorial integrity, reconstruction, restoration, cultural monuments, Shusha in the post-war period

Введение

Азербайджан восстановил свою территориальную целостность, выполнил резолюции Совета Безопасности ООН, требовавшие незамедлительного, безоговорочного и полного вывода армянских оккупационных сил с территории суверенного Азербайджана. Конфликт с Арменией Азербайджан победоносно решил военно-политическим путем.

В ночь с 9 на 10 ноября 2020 года было подписано трехстороннее Заявление президентов России, Азербайджана и премьер-министра Армении, положившее конец армяно-азербайджанскому конфликту. В соответствии с трехсторонним Заявлением, Армения вывела свои оккупационные силы из Агдамского, Лачинского и Кяльбаджарского районов Азербайджана. До этого вооруженные силы Азербайджана освободили более 300 городов и сел на поле боя, использовав , для восстановления исторической справедливости «железный кулак».

Основными проблемами, которые сейчас стоят в послевоенный период перед Азербайджаном, являются разминирование освобожденных территорий и восстановление разрушенной инфраструктуры, зданий, домов, исторических памятников азербайджанского народа.

Правительство Азербайджана уже развернуло масштабную кампанию по восстановлению освобожденных земель, получившую название «Великое возвращение».

1. Последствия армянского вандализма на оккупированных территориях

На освобожденных территориях за годы почти 30 лет оккупации разрушены почти все здания и исторические памятники. Из 67 мечетей на освобожденных территориях 65 полностью разрушены. В оставшихся 2-х, полуразрушенных, оккупанты держали свиней и коров, намеренно оскорбляя чувства мусульман. В городе Физули и всех селах Физулинского района разрушено 100% зданий и домов. Та же картина наблюдается в городе Агдам и Агдамском районе. Город Агдам назван «Хиросимой Кавказа». В Джебраильском районе целыми остались всего два здания, где размещались военнослужащие вооруженных сил Армении. Похожая ситуация и в Зангиланском, Губадлинском, Лачинском и Кяльбаджарском районах. В г. Шуша армянами разрушены 16 из 17 существовавших до оккупации мечетей. Одна была оставлена для демонстрации «толерантности», и при пособничестве так называемых специалистов из Ирана была попытка представить ее как персидскую. Дома и общественные здания были разобраны на кирпичи и камни и проданы в Армению и Иран.

Семь районов вокруг Нагорного Карабаха, в которых до первой карабахской войны (1988-1994) проживало более 700 тысяч азербайджанцев, были полностью разрушены и стерты с лица земли в период армянской оккупации. Помимо жилых домов и административных зданий, по официальным данным, 700 исторических и культурных памятников, 927 библиотек, 808 культурных центров, 85 музыкальных и художественных школ, 22 му-

зая с более чем 100 000 артефактов, четыре художественные галереи, четыре театра, два концертных зала были повреждены или уничтожены на этих территориях за последние тридцать лет.

Из них более 700 памятников архитектуры, археологии, садово-паркового и декоративно-прикладного искусства, мемориальных памятников. Имеется в виду только те, что занесены в список памятников, находящихся под государственной охраной. Среди семисот памятников 13 относятся к памятникам мирового значения: мавзолей Гулу Муса оглу (1314 г.) в Агдамском районе, Генджасарский (1238 г.) и Худавенский (XIII-XIV в.в.) монастыри в Кельбаджарском районе, 11-ти и 15-ти пролетные мосты (XII-XV в.в.) на реке Араз в Джебраильском районе, памятник средневекового градостроительства – город Шуша, Азыхская и Тагларская пещеры – места обитания первобытного человека периода палеолита в Физулинском районе, поселения Чалагантепе и Лейлантепе периода энеолита, Узерликтепе периода бронзы в Агдамском районе, комплексы курганов периода бронзы в Ходжалинском и Джебраильском районах.

Более 300 памятников истории и культуры государственного значения, великолепные примеры мемориального, культурного, дворцового, гражданского, оборонительного зодчества ждут своего восстановления и реконструкции. Только в г. Шуше, в столице Карабахского ханства, более 200 памятников истории и культуры, а также уникальные мечети Шуши и Агдама, албанские монастыри в Лачинском, Агдеринском, Ходжавенском районах, крепости в Аскеране и в селении Лев, мавзолей Мелик Аждара в селе Джижимли Лачинского района, дворец Панах хана, каравансарай в селе Каргабазар Физулинского района, мосты и башни в селении Юхары Аскипара в Казахском районе, многочисленные мосты, мавзолей и многие другие памятники.

Таково наследие армянского вандализма, учиненного на территориях Азербайджана. Такова реальная картина на освобожденных территориях, и это могли видеть тысячи политиков, дипломатов, журналистов из многих стран, побывавших на освобожденных территориях.

Как видно агрессии были подвергнуты не только территории, но и в первую очередь наша история и культура.

После 44-х дневной войны на освобожденных территориях начались восстановительные и строительные работы. Восстановление региона – процесс, который потребует большого количества времени и огромных финансовых затрат. По мнению некоторых экспертов, это может занять 5-10 лет и стоить более 10 млрд. Однако Азербайджан твердо намерен восстановить жизнь на освобожденных землях, которые в прошлом были одними из самых процветающих регионов Азербайджана. Президент Азербайджана Ильхам Алиев поклялся «восстановить все районы и предпринять все шаги для нормальной жизни граждан». На совещании с правительством по итогам 2020 года президент Азербайджана сказал: «Этот регион станет образцом для всего мира как зеленая энергетическая зона. Мы покажем всему миру, что не только восстановили данные территории, - я не сомневаюсь в этом, - но и превратили их в одно из самых красивых мест на планете»(1). Он сказал: «Начинается период восстановления этих районов. Будут проведены масштабные строительные работы».

2. Организация реставрации памятников культуры на освобожденных территориях

В Азербайджане создан Реставрационный центр для организации реставрации памятников культуры. Главой Государственной службы охраны, развития и восстановления культурного наследия назначен Азад Джафарли.

Реставрация памятников – очень важный процесс, для ее проведения необходим реставрационный документ, который уже подготовлен для начала работ в г. Шуше. Он получил название «Инструкция по восстановлению памятников в городе Шуша».

Данный документ содержит информацию и рекомендации по нескольким основным направлениям, таким как последствия оккупации и вызванные ею разрушения, мониторинг и интервенция памятников, их восстановление и регенерация, процесс реставрации, идентификации и локализации памятников, типология и особенности сооружений, статус восстановления памятников и факторы риска,

неотложные меры по их охране, историко-архитектурные исследования и архитектурная типология памятников.

«В Шуше есть присущие стилю города типы ворот и окон, все это будет учитываться во время проведения работ. В реставрационном центре запланированы дополнительные тренинги. Мы уже сделали этот проект приоритетным», - сказал Джафарли (2). Кроме того Джафарли отметил, что: «На основании обращения Госкомитета по градостроительству и архитектуре, Государственной службой подготовлено соответствующее заключение по Генеральному плану освобожденных Шушинского, Агдамского и Физулинского районов» (См.: там же).

На пресс-конференции, посвященной итогам деятельности Государственной службы по охране, развитию и восстановлению культурного наследия в 2021 и планам работ на 2022 год было объявлено о составлении дорожной карты по восстановлению памятников на освобожденных территориях. Для охраны памятников, расположенных на освобожденных от оккупации районах, историко-культурных и археологических объектов, принятия превентивных мер по их охране при реализации инфраструктурных проектов разработаны электронные карты и эти карты переданы в соответствующие органы.

3. Работа Фонда Гейдара Алиева в области восстановления религиозных памятников

По поручению президента Фонда Гейдара Алиева Мехрибан Алиевой группа специалистов приступила к работе над проектом восстановления на освобожденных территориях религиозных памятников и мечетей. В рамках проекта с участием местных и зарубежных специалистов будут осуществлены реставрация, консервация и реконструкция святынь в Карабахском регионе Азербайджана. «Все мы в эти дни испытываем гордость и радость восстановления территориальной целостности Азербайджана. Благодаря отваге наших героических солдат и офицеров под руководством президента Азербайджанской Республики, Верховного главнокомандующего Вооруженными силами Ильхама Алиева освобождены наши земли, около 30 лет находившиеся под

армянской оккупацией», - подчеркнула Мехрибан Алиева, также отметив, что каждый азербайджанец с болью в сердце созерцает нынешнюю картину на освобожденных от оккупации землях (3).

Фонд приступил к реализации проекта по восстановлению религиозных памятников на территории Карабаха, являющейся национальным достоянием азербайджанского народа. В рамках проекта с участием местных и зарубежных специалистов будут выполнены работы по восстановлению, консервации и реконструкции наших святынь в регионе. Уже начаты соответствующие работы по восстановлению религиозных мест поклонения в г. Шуша и Агдамского района, разрушенных в годы оккупации. «За эти годы армянские агрессоры разрушили наши города и районы, находившиеся там жилые и административные здания, всю инфраструктуру, разграбили наши природные ресурсы, подвергли актам вандализма религиозные, исторические, культурные памятники на этих территориях. От Карабахского региона, который когда-то был живописным уголком Азербайджана, не осталось и следа. Но с уверенностью хочу сказать, что под руководством президента Ильхама Алиева мы превратим весь Карабахский регион в один из красивейших уголков Азербайджана. Здесь вновь возродится жизнь, все наши районы будут восстановлены, наши граждане будут жить и творить на родных землях», - отметила первый вице-президент Азербайджана Мехрибан Алиева. И дальше: «Наши священные места, которые когда-то варварски были разрушены армянами и превращены в хлев, вновь возродятся, и во всех мечетях на территории Карабаха будут слышны звуки азана и возносимых молитв». (См.: Там же)

Единогласного подхода к восстановлению разрушенных сел и городов Азербайджана не существует и не может быть. Необходимо учитывать степень разрушения, масштабы реставрационных работ, методы послевоенного строительства и др. факторы. На наш взгляд, следует выбрать вариант, при котором историческое здание или объект следует восстановить с применением современных технологий и с обязательной адаптацией под современные нужды.

4. Перспективы включения г. Шуша и Худаферинского мостов в Список всемирного наследия ЮНЕСКО

Азербайджан рассматривает возможность включения г. Шуша и Худаферинского мостов в Список всемирного наследия ЮНЕСКО. Эти два объекта являются одними из лучших образцов истории, культуры и архитектуры. Наши национальные эксперты в один голос утверждают, что они по всем критериям ЮНЕСКО соответствуют включению в Список всемирного наследия. Это долгий процесс, объемный, но надо его начинать. В принципе этот процесс уже начат.

Город Шуша, еще в 1977 году его исторический центр был объявлен заповедником. Сразу после освобождения азербайджанской армией города Шуша Министерство культуры Азербайджана приступило к подготовке номинационного досье для включения исторического центра города в Список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО. А уже в 2021 году Азербайджан представил этот историко-архитектурный заповедник в предварительный список ЮНЕСКО.

«Одной из основных задач Центра историко-документальных и исследовательских работ Организации исламского сотрудничества (ОИС) является восстановление исторических произведений и памятников, имеющих отношение к освобожденным территориям Азербайджана. Это включает в себя рукописи, мечети и мосты». Реализация определенных программ в рамках ОИС может предусматривать строительство мечетей, школ, чтобы после этого стало возможным возвращение на освобожденные от оккупации земли. Глава центра Махмут Кылыдж, будучи с визитом в Шуше сказал: «Глядя на Шушинскую крепость, человека охватывает грусть... Эти земли наконец-то вернулись к своим истинным хозяевам» (4).

Азербайджанский г. Шуша, который также называют «жемчужиной Карабаха», «консерваторией Закавказья», «храмом кавказской культуры» изобилует историческими памятниками. Город состоял из 17 кварталов, в которых находилось 17 мечетей, шесть караван-сараяев, мавзолеев, медресе и другие значимые

строения. В этом городе практически каждый исторический или архитектурный памятник связан с известными личностями Азербайджана – первым правителем Панах-Али ханом, дочерью хана Хуршидбану Натаван, поэтом Молла Панах Вагифом, оперным исполнителем Бюльбюлем и другими. Многие из них были разрушены в период оккупации вооруженными силами Армении, часть сохранилась в виде развалин и руин. Одним из немногих сохранившихся историко-религиозных памятников является Верхняя мечеть Говхар ага, или Джума-мечеть. За годы оккупации Верхняя мечеть Говхар ага подверглась разрушению, получила довольно значительные повреждения – минареты были повреждены, ковер и другие предметы интерьера сожжены, а на стены нанесены оскорбительные надписи. Однако сейчас она уже полностью восстановлена. Министерство культуры Азербайджана намерено восстановить находящиеся на территории города Шуша все культурные учреждения. Так, Министерством подготовлен список из 210 памятников истории и культуры. Как уже отмечалось, работники министерства в данный момент проводят процесс оценки состояния и инвентаризации исторического и культурного наследия.

Кроме того, разработана «Инструкция по восстановлению памятников в городе Шуша». В документе содержится информация и рекомендации по следующим направлениям: - результаты оккупации и вызванные ею разрушения; - мониторинг и инвентаризация памятников; - их восстановления и регенерация; - сведения об идентификации и локализации памятников; - типология и особенности строений; - статус восстановления памятников и факторы риска; - неотложные меры по их охране; - историко-архитектурная типология памятников (5).

По предложению Тюркского совета президент Азербайджана Ильхам Алиев объявил своим приказом 2022 год – годом г. Шуши. Генеральный секретарь Совета сотрудничества тюркоязычных государств Багдад Амреев сказал: «Предварительные переговоры между нашими странами показали глубокую заинтересованность и энтузиазм наших стран и народов в оказании помощи Азербайджану. Мы предлагаем объявить Шушу в 2022 г. Культурной столицей тюркского мира – ежегодно мы

объявляем – и провести очень много мероприятий культурного характера, которые подчеркнут именно такое большое культурное значение Шуши для всего тюркского и исламского мира». И дальше: «Мы проведем около 20 мероприятий культурного характера в Шуше в 2022 году. К этому времени, мы уверены, что Шуша будет восстановлена, обретет свой облик. Всегда мы были рядом с Вами и всегда будем с Вами», - отметил генсек (6).

«Я объявляю город Шушу культурной столицей Азербайджана. Шушу этого достойна. Считаю, что она может считаться культурной столицей не только Азербайджана, но и региона», - сказал глава Азербайджана (7).

В рамках поездки в Шушу, после объявления ее культурной столицей Азербайджана, президент Ильхам Алиев принял участие в открытии после восстановления мавзолея Моллы Панаха Вагифа и бюста поэта, дома-музея оперного певца, народного артиста СССР Бюльбюля, памятника выдающемуся азербайджанскому композитору, основоположнику профессиональной азербайджанской музыки и национальной оперы Узеиру Гаджибекову.

В г. Шуша, объявленной культурной столицей Азербайджана уже в 2021 году были проведены два культурных мероприятия. Это фестиваль «Хары бюльбюль» и дни поэзии Вагифа.

Организованный Фондом Гейдара Алиева по инициативе президента Азербайджана Ильхама Алиева музыкальный фестиваль «Харыбюльбюль» прошел на Джыдыр дюзю 13 мая и завершился гала-концертом.

30 августа 2021 г. Состоялось официальное открытие Дней поэзии Вагифа, организованное Фондом Гейдара Алиева. Проведение Дней поэзии Вагифа и вообще проведение музыкальных фестивалей, а также дней поэзии именно в Шуше, носят большое общественно-политическое значение. Тем самым мы подчеркнули всему миру, что Шуша для нас является культурным центром, колыбелью музыки Карабаха.

В рамках Дней поэзии Вагифа были представлены выступления народных поэтов, а также поэтов молодого и среднего поколения, мастеров мугама, поэтическая композиция «От Низами к Вагифу». Дни поэзии Вагифа действительно превратились в праздник слова, поэзии, литературы.

В г. Шуша в парке, где установлен памятник Узеиру Гаджибейли, 18 сентября 2021 г. прошел День национальной музыки, на котором приняли участие исполнители, представляющие яркие образцы национального музыкального искусства и прозвучали произведения великого Узеира и других выдающихся азербайджанских композиторов.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

И в заключении хотелось бы привести слова президента Азербайджана на заседании Совета глав государств СНГ: «Война и конфликт остались в истории... Азербайджан как страна-победитель готов к нормализации отношений. Надеемся, что протянутая рука не будет отвергнута и руководство Армении не упустит этот исторический шанс» (8).

Список литературы:

1. news.day.az>Азербайджан несет свет Карабаху... от 17 февр. 2021
2. az.sputniknews.ru>Как Азербайджан будет восстанавливать Шушу... от 07.01.2022
3. az.sputniknews.ru>Как Азербайджан будет восстанавливать Шушу... от 07.01.2022
4. caliber.az>Обсуждается вопрос восстановления... от 29 окт.2021
5. ara.az>Разработана «Инструкция по восстановлению...» от 07.01.2022
6. report.az>Тюркский совет планирует... от 19.01.2021
7. www.kavkaz-uzel.eu>Кавказский узел/Президент Азербайджана объявил Шушу культурной столицей... от 05.01.2021
8. Caliber.az. Хроника. 15 окт.2021 – 15 окт. Президент АР Ильхам Алиев принял участие в заседании Совета глав государств СНГ

Lala Movsumova

The great return

The purpose of the study: Purpose of the study: The main purpose of the article is to analyze the problems of reconstruction and restoration of cultural monuments in the lands of Azerbaijan liberated from occupation.

Research methodology: cultural methods, as well as methods of forecasting, synthesis and logical generalization were chosen as the methodological basis of the article.

Research results: the article contains information and recommendations in several main areas, such as the consequences of the occupation and the destruction caused by it, monitoring and intervention of monuments, their restoration and regeneration, the process of restoration, identification and localization of monuments, typology and features of structures, the status of restoration of monuments and risk factors, urgent measures for their protection, historical and architectural research and architectural typology of monuments.

The practical significance of the study: in general, the work is of a theoretical nature, its results allow expanding the field of Azerbaijani political science, including also separate sections of cultural studies. The conclusions put forward contribute to a more meaningful analysis of a number of issues in the social and humanitarian aspect.

Originality and scientific novelty: in the reconstruction and restoration of cultural monuments in Karabakh, the latest technologies are used, new modes of cultural existence are designed. It is the depth of penetration into everyday life of science and technology that largely determines the nature of the formulation of the presented problem.

Lalə Mövsümova

Böyük qayıdış

Tədqiqatın məqsədi: Məqalənin əsas məqsədi işğaldan azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarında mədəniyyət abidələrinin yenidən qurulması və bərpaası problemlərini təhlil etməkdir.

Tədqiqat metodologiyası: Məqalənin metodoloji əsası kimi mədəni metodlar, eləcə də proqnozlaşdırma, sintez və məntiqi ümumiləşdirmə üsulları seçilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri: məqalədə işğalın nəticələri və onun törətdiyi dağıntılar, abidələrin monitorinqi və müdaxiləsi, onların bərpaası və bərpaası, abidələrin bərpaası, müəyyən edilməsi və lokallaşdırılması prosesi, tikililərin tipologiyası və xüsusiyyətləri, abidələrin bərpaasının vəziyyəti və risk faktorları, onların mühafizəsi üzrə təxirəsalınmaz tədbirlər, abidələrin tarixi-memarlıq tədqiqatı və memarlıq tipologiyası.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: ümumiyyətlə, iş nəzəri xarakter daşıyır, onun nəticələri Azərbaycan politologiyasının sahəsini, o cümlədən mədəniyyətşünaslığın ayrı-ayrı bölmələrini genişləndirməyə imkan verir. İrəli sürülən nəticələr sosial və humanitar aspektdə bir sıra məsələlərin daha məzmunlu təhlilinə kömək edir.

Orijinallıq və elmi yenilik: Qarabağda mədəniyyət abidələrinin rekonstruksiya və bərpaasında ən son texnologiyalardan istifadə olunur, mədəni mövcudluğun yeni üsulları layihələndirilir. Təqdim olunan problemin formalaşdırılmasının xarakterini əsasən elm və texnologiyanın gündəlik həyatına nüfuz etmə dərinliyidir.

Azər RƏHİMOV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
elmlər doktoru hazırlığı üzrə dissertantı,
Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının
və Mediasiya Şurasının üzvü, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏMƏK MÜNASİBƏTLƏRİNDƏN İRƏLİ GƏLƏN MÜBAHİSƏLƏR ÜZRƏ MEDIASIYANIN TƏTBİQ EDİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ VƏ MÜBAHİSƏLƏRİN ALTERNATİV HƏLLİ İMKANLARININ İNSTITU- SIONAL FORMALAŞMASININ TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: mediasiya, arbitraj, əmək mübahisəsi, əmək, barışıq, ilkin mediasiya sessiyası, alternativ tənzimləmə.

Ключевые слова: медиация, арбитраж, трудовой спор, труд, предварительная медиационная сессия, альтернативное регулирование.

Keywords: mediation, arbitration, labor dispute, labour, initially mediation session, alternative regulation.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında qabaqcıl təcrübələri ehtiva edən inkişaf etmiş dövlətlərə məxsus olan bir çox xüsusiyyətlərə malik, eyni zamanda qədim xalqın dövlətçilik məqsədlərinə və milli-mənəvi dəyərlərinə uyğunluğu ilə fərqlənən, tərəqqiyə şərait yaradan hüquq və qanunvericilik sistemləri qurulmuşdur ki, bu istiqamətdə uğurlu islahatların davamına dayanmadan şahidlik edirik. Davamlı tərəqqi yolunda bütün sahələrdə həyata keçirilən islahatlar məhkəmə-hüquq sisteminin inkişafında mahiyyət etibarlı ilə yeni mərhələnin başlanması ilə o cümlədən bu sahədə islahatların bir qədər də dərinləşdirilməsini zəruri etmişdir. Əminliklə demək olar ki, məhkəmə sisteminin inkişafı, o cümlədən məhkəmədən kənar alternativ həll yollarının formalaşdırılma-

sını da labüd etmişdir. Qeyd edilməlidir ki, bu gün ölkədə həmçinin vəkillik institutunun tarixi inkişafının yüksək mərhələsində olması da dənılmazdır. Heç şübhəsiz ki, “Mediasiya haqqında” Qanunun qəbul edilməsi və bundan irəli gələn müvafiq istiqamətdə bir sıra zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən Mediasiya Şurasının təsis edilməsi və nəhayət mediasiyanın tətbiq edilməsi Azərbaycanda ilk dəfə olaraq mübahisələrin alternativ tənzimlənməsi təcrübəsinin institusional formalaşmasında mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdir və növbəti uğurumuzdur. Bu bir faktdır ki, qeyd edilən uğurların kökündə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi kurs durduğu təqdirdə onun həyata keçirilməsi xalqın bir nəfər kimi ətrafında sıx birləşdiyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin qətiyyətli mövqeyi, düşünülmüş və uzaqgörən xarici və daxili siyasəti durur.

Burada əsas məqamlardan biri odur ki, dövlət müvafiq istiqamətdə qətiyyətli iradəsini ortaya qoymaqla ən yüksək səviyyədə mübahisələrin məhkəmədən kənar həlli imkanlarının formalaşması, aparılan islahatlarda prioritet istiqamətlərdən olması və burada məhz mediasiyanın mühüm rola sahib olması dəfələrlə təsbit edildi. Be-

lə ki, “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli 1138 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilən Strateji Yol Xəritələrində kiçik və orta sahibkarlıq üçün alternativ mübahisələrin həlli mexanizmləri arasında mediasiyanın vacibliyini fərqləndirən hədəflər müəyyən edilmişdir. Sözsüz ki, 2020-ci il ölkədə mediasiyanın tətbiqində möhtəşəm başlanğıc ili olmalı idi, lakin dünyanı cənginə alan COVID 19 infeksiyası və bununla bağlı ÜST tərəfindən elan edilmiş pandemiya ölkəmiz üçün də, təsirsiz ötürmədi. Belə olduğu təqdirdə “Mediasiya haqqında” Qanunun 39-cu maddəsinə ardıcıl olaraq iki dəfə müvafiq dəyişiklik edilməklə Qanunun 3.2-ci, 28-ci və 29-cu maddələri və həmin maddələrlə bağlı olan müddələrin 2021-ci il iyulun 1-dən qüvvəyə minməsi təsbit edildi [1]. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, ötən il müharibə şəraiti ilə bağlı müəyyən məhdudiyyətlərlə əlaqəli idi və nəhayət ilin sonları Azərbaycan tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edən möhtəşəm zəfər salnaməsinin yazıldığı misilsiz qələbə günlərini yaşamış olduq. Şübhəsiz ki, dövlətçiliyimiz möhkəmlənməsi istiqamətində böyük nailiyyət olmaqla yanaşı sırası vətəndaş kimi hər birimiz üçün bu, ilk növbədə itirilmiş torpaqların qaytarılmasına dair arzuların həyata keçdiyi gün olduğu halda, “qırx dörd günün müharibəsi” və “8 noyabr qələbəsi” bir daha ədalətin hər zaman yerini tapması aksiomunun bariz nümunəsi olaraq bundan sonrakı dövrlər ərzində ümumbəşəri əhəmiyyətinin elmin fərqli aspektlərindən araşdırılmasının mütləqliyi ilə şərtləndirilən mühüm hadisədir və belə olaraq da tarixdə həkk olunacaq.

Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, faktiki olaraq 30 il davam edən münaqişənin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq sülh yolu ilə çözülməsi üçün ATƏT-in Minsk Qrupu və onun üç ölkə üzrə həmsədrlərinin fəaliyyətinin mahiyyət etibarı ilə münaqişə üzrə həyata keçirilməli, mediasiya ilə eyniləşdirilməli olduğu təqdirdə bəzi hallarda əks mövqeyin və hətta qərəzliliyin şahidi olduq. Hesab etmək olar ki, nümayiş etdirilən davranış ümumiyyətlə gələcək mediator hazırlığında “mediator nələri etməli deyil” istiqamətində bir əyani vəsait kimi də istifadə edilə bilər. Mediator heç bir halda onun ob-

yektivliyini şübhə altına ala biləcək davranış nümayiş etdirməməli, birbaşa və ya dolayısı ilə nəticədə maraqlı olmalı deyil. Mediatorun qərəzsizliyi sarsılmazdır, əks halda isə sadəcə olaraq mediasiya mümkün deyil.

Bir çox mütəxəssislərin mövqeyinə görə son dövrlərdə ictimai münasibətlərin fərqli istiqamətlər üzrə ölkədə formalaşan normativ – hüquqi bazaya mütərəqqi standartların gətirilməsi dayanılmazdır və “Mediasiya haqqında” Qanunu da, mübahisəsiz olaraq bu sıraya aid etmək olar. Beləliklə, Qanunun tələblərinə uyğun olaraq münasibətlərin 5 əsas sütun (prinsip) üzərində qurulması təsbit edilir ki, bunlar – könüllülük, tərəflərin hüquq bərabərliyi və əməkdaşlığı, mediatorların qərəzsizliyi və müstəqilliyi, mediasiya prosesinə müdaxilənin yolverilməzliyi və konfidensiallıqdır. Vurğulanmalıdır ki, yeni qanunvericiliyin tələblərinə əsasən mülki işlər və kommersiya mübahisələri (xarici elementli mübahisələr də daxil olmaqla), ailə münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr, əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr habelə inzibati hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr mediasiyanın tətbiq dairəsinə daxil edilir. Eyni zamanda məhkəməyə müraciət etməmişdən əvvəl ilkin mediasiya sessiyasında iştirak tələb olunduğu istiqamətlər kimi kommersiya mübahisələri, həmçinin ailə və əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr müəyyən edilir. Bu isə o deməkdir ki, qeyd edilən istiqamətlər üzrə birbaşa məhkəməyə müraciət etmə imkanı ən azından ilkin mediasiya sessiyasının tətbiqi “cəhdi” ilə şərtləndirilmiş olur.

Artıq “məhkəmədə görüşərik” yanaşmasının zamanı keçib halbuki, onun doğruluğu və əsaslığı hər bir zaman ciddi suallarla bağlı olub. Etiraf etmək lazımdır ki, mübahisələrin təbiəti fərqlidir və bir çox hallarda onların tənzimlənməsinin mümkünsüzlüyünü şərtləndirən amil məhz nəticə etibarı ilə yalnız “qalib” və “məğlub” rollarının müəyyən edilməsi perspektividir. Yəni digər sözlə desək mübahisə məhkəməyədək gəlib çıxdıqda müəyyən prosesual xüsusiyyətlər nəzərə alınmasa gözlənilən həll bir tərəfin “qalib” digər tərəfin isə “məğlub” olmasıdır. Belə olduğu təqdirdə nəinki hər hansı yeni münasibətlərin qurulması əksər hallarda, o cümlədən ümumiyyətlə istənilən hər hansı gələcək münasibətlər perspektivinin mövcudluğu da istisna edilir. Məhkə-

mədən ayrılan “məğlub” tərəfin yeganə fikri “əvəz”in çıxılması olur. Bunun bir misalı kimi ailə münasibətlərindən irəli gələn mübahisələri qeyd etmək olar ki, burada münasibətlərin qorunub saxlanması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məhkəmə təcrübəsi ilə tanış olan hüquqşünaslar çox yaxşı bilirlər ki, bir nikahın pozulması işi əlavə olaraq bir neçə mübahisə üçün də, yol açmış olur. Nəticə etibarlı ilə bu kimi hallarda birbaşa maraqlar emosiyalardan irəli gələn düşünülməmiş addımların qurbanı olur ki, illərlə davam edən məsrəfli və iztirablı çəkişmələr nəticəsində münasibətlərin mahiyyəti nəzərə alınmaqla cəmiyyətin təməlini təşkil edən ailə və onun dəyərlərinə xələl gəlməklə yanaşı fəsadlarla üzləşən azyaşlılar (uşaqlar) ola bilər.

Belə ki, məhkəmələrdə baxılmış mülki işlərə dair rəsmi statistikaya əsasən 2005-ci ildə ailə münasibətləri üzrə mübahisələr 8727 iş təşkil edirdisə sonrakı illər üzrə stabil artım dinamikası müşahidə edilməklə 2019-cu ildə bu göstərici artıq 29747 iş olmuşdur ki, burada mediasiya imkanlarının geniş tətbiqi təcrübəsinin formalaşdırılması önəmlidir[2].

İlkin mediasiya sessiyası tələbinin müəyyən edildiyi digər mühüm istiqamət isə əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrdə ki, burada da mediasiyanın tətbiq edilməsi ilə bağlı ciddi gözləntilər mövcuddur.

Əmək kollektivinin peşəkar fəaliyyəti səviyyəsində şəxslər arasında münasibətlərin idarəedilməsi dəyər yönümlü birliyin artırılmasında özünü büruzə verir. Əmək kollektivi rəhbərinin addımlarının mahiyyəti kollektiv qarşısında qoyulmuş tapşırıqların icrasına xidmət edəcək mənəvi – psixoloji mühitin formalaşdırılmasından ibarətdir. Daxili vəhdətin aşağı səviyyədə olması kollektiv nümayəndələrinin fikir, mühakimə hərəkətlərinin razılaşdırılmadığının habelə şəxslər arası münasibətlərdə qırılmaların göstəricisi kimi dəyərləndirilməlidir[3]. Təbii ki, mediasiya daxil olmaqla alternativ həll imkanlarının bu istiqamətdə verə biləcəyi töhfə dəyərləndirilməyə bilməz.

Ümumiyyətlə müasir informasiya texnologiyalarının habelə intellektual əməyin inkişafı və geniş tətbiqi şəraitində əmək münasibətlərinin xüsusiyyətləri və təsir faktorları ciddi fərqlənə bilər ki, istinad edilən şəraitdə informasiya emalı və qərar qəbul etmə yanaşmaları da kifayət qədər spesifikdir. Məsələn peşəkar mühitdə münasibətlər

lər əksər insanlar üçün yüksək psixofizioloji “dəyərə” malik olmaqla, stress və qəfil fəaliyyət səmərəliliyin enməsi ilə müşayiət olunur. Yenidənqurma zamanı münaqişələr sayı artır və onlar daha dağıdıcı təsirə malik ola bilər[4]. Bu isə öz növbəsində vaxtında müəyyən olunmalı, qarşısı alınmalı və idarəedilməli bir prosesdir. Əmək kollektivi fərdlərdən ibarət olduğu halda istinad edilən hallar qaçılmazdır. Belə olduğu halda onların düzgün “diaqnostika” sağlam və səmərəli əmək münasibətlərinin təməlini təşkil edir ki, burada peşəkar müdaxilə mütləq şərtidir.

Bu kimi mübahisələrin yaranması və onun gələcəkdə məhkəmədə həll edilməsi faktiki olaraq gələcək əmək münasibətlərinin davam etdirilməsinin qarşısını alır və bu daha çox şüurlarda münasibətlərin bərpasının mümkünsüzlüyü ilə bağlı olan amil kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, iş bərpa tələbi ilə verilmiş iddialar əmək münasibətlərinin qorunub saxlanması deyil daha çox iddiaçının haqlı olmasının sübut edilməsi və bununla da qarşı tərəfin “cəzalandırılması” gözləntisindən irəli gəlir. Bu kimi mübahisələrin sayının ümumi məhkəmə statistikasında çox cüzi yer tutması da faktıdır. Rəsmi statistik məlumatlara əsasən isə 2005-ci ildə əmək mübahisələri üzrə 790 iş olduğu təqdirdə, 2019-cu ildə həmin say 721 iş, 2020-ci ildə isə 629 iş təşkil etmişdir. Bununla yanaşı ötən 2020-ci ildə yalnız 317 iş üzrə iddia təmin edilmişdir (50,4%). Ümumi saydan 362 iş bərpa tələbi, 110 əmək haqqı tələbi, 157 iş isə digər əmək mübahisələri üzrə tələblər əsasında məhkəmələrdə baxılmışdır. Qeyd edilməlidir ki, istinad edilən dövrdə ən yüksək göstərici 2015-ci il üzrə olmuşdur ki, burda 2011-ış qeyd edilir. Lakin bu heç də müvafiq istiqamət üzrə mübahisələrin azlığına və ya əmək qanunvericiliyinin pozulması hallarının mövcud olmamasına dəlalət etmir və daha çox münasibətlərin və sahə qanunvericiliyinin spesifikasiyası və bəzi subyektiv hallar ilə bağlı olan göstəricidir. Belə ki, rəsmi məlumat əsasən 2019-cu ildə Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Əmək Müfəttişliyi Xidmətinə vətəndaşlar tərəfindən ərizə formasında 8512 müraciət daxil olmuşdur. Müraciətlərin daha çox, emal, tikinti, topdan və pərə-kəndə ticarət, avtomobillərin təmiri, ictimai iaşə və digər sahələrdə əmək münasibətlərinə aid olması habelə müraciətlərin araşdırılması zamanı əmək qanunvericiliyinin tələblərinin yerinə yeti-

rilməməsi ilə bağlı 625 hüquq pozuntusu aşkar edilməsi təsdiqini tapır. Burada diqqət çəkən məqamlardan biri də, 2015-ci ildən sonra ümumi rəqəmlərdə müşahidə olunan kəskin azalma olmuşdur. Halbuki, son illər ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatlar nəticəsində əmək bazarında əhəmiyyətli dərəcədə müsbət dəyişikliklərə izlənilir. Belə ki, ölkə üzrə iqtisadi fəal əhalinin sayı 5252,5 min nəfər, məşğul əhalinin sayı isə 4876,6 min nəfərə çatmışdır. Təbii ki, istinad edilən artım nəzərə alınmaqla əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr üzrə statistik göstəricilərdə artım gözlənilən olmalı olduğu halda rəqəmlər bunun əksini göstərir. Bir qədər təhlil və araşdırma istinad edilən dəyişikliyin “İnzibati və mülki hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin məhkəmə aidiyyətinə dair” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 4 sayılı Qərarı məhz 10 aprel 2015-ci ilə təsadüf edir ki, istinad edilən məhkəmə aktının 12-ci hissəsinin tələblərinə əsasən inzibati orqanla dövlət qulluqçusu və ya hərbi qulluqçu arasında mövcud olan və ya əvvəllər mövcud olmuş xidməti hüquq münasibətləri ilə bağlı həmin orqana qarşı iddialara, habelə belə hüquq münasibətlərinin yaranması ilə əlaqədar mübahisələrin inzibati məhkəmələr tərəfindən baxılması müəyyən edilmişdir. Rəsmi dövlət statistikasında məhkəmə icraatında olmuş əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr üzrə açıqlanan məlumatlar isə İnzibati Məhkəmələrin icraatında olmuş işləri istinad edilən kateqoriyaya aid işlər kimi nəzərə almır. Belə olduğu halda real məhkəmə statistikasına üzrə gözlənti ən azından 2 dəfə fərqlidir.

Qanunvericiliklə fərdi və kollektiv əmək mübahisələri fərqləndirilməklə yanaşı onlara dair fərqli tənzimləmə yanaşmaları da mövcuddur. Məsələn Əmək Məcəlləsinin 264-cü maddəsinin tələblərinə əsasən Kollektiv əmək mübahisələri bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada barışdırıcı üsullardan və tətillərdən istifadə etməklə həll olunur. Eyni zamanda, Məcəllənin 265-ci maddəsinin tələblərinə əsasən razılaşdırıcı komissiya, vasitəçi və əmək arbitrajı kollektiv əmək mübahisəsinin həll edilməsi üsulları kimi müəyyən edilmişdir. Həmçinin 266, 267 və 268-ci maddələrlə isə müvafiq üsulların tətbiq edilməsi qaydası təsbit edilmişdir[5]. Lakin fərdi əmək mübahisələrinə isə nəzər yetirdikdə burada tam fərqli mənşənin şahidi oluruq.

Əmək Məcəlləsinin 294-cü maddəsinin tələblərinə əsasən maddənin ikinci hissəsində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla bütün fərdi əmək mübahisələrinə bilavasitə məhkəmələr tərəfindən baxılır. İstinad edilən norma isə kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallarda müəssisələrdə həmkarlar ittifaqları təşkilatının nəzdində fərdi əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər baxan orqanın yaradılmasının nəzərdə tutula bilməsini müəyyən edir. Bu orqanın yaradılması və fəaliyyət qaydası kollektiv müqavilələrlə nizama salınır. Eyni zamanda həmin maddənin 3-cü hissəsinə əsasən isə əmək müqaviləsində fərdi əmək mübahisələrinin Məcəllə ilə müəyyən edilmiş həlli qaydalarından fərqli olan, tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipini və bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş əmək, sosial və iqtisadi hüquqlarını pozmayan qaydalar nəzərdə tutula bilər. Beləliklə, fərdi əmək mübahisələri üçün məhkəməyə alternativ olaraq iki imkanın yəni, kollektiv əmək müqaviləsi ilə nəzərdə tutulan və ya ikinci imkan kimi fərdi əmək müqaviləsi ilə şərtləndirilən qaydaların tətbiqi mümkün hesab edilir. Təcrübədə isə bu normaların işlək olmamasına və onların tətbiqinə dair hər hansı məlumatın mövcud olmaması qeyd edilə bilər. Yəni mediasiya institutunun əmək münasibətlərinə daxil olması heç şübhəsiz ki, burada formalaşmış stereotipləri dağıtmaqla əmək münasibətlərinin tərəfləri olan işçi və işəgötürənləri danışıqlar masası arxasında görüşməyi üçün mükəmməl imkandır ki, istinad edilən imkanın düzgün çərçivədə tətbiq edilməsi əmək münasibətlərinin keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə keçidini şərtləndirən mühüm amildir. Belə ki, istinad edilən imkan mediasiyanın qanunvericiliklə təsbit edilmiş məqsədləri prizmasından dəyərləndirildikdə, tərəflər arasında münaqişə səviyyəsinin azaldılması və onları razı salacaq şəkildə mübahisənin həllini təmin edilməsi deməkdir ki, əksər hallarda münasibətlərin davam etdirilməsinin mümkünsüzlüyü ilə nəticələnən məhkəmə çəkişməsinin yerinə münasibətlərin yenidən dəyərləndirmə mühitinin yaranmasıdır. Əmək münasibətlərində isə bu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsi ilə təsbit edilmiş fərdi və ictimai rifahın əsası olan əməyin və əmək hüquqlarının qorunması, tərəflərin mənafələrinin təmin edilməsi deməkdir[6].

Etiraf etmək lazımdır ki, bu gün ümumi təsbit

edilmiş baza prinsipləri baxımından mütərəqqi olmaqla yanaşı tənzimləmə aspektindən isə say-sız boşluqlar yer alan əmək qanunvericiliyi artıq bir çox istiqamətlər üzrə təkmilləşmə tələb edir ki, bu isə öz növbəsində tətbiqetmədə yaranan uyğunsuzluqlar və nəticə etibarlı ilə saysız mübahisələr üçün yol açan əmək hüquqlarının pozulması əsasları deməkdir. Sözsüz ki, bu kimi halda eyni zamanda hüquqi maarifləndirmənin aşağı olması və istənilən məsələnin hüquqi həlli istiqamətlərində atılmış addımların açıq olaraq “düşmənciliyə çağırış” kimi qəbul edilməsi yuxarıda istinad edilən faktiki say göstəricilərinə təsir edən birbaşa amildir. İş yerində məsələnin məzuniyyət haqqının yanlış hesablanması ilə bağlı məhkəməyə müraciət edərək əldə edilən istənilən nəticə ilə (pozulmuş hüquqlarının bərpası və ya əksinə iddianın rədd edilməsi) həmin yerdə əmək fəaliyyətini davam etdirilməsi halını təsəvvür etmək belə çətindir. Sözsüz ki, bu kimi hallar var, lakin bu hallar daha çox məhdud xarakter daşıyır. Bu baxımdan həqiqətən də, mediasiya institunun ölkədə formalaşması və xüsusən də, əmək münasibətləri kimi həssas sahəyə gətirilməsi, bu sahənin yeni inkişaf mərhələsinə keçidini şərtləndirən inqilabi yenilikdir.

Burada qeyd edilməlidir ki, müasir formada mediasiya XX əsrin ortalarında ABŞ-da yaranmışdır və bu institutun yaranmasına təkan verən amil məhz iqtisadiyyatda yeni konflikt forması olan həmkarlar ittifaqları və işgötürənlər arasında yaranan mübahisələr olmuşdur. Belə ki, o zaman bu mübahisələrin tənzimlənməsi üçün Əmək Nazirliyinin vasitəçi kimi prosesə cəlb edilməsi təklifi də dövlətdən gəlmişdir. Artıq 1947-ci ildə Mediasiya və Barışıq Prosedurları üzrə ABŞ Federal Xidməti təsis edilmişdir [7]. Daha sonra isə mediasiya artıq ictimai münasibətlərin digər növlərinə də keçid edə bilmişdir. Bu gün isə ABŞ mediasiya üzrə nəhəng təcrübə və inkişaf etmiş sistemə malikdir ki, bu təcrübənin öyrənilməsi zəruridir.

Beləliklə, hesab etmək olar ki, əmək münasibətləri sahəsində də, mediasiyanın tətbiqi geniş yanaşmada əmək münasibətlərinin növbəti inkişaf mərhələsinə keçidi deməkdir. Məsələn, Böyük Britaniya təcrübəsinə istinad etsək burada mediasiya xidmətinin (o cümlədən əmək münasibətləri sahəsində digər xidmətlərin) dövlət təşkilatı olan Məsləhət Barışdırma və Arbitraj Xidməti (ACAS - Advisory, Conciliation and Arbitration Service) tərəfindən təqdim edilməsi modeli diqqət çəkir[8]. İstinad edilən modelin öyrənilməsi və yerli şəraitdə tətbiq edilməsi də, yetərin-cə perspektivli hesab edilə bilər.

Etiraf etmək lazımdır ki, bu gün cəmiyyətdə mediasiya və onun mahiyyəti haqqında ciddi məlumat çatışmazlığı mövcuddur. Mediator nə barışdırıcı, nə də yekun və həlledici söz sahibi də deyil. Mediator tərəf tutmur, iş üzrə rəy və fikir bildirmir, bu isə o deməkdir ki, mediatorun hakim, arbitr və hətta vəkil ilə eyniləşdirilməsi də, düzgün deyil. Bəs belə olduğu təqdirdə mediator nə edir sualının cavabı isə - mediator tərəflər arasında yaranmış mübahisənin qarşılıqlı razılıq əsasında həlli üçün vasitəçilik edir. Mediatorun yüksək peşəkarlıq və təcrübəsinə arxalanan vasitəçiliyi isə faktiki olaraq tərəflər arasında münaqişə səviyyəsinin azaldılması və onları razı salacaq şəkildə mübahisənin həllini təmin etməyə yönəlir ki, bunun isə yolu davamlı danışıqlardan keçir.

Bu gün tam əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasında mediasiyanın institusional formalaşması nəinki mübahisələrin alternativ həlli imkanlarının geniş tətbiqi üçün yol açmış olur, həmçinin ümumilikdə məhkəmə-hüquq sistemi üçün mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdir ki, artıq onun ictimai münasibətlərin fərqli istiqamətləri üzrə gözlənilən birbaşa müsbət təsirlərinin əsas cizgiləri də sezilə bilər və təbii ki, əmək münasibətləri də burada istisna deyil.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Mediasiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 29 mart 2019-cu il № 1555-VQ / e-qanun.az. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası [Elektron resurs]. Keçid: <http://www.e-qanun.az/framework/41828>
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi.[Elektron resurs]. Keçid: <https://www.stat.gov.az/>
3. Хохлова. С. Конфликтология. История. Теория. Практика: учебное пособие. Самара: СФ ГБОУ ВПО МГПУ, 2014. (с 252)

4. Воробьева М.А. Психология труда. Учебное пособие ЕКАТЕРИНБУРГ 2015(с 99.)
5. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. 1 fevral 1999-cu il 618-IQ nömrəli “Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu / e-qanun.az. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası [Elektron resurs]. Keçid: <http://www.e-qanun.az/framework/46943>
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (26 sentyabr 2016-cı il tarixli əlavə və dəyişikliklərlə) / e-qanun.az. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi. Hüquqi aktların vahid elektron bazası [Elektron resurs]. Keçid: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
7. Mediasiya və Barışıq Prosedurları üzrə ABŞ Federal Xidmətinin rəsmi internet səhifəsi. . [Elektron resurs]. Keçid: <https://www.fmcs.gov/>
8. Məsləhət Barışdırma və Arbitraj Xidmətinin rəsmi internet səhifəsi [Elektron resurs]. Keçid: <https://www.acas.org.uk/>

Azer Rahimov

Perspectives of application of mediation in the Republic of Azerbaijan regarding disputes arising from labour relations and historical significance of institutional formation of opportunities for an alternative dispute resolution

The article, on the basis of scientific literature, analyzes such a feature of the labor law as a labour disputes resolution. The recent changes in the global labour market have affected traditional labour dispute resolution methods. The place of adversarial such as labour tribunals or arbitration is not in dispute, but alongside this is a growing recognition of the value of effective consensus-based dispute resolution methods including conciliation and mediation. Azerbaijan adopted the Law on Mediation on March 29, 2019, which requires attendance of initial (mandatory) first mediation session (in accordance with the articles 28 and 29 of this Law) before bringing an action concerning family, labor and business disputes. Mediation is a voluntary process where the mediator helps two or more people in dispute attempt to reach an agreement. Mandatory Initial Mediation Session is a mandatory stage of dispute settlement between the parties before a neutral and impartial third party - the mediator.

Азербайджанский Рагимов

Перспективы применения медиации в Азербайджанской Республике относительно споров, вытекающих из трудовых отношений и историческое значение институционального формирования возможностей альтернативного решения споров

В данной статье на основе научной литературы анализируется такая черта трудового права как регулирование трудовых споров. Изменения на рынке труда в свою очередь отражаются и на традиционных методах регулирования трудовых споров. Несомненно, значимость состязательных правовых процессов таких как трудовой трибунал или арбитраж не оспаривается, но в то же время наравне с ними можно говорить и о растущей роли консенсусных методов регулирования споров таких как медиация или примирение. Азербайджанская Республика приняла соответствующий закон «О медиации» 29 марта 2019-го года, в соответствии с которым по семейным, трудовым и коммерческим спорам устанавливается требования на участие в предварительной медиационной сессии. По своей сути медиация, это добровольный процесс, в котором медиатор помогает двум или более сторонам достичь согласия. Обязательная предварительная медиационная сессия, это обязательная стадия регулирования спора между сторонами посредством нейтральной, беспристрастной третьей стороны – медиатора.

Vüsalə ƏZİZLİ

Bakı Dövlət Universiteti Konstitusiya hüququ kafedrasının II kurs magistrantı
vusalaaazizli98@gmail.com

İNSAN HÜQUQLARI FÖVQƏLADƏ VƏZİYYƏT ŞƏRAİTİNDƏ

Açar sözlər: Fövqəladə vəziyyət, geri çəkilmə, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (AİHK), Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (AİHM)

Key words: State of emergency, Derogations, European Convention on Human Rights (ECHR), European Court of Human Rights (ECHR)

Ключевые слова: Чрезвычайное положение, Уклонение, Европейская конвенция о правах человека (ЕКПЧ), Европейский суд по правам человека (ЕСПЧ)

Zaman-zaman hər bir ölkənin bütün və ya ayrı-ayrı ərazilərində qabaqcadan görülməsi mümkün olmayan, sülhə təhlükə olan və ya böhran vəziyyəti yaradan müəyyən hallar baş verir. Bu zaman əsas məqsəd həm insan hüquqlarının, həm də dövlətin təhlükəsizliyini qoruması üçün həmin vəziyyətin aradan qaldırılmasıdır. Bu vəziyyətin aradan qaldırılması üçün isə dövlətlər öz ərazilərində müəyyən rejimlər tətbiq edirlər. Ölkəmizdə də bu cür hallarda tətbiq edilən rejimlər xüsusi inzibati hüquqi rejimlər adlanır və üç yerə bölünür: fövqəladə vəziyyət rejimi və hərbi vəziyyət rejimi və karantin rejimi.

Fövqəladə vəziyyət rejimi dedikdə yaranmış vəziyyəti aradan qaldırmaq məqsədilə adi halda tətbiq edilməyən idarəetmə qaydalarının həyata keçirilməsi başa düşülür.

Hərbi vəziyyət rejimi isə təcrübədə daha çox ölkədaxili iğtişaşlar, dövlətə qarşı xarici müdaxilə zamanı tətbiq edilir. Buna bariz nümunə kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2020-ci il tarixli Fərmanı ilə ölkəmizdə elan edilmiş hərbi vəziyyəti göstərmək olar. [5]

Fövqəladə vəziyyət rejimi insan hüquqlarına da təsirsiz ötüşür. Bu təsir özünü ən bariz şəkildə fövqəladə vəziyyət elan edilmiş dövlətlərin bəzi

insan hüquqlarından geri çəkilməsində göstərir. Bu geri çəkilmə və məhdudiyətlərin də bir sıra səbəbləri vardır. Belə ki, fövqəladə vəziyyət rejiminin elan olunduğu zaman bəzi hüquqların realizəsinə məhdudiyətlərin tətbiq edilməməsi sosial gərginliyi daha da artırma bilər. Həmçinin 4 dekabr 2002-ci il tarixli, 404-İIKQ nömrəli Konstitusiya Qanununda da qeyd edildiyi kimi bu cür geri çəkilmələr digər insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün tətbiq edilə bilər. [2, maddə 3].

Fövqəladə vəziyyətlərdə insan hüquqlarının müdafiəsi məsələləri uzun dövr ərzində tədqiqat obyektinə olmuş və mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bunun bir əsas səbəbi də İkinci Dünya Müharibəsi idi. Bu dövrdə baş verən ciddi hüquq pozuntularının bir daha baş verməməsi üçün ciddi tədbirlər görülməsi zəruri idi. Görülən tədbirlərin əsas mahiyyəti məhz məhdudiyətlərin tətbiqi zamanı sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasından ibarət idi. Bu cür zərurətlər də fövqəladə vəziyyətlərin insan hüquqlarına təsirinin beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsinə gətirib çıxarırdı.

İnsan hüquqlarına təsirdən danışarkən ilk növbədə fövqəladə vəziyyətlərin insan hüquqlarına təsirsiz ötüşməyəcək xüsusiyyətlərini də vurğulamaq lazımdır. İlk xüsusiyyət kimi fövqəladə vəziyyət şəraitində səlahiyyətli olan idarəetmə orqanını qeyd etmək lazımdır. Belə ki, bu rejimlərdə səlahiyyət adətən icraedici orqana verilir. Normal vəziyyətdə hakimiyyətlərin (səlahiyyətlərin) bölgüsü prinsipi tətbiq olunur və bu da həmin səlahiyyətlərdən sui-istifadə hallarının qarşısını alır. Fövqəladə vəziyyət rejimində isə bu səlahiyyətlərin demək olar ki, çox hissəsi icraedici orqana verilir, bunun da əsas səbəbi dövlətlərin həmin vəziyyətlərdə təcili tədbirlər görməli olduqlarından irəli gəlir.

Digər bir xüsusiyyət isə fövqəladə vəziyyətin

sonradan insanların həyatına mənfi təsirləridir. Dövlətin fəvqəladə vəziyyət şəraitində bir sıra öhdəliklərdən geri çəkilmək hüququnun olduğunu daha əvvəl də vurğuladıq. Lakin dövlət bu cür təminatları elə məhdudlaşdırmalıdır ki, tətbiq olunmuş bu məhdudlaşdırma cəmiyyətdə mövcud olmuş dəyərlər sisteminə zərər verməsin.

Yuxarıda qeyd olunan tətbiq edilən məhdudlaşdırma dövlət hakimiyyət orqanlarına həmin vəziyyətdən tez və operativ şəkildə çıxış yolu tapmaq üçün kömək göstərir, eyni zamanda hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərini də genişləndirmiş olur. Bu səbəbdən də hakimiyyət orqanlarının məhdudlaşdırma tətbiq etmə və geriçəkilmə səlahiyyətlərindən sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu diqqətin nəticəsidir ki, artıq bir çox Konvensiya və ya Paktlarda bu məsələni tənzimləyən müddəalara rast gəlmək olar.

Fəvqəladə vəziyyət şəraitində bir sıra insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına və onlardan geriçəkilməyə yol verilir. Belə ki, AİHK-in 15-ci maddəsinə əsasən, üzv dövlətlər yalnız vəziyyətin fəvqəladəliyinin şərtləndirə biləcəyi səviyyədə bu konvensiya üzrə öhdəliklərindən geri çəkilən tədbirlər görə bilirlər. [3, maddə 15]

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsində isə fəvqəladə vəziyyət yarandığı zaman belə geri çəkilməsinə icazə verilməyən hüquqlar sadalanmışdır. Belə ki, fəvqəladə vəziyyətin yaranması halının həmin Paktın 4.2-ci maddəsində sadalanmış mütləq hüquqlardan geri çəkilmək üçün əsas hesab edilmədiyini qeyd edilmişdir. [6, maddə 4]

Tətbiq edilən fəvqəladə vəziyyət rejimi ilə bağlı müddəalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da əksini tapmışdır. Belə ki, Əsas Qanuna görə, fəvqəladə vəziyyət Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə tətbiq edilir və bu barədə qəbul edilmiş fərman 24 saat ərzində Milli Məclisin təsdiqinə verilir. [1, maddə 112]

Azərbaycan Respublikasının “Fəvqəladə vəziyyət haqqında” Qanunu isə fəvqəladə vəziyyətə anlayış verməklə yanaşı, fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilmə əsaslarını eyni zamanda həmin müddət ərzində xüsusi idarəetmə ilə bağlı müddəaları özündə əks etdirir.

Hal-hazırda dünyanı ağışına almış COVID-19 pandemiyası özü də müxtəlif dövlətlərin ərazisində fəvqəladə vəziyyətin yaranmasına və bir sı-

ra insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı qərarların qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur.

AİHM təcrübəsində fəvqəladə vəziyyətlərdə geri çəkilmələrlə bağlı işlər adətən terror fəaliyyəti, yaxud silahlı qarşıdurmalarla əlaqədar olmuşdur. Lakin, fikrimizcə, bu cür presedent hüququ mövcud COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar yaranmış vəziyyətə də asanlıqla şamil oluna bilər.

Adını çəkdiyimiz presedent hüququna ən məşhur nümunə Lawless İrlandiyaya qarşı məhkəmə işidir. Həmin işdə AİHM belə qərara gəlmişdir ki, ölkədə millətin həyatına təhlükə olan vəziyyətin yaranmasına müxtəlif səbəblər vardır: konstitusiyaya zidd fəaliyyətlə məşğul olan qüvvələrin mövcudluğu və həmin qüvvələrin zorakılıqdan istifadə etməsi, bu cür zorakı fəaliyyətin Böyük Britaniya ilə olan münasibətlərə ciddi ziyan vurmaları.

Həmçinin bu işdə ilk dəfə yuxarıda bəhs etdiyimiz fəvqəladəliyinin şərtləndirə biləcəyi səviyyə, yəni mütənəsiblik prinsipi də aydınlaşdırılmışdır. Belə ki, bu iş üzrə AİHM bildirmişdir ki, hökumətin gördüyü geriçəkilmə tədbirlərinin vəziyyətin kəskinliyinin tələb etdiyi dərəcədə olması təhlil edilməlidir. Yəni dövlət fəvqəladə vəziyyət şəraitini aradan qaldırmaq üçün başqa alternativ vasitələrin olmamasını sübut etməlidir. [9]

Digər bir nümunə isə Danimarka, Norveç, İsveç, Niderland Yunanıstana qarşı məhkəmə işidir. Bu işdə yunan hökumətinin ölkə ərazisində iğtişay yaradan silahlı birləşmələri ölkədən çıxarmasının Konvensiyanın pozuntusu olduğu bildirilmişdi. Burada yunan hökuməti əsas olaraq bu silahlı birləşmələrin yunan əhalisinin həyatına təhlükə törətdiyini sübut etməli idi. Məhkəmə burada yunan hökumətinin xeyrinə qərar qəbul etməsə də, bəzi üzvlər fərqli fikirlər söyləyərək “dövlətlərin ixtiyar həddi” anlayışına istinad edirdilər. Bəs “dövlətlərin ixtiyar həddi” nədir?

Bununla bağlı bəyanat İrlandiya Birləşmiş Krallığa qarşı məhkəmə işində verilmişdir. Həmin işdə Məhkəmə göstərmişdi ki, Konvensiyanın iştirakçısı olan hər bir dövlətin hakimiyyət orqanları yaranmış vəziyyəti qiymətləndirmək, onun fəvqəladəliyini əsaslandırmaq, görülməli olan tədbirləri müəyyənləşdirmək istiqamətində beynəlxalq hakimlərdən onlara verilən ixtiyar həddinə görə daha üstündür. [8, 78-9]

De Becker Belçikaya qarşı məhkəmə işində məhkəmə vurğulamışdır ki, fəvqəladə vəziyyət zamanı tətbiq olunan məhdudlaşdırma tədbirləri və

geriçəkilmələr yalnız həmin vəziyyətin davam etdiyi müddətdə mövcud olmalı, müvəqqəti xarakter daşmalıdır.

Digər bir işdə isə məhkəmənin mövqeyi belə idi ki, baş vermiş hadisənin təhlükəlilik dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi, yəni həmin hadisə nəticəsində fəvqəladə vəziyyət elan olunub-olunmaması ilə bağlı qərar vermək səlahiyyəti dövlətlərin özünə məxsusdur. Bunun əsas səbəbi də dövlət hakimiyyət orqanlarının xalqla birbaşa təmasda olması, onların təxirə salınmayan ehtiyaclarından xəbərdar olmasıdır.

Fəvqəladə vəziyyətlərin əhalinin həyatına təhlükə törətməli olması məsələsini aydınlaşdırdıqdan sonra belə bir sual meydana gəlir:

“Ölkə ərazinin bir hissəsində yaranmış və bütün əhaliyə təsir edən və ya yalnız əhalinin müəyyən bir hissəsinə təsir edən müstəsna vəziyyətlərdə fəvqəladə vəziyyət elan etmək mümkündürmü?”

Məhz İrlandiya Birləşmiş Krallığa qarşı məhkəmə işində də əsas mübahisə predmeti Şimali İrlandiyada fəvqəladə vəziyyətin mövcudluğunu sübut etmək yox, Şimali İrlandiyanın Birləşmiş Krallığın bir hissəsi olduğunu nəzərə alaraq, ərazinin müəyyən bir hissəsində baş vermiş fəvqəladə vəziyyətin bütün əhaliyə təsir etməsi idi. Bu barədə N. Kestyonun da xüsusi məruzəsində vurğulanmışdır ki, ölkə ərazisinin yalnız bir hissəsində baş vermiş fəvqəladə vəziyyət bütün əhaliyə təsir edir. [10, 115]

Ölkə ərazisinin müəyyən bir hissəsində baş verib yalnız həmin ərazidə yaşayan əhaliyə təsir edən müstəsna vəziyyətlərdə fəvqəladə hal elan olunması isə bir az mübahisəli məsələdir, çünki

belə bi halı təsəvvür etmək də çətindir. Məsələn, 1955-ci ildə Qvineyada baş vermiş fəvqəladə hal zamanı Birləşmiş Krallıq Qvineyanın Birləşmiş Krallığın müstəmləkəsi olmasına və orada baş vermiş fəvqəladə vəziyyətin Böyük Britaniya əhalisinə təsirinin güclü olmaması ehtimalına baxmayaraq, bütün ölkə ərazisində bir sıra hüquq və azadlıqların müdafiəsinə dair öhdəliklərdən geri çəkildiyi zaman buna etiraz edilməmişdi.

Həmçinin Aksoy Türkiyəyə qarşı məhkəmə işində Məhkəmə belə qənaətə gəlmişdir ki, PKK Türkiyə Cümhuriyyətinin ərazisinin cənub-şərq hissəsində mövcud olsa da, onların terrorçuluq fəaliyyəti bütün ölkə əhalisi üçün təhlükə yaradır və bu da əhalinin həyatı üçün təhlükə yaradan fəvqəladə vəziyyətin yaranma əsası hesab edilir. [7, 281-4]

Məhkəmə gəldiyi bu qənaəti daha da təkmilləşdirərək Sakık və başqaları Türkiyəyə qarşı məhkəmə işində bəyan etmişdir ki, ölkənin cənub-şərqində baş verən terrorçuluq hərəkətləri bütün ölkə əhalisinin həyatına təsir etsə də, həyata keçirilən geri çəkilmə tədbirləri “ratione loci”yə (ərazi prinsipi) uyğun olmalıdır. Yəni Məhkəmə bu halda ölkənin bir hissəsində fəvqəladə vəziyyətin elan olunmasını mümkün hesab etsə də, Ankara şəhərində geri çəkilmə tədbirlərinin həyata keçirilməsinin yuxarıda qeyd edilən prinsipə uyğun olmadığını bildirmişdi və belə nəticəyə gəlmişdi ki, ölkənin müəyyən hissəsində elan olunan fəvqəladə vəziyyətin bütün ölkə əhalisinin həyatına təsir etməsi bütün ölkə əhalisinə qarşı geri çəkilmə tədbirlərinin tətbiq edilməsinə əsas vermir. [11, 36-39].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995/ <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Konstitusiya Qanunu, 2002/ <http://www.e-qanun.az/framework/1881>
3. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası, 1950/ <https://www.coe.int/az/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols>
4. “Fəvqəladə vəziyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2004/ <http://www.e-qanun.az/framework/6193>
5. “Hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2020/ <http://www.e-qanun.az/framework/46034>
6. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Pakt, 1966/ <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>

İngilis dilində

7. Aksoy v Turkey, App No.21987/93,79-A European Commission of Human Rights, Decisions and Reports, 1994.
8. Ireland v United Kingdom, Application No. 5310/71, Publications of the European Court of Human Rights, Ser. A, No 25, 1978.
9. Lawless v Ireland, Publications of the European Court of Human Rights, Ser. A, No.3 1961.
10. Questiaux N.Study of the Implications for Human Rights of Recent Developments Concerning Situations Known as State of Siege or Emergency, E/CN.4/Sub.2/1882/15.
11. Sakik and others v Turkey, European Human Rights Reports 1997-VII, Vol.58, 26.11.97.

Vusala Azizli

Human rights in emergency situation

Every state at a certain stage of its development encounters events that are unpredictable and, if not prevented, can have a negative impact on the life of society. In order to prevent such incidents, the regimes applied by the states are called administrative legal regimes. Emergency regimes are also a type of these regimes. This article will also cover the concept of the state of emergency, the grounds and procedure for applying this regime, the restrictions and derogations.

Вюсаля Азизли

Права человека в чрезвычайных ситуациях

Каждое государство в процессе своего развития сталкивается с непредсказуемыми событиями, способными оказать негативное влияние на жизнь общества. Режим, применяемые государствами для предотвращения подобных инцидентов, называются административно-правовыми. Чрезвычайное положение является одной из разновидностей этих режимов. В данной статье будет освещено также понятие режима чрезвычайного положения, основания и порядок применения этого режима, применяемые уклонениеи ограничения.

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word proqramında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- UOT (universal onluq təsnifat);
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində – 5-7 söz);
- annotasiya (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində – 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnmişdir;
- mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mətərizədə göstərilir. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməməlidir.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər.

Məqalələrin göndərilməsi üçün elektron ünvan: **ehg69@mail.ru**
Əlaqə telefonu: +994 50-210-48-80

**Общие требования к оформлению научной статьи для публикации в журнале
«Научный вестник Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики»**

Текст статьи должен быть набран в текстовом редакторе Word, шрифт Times New Roman, размер шрифта – 14, межстрочный интервал – 1,5, поля 2,5 см со всех сторон.

В статье должна быть представлена следующая информация об ее авторе:

- УДК (Универсальная Десятичная Классификация);
- фамилия, имя, отчество авторов и соавторов;
- ученая степень, ученое звание;
- должность, место работы (если таковое имеется);
- контактная информация (контактный номер телефона, e-mail);
- название статьи (на русском и английском языке);
- аннотация (4-5 строк) (на русском и английском языке);
- литература. В тексте ссылки нумеруются в квадратных скобках, номер указывает на источник в списке литературы. Сноски оформляются в []. Пример – [1, с.44]
- Представляемые статьи должны соответствовать тематике журнала, быть оригинальными, не опубликованными ранее в других печатных или электронных изданиях.
- Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц.

Электронный адрес для направления научных статей: **ehg69@mail.ru**
Контактный телефон: +994 50-210-48-80

DÜZƏLIŞLƏR

Əvvəlki nömrələrin mətnləri üçün: